

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милена (Живорад) Жикић

**УЛОГА ЖЕНА У РАТОВИМА СРПСКЕ
ВОЈСКЕ ОД 1912. ДО 1918. ГОДИНЕ**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ниш, 2018.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milena (Živorad) Žikić

**THE ROLE OF WOMEN IN THE WARS OF
THE SERBIAN ARMY FROM 1912 TO 1918**

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2018.

Подаци о докторској дисертацији

Ментор:	Др Божица Младенови, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Наслов:	Улога жена у ратовима српске војске од 1912. до 1918. године
Резиме:	<p>Докторска дисертација Улога жена у ратовима српске војске од 1912. до 1918. године, кроз пет поглавља: Жена у улози борца, Жена на челу транспортних јединица, Жена у медицинским мисијама, Жена у друштвено-хуманитарним организацијама, Жена и пропаганда, говори о доприносу жена српској држави и војсци у ратним околностима за време Балканских ратова и Првом светском рату. Ослања се на релевантне историјске изворе и на неколицини наративних историјских извора. Циљ истраживања је да прикаже ангажованост жене у току рата, као чланице аутомобилских одреда, хуманитарних организација, медицинских мисија, у улози борца и ратној пропаганди. У истраживању и обради теме користили смо хеуристички метод, сазнавање из историјских извора.</p> <p>У ратовима од 1912. до 1918. године жене су у малом броју биле ангажоване на фронту у улози борца. Борбени пут Милунке Савић остао је овенчан са седам одличја, а Софије Јовановић са десет. Први светски рат изнедрио је и прву жену официра у српској војсци, Британку Флору Сендс. У борбама на фронту у Добруци и Солуну, жене су превозиле рањенике санитетским аутомобилима, руководиле радом на евакуацији и спроводиле организацију при транспорту. Највећа присутност жена је била у медицинским мисијама. Њихова улога се није сводила само на пружање медицинске помоћи, већ и на рибање и дезинфиковање болница. У највећем броју жене су биле добровољне болничарке. У женским друштвима су израђивале санитетски материјал и одећу за рањенике и војнике, радиле на прикупљању прилога за болнице и заробљенике. Жена је путем пропаганде представљала српског војника, држала говоре о окупираној земљи и на тај начин прикупљала помоћ за свој народ.</p> <p>Жене су у ратовима од 1912. до 1918. године дале огроман допринос српској војсци, као борци, хуманитарне раднице, лекарке, болничарке, дописнице и возачи санитетских аутомобила. У новонасталим условима, дошло је до својеврсне еманципације и изједначавања међу половима. Својим учешћем поднеле су велики терет за опстанак српског друштва, у најтежим тренуцима.</p>
Научна област:	Историја
Научна дисциплина:	Историја Срба од 1878. до 1918. године
Кључне речи:	Први светски рат, Балкански ратови, Милунка Савић, Софија Јовановић, Флора Сендс, транспортне јединице, друштвено-хуманитарне организације, пропаганда, лекарке, болничарке.
УДК:	316.662-055.2(497.11)"1912/1918"
CERIF класификација:	Н 240 Савремена историја (приближно од 1800. до 1914.) Н 250 Савремена историја (од 1914. године) ¹
Тип лиценце	Ауторство – некомерцијално – без прераде CC BY-NC-ND

¹ Шифра научне области увек је на латиничном писму, док је назив класификационе групе на писму и језику табеле са подацима о докторској дисертацији.

Креативне
заједнице:

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral Supervisor: Dr Božica Mladenović, full professor, University of Niš, Faculty of Philosophy

Title: The Role of Women in the Wars of the Serbian Army from 1912 to 1918

Abstract: The doctoral dissertation *The Role of Women in the Wars of the Serbian Army from 1912 to 1918*, in five chapters: A woman in the role of a fighter, A woman leading transport units, A woman in medical missions, A woman in social-humanitarian organizations, A woman and propaganda, deals with women's contribution to the Serbian state and army in war circumstances of the Balkan Wars and the First World War. It relies on the relevant historical sources and a few narrative historical sources. The aim of research is to show the involvement of women during the war, as members of motorized infantry units, humanitarian organizations, medical missions, in the role of a fighter and war propaganda. In the research and theme elaboration, we used the heuristic approach, finding information within historical sources.

In the wars from 1912 to 1918, a small number of women were involved at the front in the role of a fighter. The military career of Milunka Savić remained crowned with seven medals while Sofija Jovanović had ten. The First World War fostered the creation of the first female officer in the Serbian army, a British woman, Flora Sandes. In the battles at the front in Dobrudza and Thessaloniki, women were transporting the wounded in medical cars, conducted the evacuation and organization of the transport. The largest presence of women was in medical missions. Their role was not only to provide medical help but they also scrubbed and disinfected the hospitals. The largest number of women volunteered as nurses. In women's clubs, they made the medical supplies and clothes for the wounded and soldiers and they worked on charitable fundraising for hospitals and prisoners. A woman, by means of propaganda, represented a Serbian soldier, delivered speeches about the occupied country; thus collecting aid for her people. Women in the wars from 1912 to 1918 made a huge contribution to the Serbian army, as fighters, humanitarian workers, doctors, nurses, correspondents and drivers of medical cars. Under newly arisen circumstances, a unique emancipation and gender equality took place. With their participation, women carried a heavy burden for the survival of the Serbian society in the hardest moments.

Scientific Field: History
Scientific Discipline: The History of the Serbs from 1878 to 1918

Key Words: The First World War, the Balkan Wars, Milunka Savić, Sofija Jovanović, Flora Sandes, transport units, social humanitarian organizations, propaganda, doctors, nurses

UDC: 316.662-055.2(497.11)"1912/1918"

CERIF Classification: H240 Contemporary history (circa 1800 to 1914)
H250 Contemporary history (since 1914)

Creative Commons License Type: Authorship – non commercial – no processing **CC BY-NC-ND**

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	7
УВОД	16
1. ЖЕНА У УЛОЗИ БОРЦА.....	20
Традиционално гледање на улогу жене у војсци.....	20
Отргнуте од заборав.....	22
1. Милунка Савић.....	23
2. Софија Јовановић.....	28
3. Флора Сендс.....	32
2. ЖЕНА НА ЧЕЛУ ТРАНСПОРТНИХ ЈЕДИНИЦА.....	41
Жена на специјалном задатку – летећи корпус жена шофера.....	41
1. Транспортна јединица у Добруци.....	45
2. Транспортна јединица у Солуну.....	50
3. ЖЕНА У МЕДИЦИНСКИМ МИСИЈАМА.....	57
Лице жене у рату.....	57
Медицинске мисије.....	58
1. Жене Србије.....	62
2. Жене Британије.....	69
3. Жене Француске.....	77
4. Жене Америке.....	85
5. Жене Аустралије.....	90
6. Жене Русије.....	92
4. ЖЕНА У ДРУШТВЕНО-ХУМАНИТАРНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА.....	100
Хуманост као предуслов за опстанак.....	100
1. Београдско женско друштво.....	100
2. Друштво „Књегиња Љубица”.....	103
3. Коло српских сестара.....	105
3.1. Комитет српских госпођа у Ници, Паризу, Риму и Хагу.....	111
4. Српско-американски орфелинат.....	114
5. Српски болнички фонд (Serbian Hospital Fund).....	116
6. Комитет шкотских жена.....	118
6.1. Санаторијум у Саланшу.....	118
6.2. Школовање Српкиња у Енглеској.....	120
7. Српски потпорни фонд (Serbian Relief Fund).....	121
5. ЖЕНА И ПРОПАГАНДА.....	131
„Женски поглед“ на људе и догађаје.....	131
1. Елизабет Христић.....	132
2. Ана Христић.....	133
3. Емелин и Кристобел Панкхерст.....	136
4. Јелена Лозанић.....	139
5. Србија у очима странаца – са Србима и за Србе.....	141
Флора Сендс.....	141
Даринка Грујић-Радовић.....	144
Розалија Мортон.....	145
Брачни пар Аскју.....	146
Рут Фарнам.....	148
Беатрис Стивенсон.....	149
ЗАКЉУЧАК.....	150
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	154
П Р И Л О З И.....	165
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	178

ПРЕДГОВОР

Почетак двадесет првог века на светлост дана изнео је теме које су доста дуго биле у запећку. Живот и улога жена у историји постају актуелна тема тек незнатног броја истраживача. Иначе, у вековима који су за нама, жене су често проучаване само у „пролазу”. Биле су скоро увек скрајнуте и потиснуте у мору других тема. Схватање да је борбена спремност, као нужан предуслов за војнички позив, одлика искључиво мушког пола али не и женског, упућивало је на потребу да жена буде заштићена, али не и заштитница других. Поменуто виђење поткрепљено је ставом да је жена, због своје физичке конституције, самим својим рођењем била одређена за улогу домаћице. Међутим, другачије виђење жене дао је још у антици чувени старогрчки филозоф Аристокле. У делу *Држава* налазимо прве помене о жени достојне улоге ратнице и борца 380. п. н. е. Овај антички мислилац тврди: „А ако би у рат пошле и жене, па било да су у истом реду или смештене позади да плаше непријатеља или да буду од помоћи, знам да бисмо онда били сасвим непобедиви”. Корак даље су отишли у својим списима и филозофи 19. века, емпиристи Џон Стјуарт Мил и Херијета Тејлор Мил, у студији *Rasprave o jednakosti polova* (Београд 1995), у оквиру које ће се залагати за изједначавање полова на свим животним пољима.

Управо су филозофска дела и промишљања постала прагматична кроз надлазеће векове, посебно у 19. и 20. веку, и оправдала изнете филозофске ставове. Поменути векови на подручју Краљевине Србије испуњени су непрестаним борбама и обележени присуством жена, које су својим учешћем и доприносом у рату оставиле неизбрисиве трагове у војној, друштвеној и медицинској историји. Детаљна анализа литературе показала је да досадашња истраживања нису на свеобухватан начин сагледала учешће жене у рату. Написане студије претежно су биле посвећене само жени у улози болничарке или лекарке, раду у хуманитарним организацијама, ангажовањем у пропаганди или на фронту. Из постојеће литературе сазнајемо да је ангажовање жене на фронту, у улози борца тј. ратнице, постало сфера интересовања све већег броја истраживача, али и публициста на почетку 21. века. Ово је довело до хиперпродукције публицистике науштрб научне критике.

Уколико занемаримо публицистику уочићемо бројне радове написане пером историчара који представљају поуздани путоказ будућим истраживачима (Убавка Остојић-Фејић, *Британске жене у Србији током Првог светског рата*, у: Зборник радова / Десети конгрес историчара Југославије [Београд], (15–17. јануар 1998) /

Београд 1998; Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: Глас, Год. 391, књ. 46/2002; Миле Бјелајац, *Други пешадијски пук „Књаз Михаило”*, у: Топличке свеске: прилози за изучавање Топлице и југа Србије, бр. 8/2003;). Од великог значаја су и записи учесника у рату (Војислав М. Суботић, *Српски лекари и српске добровољне болничарке у ратовима с Турцима и Бугарима 1912. и 1913. године* / Београд 1919; *Српски Црвени крст, српски лекари и српске добровољне болничарке у ратовима с Турцима и Бугарима 1912. и 1913.*, Београд 1919; М. Ћурчин, *Британске жене*, у: Нова Европа, књ. 12, бр. 16 (1. децембар, 1925); Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд 1929; Vera S. Gavrilović, *Žene lekari i ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Београд 1976; Monica Krippner, *The Quality of Mercy: women at war: Serbia 1915–18*, London 1980).

Др Божица Младеновић је својим студијама утрла пут и поставила полазну основу за даље проучавање улоге и места жене у периоду Великог рата. Детаљном анализом може се уочити да, истражујући судбину и улогу жене у ратним околностима (*Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006), поменута историчарка направила је компарацију о жени у српском друштву у мирнодопским условима и ратним приликама. Наглашавајући неравноправни положај жене са мушкарцем и њену подређеност њему, као и схватање да је дужност мушкарца да обезбеди егзистенцију породици, а жене да брине о домаћинству, историчарка Младеновић, указала је да су слабости српског друштва, у погледу друштвене покретљивости, постале занемарене за време Светског рата када жена доживљава трансформацију и постаје учесник историјских догађаја. Активно учешће жена у ратном вихору неповратно је трансформисало српско друштво. „Мада је важило неписано правило да мушкарци ратују, за време Балканских и Светског рата било је више жена у српској војсци које су се бориле против непријатеља. Истина, биле су преобучене и прерушене у мушкарце а звале су се Милунка Савић, Живана Терзић, Наталија Бјелајац...” (*Судбина жене у рату: Роса Пантић 1891–1945*, Београд 2012). Студија *Жена у Топличком устанку 1917.* (Београд 1996) расветлила је учешће жене у поменутом устанку и њихову улогу у курирској, болничкој и обавештајној служби. Улога Јелене Лорет (*Пољациња у Топличком устанку 1917. године*, у: Теме, Год. 36, бр. 3/2012, 1371–1378), чланице организације жена у Прокупљу за борбу против окупатора, приказала је помоћ жене у набавци свих ствари потребних за Ибарско-копаонички четнички одред. И веома значајно питање, које је др Божица Младеновић поставила анализирајући постојећа знања о жени борцу Милунки Савић: колико има мита, а колико стварности у

досадашњим истраживањима? О опсежној мобилизацији жена, која се огледала у пружању медицинске помоћи и директног учешћа на фронту, као и женама у улози ратних жртава за време Великог рата, стручна јавност је упозната путем чланка Mladenović Božica: Women's Mobilization for War (South East Europe), in: 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08.

Др Јасмина Милановић је написала више чланака о хуманитарним друштвима и њиховој улози у рату (*Женска друштва у Великом рату*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века, Ниш 2014, стр. 163–176; *О женском јунаштву – српске жене у одбрани отаџбине*, у: Први светски рат, Нови Сад 2015, стр. 295–304. *Mabel Grujić i Delfa Ivanić dobročiniteljke srpskog naroda*, у: *Istorija 20. века*, god. 32, br. 1/2014, str. 9–26). Иста историчарка објавила је и *Успомене* Делфе Иванић (Београд 2012), велике хуманитарне раднице српског народа, посебно за време Балканских ратова и Првог светског рата. Према истраживањима др Јасмине Милановић, жене у оквиру друштвено-хуманитарних организација су у периоду од 1912. до 1918. године формирале Војску милосрђа, групу болничарки припремљених да пруже помоћ најугроженијим категоријама становништва.

Монографија др Ане Столић *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд 2015) је кроз анализу појава и процеса помогла да схватимо покретање феминизма као важне друштвене теме у Краљевини Србији, као и покрета за еманципацију жена, указујући на сличности и разлике у оквиру европског контекста. Такође, поменута историчарка нас је упознала са појавама које одређују место жене у Србији током 19. века употребом само једне врсте историјских извора, мемоарских списа (*Жена у српској мемоаристици 19. века: питања континуитета, друштвеног модела, образовања и запошљавања*, у: Перо и повест, Београд 1999. стр. 9–18). Мемоари Савке Суботић, прве председнице „Кола српских сестара”, постали су доступни широј читалачкој публици, захваљујући рукопису *Успомене / Савка Суботић /*, (Београд, 2001), који је приредила поменута ауторка. Сећања приказују друштвени и политички живот 19. века виђен и забележен пером супруге политичара и писца др Јована Суботића.

Од велике користи за проучавање медицинских мисија били су радови Славице Поповић-Филиповић, која је користила фондове архива у Аустралији. Њена истраживања учинила су да се спозна улога лекарке Агнес Бенет (*Др Агнес Бенет на*

челу *Болнице шкотских жена на Солунском фронту*, у: 800 година српске медицине, Београд 2011). Такође, омогућила су да се уочи значај помоћи канадско-британске медицинске и хуманитарне помоћи Србији у Првом светском рату (*Iz postojbine javora: kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu = From the Homeland of Maple Tree: the Canadian-British Medical and Humanitarian Help to Serbia in the First World War*, Београд 2013) и допринос руских медицинских мисија у Србији током Првог светског рата (*Руске медицинске мисије у Србији у Нишу током Првог светског рата*, у: Србија у књижевности о Првом светском рату: зборник реферата са научног скупа Књижевност и историја X одржаног у Нишу 29. и 30. маја 2009. године / Ниш 2014). Осим тога, ауторка је истражила улогу Српског потпорног фонда у Србији у Првом светском рату и међуратном периоду (*Српски потпорни фонд у Србији у Првом светском рату и у послератном периоду = Serbian relief fund in Serbia and with the Serbs in World war one*, у: 800 година српске медицине, Београд 2012). Поменуто ауторка је успела да објасни улогу Ане Христић у Србији, у годинама Балканских ратова и Првог светског рата (*Hrabrost između redova: Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih*, Београд 2015). Основни недостатак ових радова је у томе што нису написани пером историчара.

За потребе истраживања положаја и улоге жена у ратним околностима, користили смо библиотечке фондове Библиотеке Матице српске у Новом Саду, Народне библиотеке Србије, Библиотеке Народне скупштине у Београду, Народне библиотеке „Стеван Сремац” у Нишу, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду, Универзитетске библиотеке „Никола Тесла” у Нишу, Библиотеке Филозофског факултета у Нишу (одељење друштвених наука), Библиотеке Одељења за историју Филозофског факултета у Београду и библиотеке Архива Србије и Југославије у Београду. У раду је коришћена и литература која се налази у приватном поседу, као и фотографије.

Овај рад се заснива на разноврсним историјским изворима. Историјски извори првог реда се налазе у фондовима архива у Београду (Војни архив, Архив Србије, Архив Југославије, Архив Српске академије наука и уметности, Историјски архив Београда) и Нишу (Историјски архив). Основно полазиште за наше истраживање представљали су извори који се налазе у Војном архиву у Београду у фонду *Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847–1920*. У оквиру поменутог фонда користили смо седам пописника. Пописник бр. 2 садржи Ратну архиву Првог и Другог балканског рата 1912–1913. године. Пописник бр. 3 обухвата Ратну архиву Врховне команде српске

војске и свих њених одељења од 1914. до 1920. године. У пописнику бр. 3А користили смо архивску грађу материјалних одељења и органа Врховне команде (неоперативног карактера) од 1914. до 1920. године. У пописнику бр. 4 добили смо увид у Ратну архиву армија и армијских области од 1914. до 1920. године. Пописник бр. 5 садржи податке о раду санитета у ратним околностима уз Ратну архиву Министарства војног, са одељењима и установама, од 1914. до 1923. године. Поменути пописник је био од велике користи приликом истраживања медицинских мисија. Пописник бр. 6 чини Ратна архива дивизија и дивизијских области од 1914. до 1920. године. Ратна архива свих пешадијских пукова I, II и III позива, за период од 1914. до 1920. године, налази се у пописнику бр. 9. У фонду Војног архива драгоцене податке понудила нам је и *Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије*. Поменути пописници пружили су нам претежно податке за Први светски рат. У Пописнику 2, који садржи историјске изворе за Балканске ратове, није сачувана ратна архива у потпуности, па су нам и могућности истраживања биле ограничене.

У Архиву Србије у Београду користили смо фондове *Министарства иностраних дела*, односно документа Политичког одељења која садрже податке о Црвеном крсту у Балканским ратовима, о доласку медицинског особља у току Првог светског рата, о набавци санитетског материјала, о раду санитета и податке о одликовањима. У истом архиву се налази и фонд Министарства просвете у избеглиштву, у оквиру кога смо користили документа о раду фонда Мејбел Грујић, Извештај Даринке Грујић о раду сиротишта у Солуну, Извештај Силви Макилкади о образовању Одбора за прикупљање помоћи за децу српских ратника у Египту, о Заводу у Новом Фелеру и др. Збирка Вариа могла је да послужи као допуна изворима. У истој смо пронашли писмо француске болничарке Маргарит Лив, која захваљује за Крст милосрђа, чланак Добриле Главинић – Кнез Милојковић, *Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење* и писмо Љубице Кнежевић добровољне болничарке из 1913. године, као и *Успомене* Делфе Иванић. Поменути фондови су нам пружили корисне податке како за период Балканских ратова тако и у току Првог светског рата. Из поменутих разлога представљали су драгоцен извор.

У Архиву Југославије у Београду од важности за нашу тему била су четири фонда: *Министарство просвете Краљевине Југославије 1918–1941*, који садржи преписку о откупу уметничке заоставштине Надежде Петровић; *Државна хипотекарна банка* чува Персонални досије Милунке Савић, који је послужио за реконструисање

њеног живота, у погледу биографских података и рада у поменутој банци; *Министарство иностраних послова Краљевине Југославије 1915–1941*, чува још један досије Милунке Савић, који садржи молбе, одобрења, лекарска уверења на основу којих се могу пратити одсуства и лечења Савићеве; Фонд *Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши*, садржи списак одликованих француских држављана, који су у току Првог светског рата помагали српске избеглице, војску, заробљенике, школску омладину, орденом Крста милосрђа, Белог орла и Светог Саве (1919–1927). Од значаја је била и *Збирка Јована Јовановића Пижона (1870–1939)*, која нам је понудила значајне податке о доласку британских медицинских мисија у Србију за време Првог светског рата. Збирка не располаже потпуним подацима о раду мисија, посебно у избеглиштву. Та непотпуност умањује могућност да се прецизно дође до свих података.

У Историјском архиву Београда анализирали смо три фонда: *Одбор госпођа „Књегиња Љубица“*, Београд, *Породични фонд Главинић*, *Лични фонд Иван С. Павловић*. Одбор госпођа Друштва „Књегиња Љубица“, Београд, пружио нам је непотпуне податке о раду Друштва од формирања до краја Првог светског рата. Породични фонд Главинић садржи податке о социјалном раду српских жена у прошлости и о Колу српских сестара. Основни недостатак овог фонда почива на чињеници да су изјаве српских жена из угледних породица настале временски доста касније, па се њихова веродостојност мора добро проценити. Лични фонд Иван С. Павловић садржи архивску грађу (спискове, наредбе, рапорте, фотографије, мапе), као и податке о Првом светском рату. Од користи за нашу тему били су подаци о Флори Сендс и представницама чувене породице Христић, Ани и Елизабет, у пружању болничке и хуманитарне помоћи. Обимом невелик, овај фонд понудио нам је драгоцен број података.

У Архиву Српске академије наука и уметности у Београду прегледали смо Историјску збирку Др Станојевић, *Моје ратне белешке*, која нам је пружила значајне податке о првим лекаркама. Збирка представља драгоцен извор за уводно истраживање.

У Историјском архиву Ниш из Збирке фотографија одабрали смо фотографије које приказују знамените жене друштвено-хуманитарних организација, Надежду Петровић и Љубицу Луковић, као и снимке војно санитетских кола. Ови историјски извори, иако драгоцени, не пружају потпуне податке. Фотографије не именују

приказане чланове, већ нуде непрецизне формулације „Српски војни лекар у друштву са страним лекарима”.

У француском Војном архиву (Service historique de la Défense – Vincennes), у Збирци фотографија налази се неколико фотографија на којима је снимљена Софија Јовановић на фронту. Колега Данило Шаренац дао нам је на коришћење четири фотографије које је снимио у поменутом архиву у Француској, на чему смо му захвални.

Друга врста историјских извора – наративни, настали су као резултат истраживања и прикупљања ауторке рада. Велику захвалност у прикупљању поменутих извора дугујемо Ксенији Петровић и Сањи Крсмановић Тасић, са којима смо разговарали у току 2015. године у Београду. Оне су нам помогле да осветлимо живот жене борца Софије Јовановић и дођемо до података које нисмо могли пронаћи у изворима и у литератури. Поред усмених разговора, Ксенија Петровић дала нам је на увид и дозволила да снимимо скромну заоставштину њене прабаке коју чини накит, личне ствари и један део одликовања, као и да преснимимо фотографије из породичног албума, које су одолеле времену владавине комуниста, а објављивањем у овом раду неке ће доживети и прво представљање јавности.

Како би се и визуелно поткрепили презентовани подаци у раду, а тиме и стекао целокупан увид у истраживану проблематику, било је неопходно да се одређена историјска места и посете. У току априла 2015. године посетили смо Грчку и то: Српску кућу на Крфу, Ахилеон палату, у којој је била смештена Француска болница у току Првог светског рата, острво Видо, луку Гувију, место искрцавања српске војске 1916. године, као и војничко гробље Зејтинлик. На поменутих локацијама смо успели да прикупимо литературу и усликамо значајна историјска места која ће, у виду прилога, бити презентована у раду. Потребно је нагласити да смо добили неколико фотографија за Милунку Савић од Душана Митића – Цара из Доњег Матејевца код Ниша, снимљене у Јошаничкој бањи и Наде Петровић из Београда, снимљене у Алеји великана у Београду. У раду је као прилог објављена по једна ауторска фотографија. Власницима захваљујемо на уступању истих.

Мемоари, као врста историјских извора, помогли су нам да поједине историјске догађаје прикажемо на основу записа учесника ратова (Flora Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* / with an Introduction by Slavko Y. Grouitch / London 1916 (Флора Сандес, *Енглескиња у српској војсци*, Београд 2014); Jones Fortier, *With Serbia into Exile: an American's adventures with the army that cannot die*, New York

1916; Ruth S. Farnam, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis 1918; Изобел Рос, *Мала сива препенлица: мој српски дневник*, Београд 1995; [Catharina] Sturzenegger, *La Serbie en guerre 1914–1916: épisodes vécus et illustrés de 120 photographies par une suisse allemande au service de la Croix rouge*, Neuchatel, Paris, [1916]. (Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату 1914–1916: истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста*, Нови Сад; Београд 2014), као и списи објављени у послератном периоду (Јелена Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија за Србију у I светском рату: писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*, / писма прикупила и средила Анка Гођевац-Субботић / Београд 1970; Живојин Мишић, *Моје успомене* / приредио Саво Скоко / Београд 1990).

На прелазу из 20. у 21. век многе успомене, сећања, угледале су светлост дана и постале вредан историјски извор (*Успомене / Делфа Иванић* /приредила Јасмина Милановић/ Београд 2012; *Успомене / Савка Суботић* /приредила Ана Столић/ Београд 2001; *Мој живот: Мага Magazinović* /priredila Jelena Šantić/ Beograd 2000), доступан широј јавности, а не само ужем кругу истраживача. Мемоарска грађа нам је омогућила да седмогодишњи ратни период сагледамо на основу судбина и размишљања појединаца, као и да откријемо челичну снагу жена у свим ратним недаћама и голготама.

У недостатку историјских извора првога реда укључили смо и домаћу штампу из ратног периода (*Политика, Српске новине, Правда, Време, Ревизија историја, Данас, Ратни поменик, Експрес недељна ревија, Трговински гласник, Жена и свет*), посебно за период Балканских ратова, јер је ратна архива претежно уништена.

Предмет истраживања докторске дисертације *Улога жена у ратовима српске војске од 1912. до 1918. године* је улога жена у ратовима које је српска војска водила од 1912. до 1918. године, сагледана кроз пет поглавља: *Жена у улози борца, Жена на челу транспортних јединица, Жена у медицинским мисијама, Жена у друштвено-хуманитарним организацијама, Жена и пропаганда*.

Ово истраживање има за циљ да прикаже ангажованост жене у току рата, њено учешће у ратној пропаганди, као чланице аутомобилских одреда, хуманитарних организација, медицинских мисија, али и њен допринос на фронту, у улози борца. Намера нам је била и да покажемо како се положај жене у току Балканских ратова и Првом светском рату променио, када она излази из сенке мушкарца. Ратови су омогућили женама да покажу своју способност изван куће, радећи посао лекарке,

болничарке, дописнице, борца и возача. У новонасталим условима, дошло је до својеврсне еманципације и изједначавања међу половима.

У истраживању и обради теме користили смо хеуристички метод (сазнавање из историјских извора), као и компаративни приступ (сагледавање у ширем контексту и поређење са другим земљама и искуствима других народа). На крају, резултате истраживања представили смо у Закључку.

УВОД

Двадесети век представља динамичан период на подручју Балкана. Посебно ће по броју ратова, као и дужини ратних година бити карактеристична друга деценија 20. века. Политичке прилике на Балканском полуострву подстакнуте потискивањем османске власти са европског континента, а у каснијем периоду и ратом између Бугарске и Србије, обележиле су два балканска рата из којих ће Србија изаћи територијално увећана са војним престижом и појачаним политичким утицајем на Балкану.²

Први у низу ратова је био Први балкански рат, коме је претходило формирање Балканског савеза који су склопиле балканске државе Грчка, Србија, Црна Гора и Бугарска, у септембру 1912. године, са циљем протеривања Турске са Балкана. Исход сукоба је био потпуни пораз Турске. Лондонским миром, 30. маја 1913. године, је завршен Први балкански рат у коме је Србија остварила своје ратне циљеве ослобођењем Старе Србије, Косова и Метохије. Продор ка југу и југозападу до Дојрана, Ђевђелије, Охрида и у правцу јадранске обале северне Албаније утицао је на формирање нове политичке карте на Балканском полуострву и допринео већем угледу српске војске у Европи.³ Најважнији ратни циљ Србије, излаз на море, није био остварен. Други балкански рат обележио је сукоб балканских држава, Србије, Грчке, Црне Горе и Румуније, коме се придружила и Турска против Бугарске, што је резултирало мировним споразумом у Букурешту 10. августа 1913. године, којим је Србија добила источни део Вардарске Македоније, али не и стратешки значајан излаз на Јадранско море.

Епилог претходних ратова, јачање Србије и њено територијално проширење током 1912. и 1913. године, није одговарао Аустроугарској те су тензије између ове империје и Србије биле увертира у Први светски рат, који је започео јула 1914. године нападом Аустроугарске на Србију. Последице напада манифестовале су се повлачењем аустроугарске војске преко Саве и Дрине и великим победама српске војске у Церској и Колубарској бици до краја 1914. године. До обрта је дошло у октобру 1915. године када је Краљевину Србију напала аустроугарска, бугарска и немачка војска. Извршена

---

² А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, стр. 51.

³ Б. Младеновић, *Војска Краљевине Србије за време Балканских ратова – у огледалу немачке штампе*, у: Баштина, св. 22/2007, стр. 162.

је окупација и подела Србије између Аустроугарске и Бугарске и формиране су Етапне зоне уз Моравско-вардарску долину под управом немачких трупа. Период окупације је трајао три године, новембар/децембар 1915. године до јесени 1918. године, и донео нову управу и организацију на освојеном подручју.⁴

Поменути догађаји утицали су на промену друштвеног живота, која се првенствено запажа у промењеној улози жене. Нови моменти условили су да српско друштво постане „женско”, због већег броја припадница женског пола у односу на мушку популацију. На тај начин жене су постале ослонац, подршка, подстрек и потпора породици. Поменуто улогу у току окупације је имала и Наталија Аранђеловић, супруга генерала Николе Аранђеловића, о чему сведоче њене дневничке белешке, настале у току рата и окупације (1915 – 1918).⁵

Патријархална средина 19. века и подређеност османској власти одредили су животни пут српске жене у поменутом периоду. Традиција апсолутног господара за време Турака, оличена у лику освајача, остаје у српској свести укорењена и присутна и у току 19. века, у лику мушкарца. Са поводом се може поставити питање „колико смо генских особина наследили од Турака”?⁶

Окренута породици и потчињена не само супругу већ и свим члановима породице, жена је следила, по схватању тог времена, природан захтев друштва и обављала две функције, репродуктивну и радну. Девојка се приликом удаје није питала кога жели или воли, већ је избор младожење био избор оца и браће. Удајом је млада жена била подређена супругу, свекру и свекрви. У породици је радила све послове, као и у пољу. Ових обавеза није била поштеђена ни у трудноћи, па није реткост да су учестали порођаји били и на њиви. Према схватањима 19. века, жени је додељена биолошка улога и потребно је да исту доследно извршава, а радна улога се подразумевала и пратила ју је до краја живота, не само у одређеним годинама, као што је случај са рађањем деце.⁷

Ситуација би можда остала непромењена да ратне околности нису наметнуле женама другачију улогу. Прво оснаживање жена на пољу друштвеног ангажовања било је начињено у оквиру друштвено-хуманитарних организација. Прво друштво које је

---

⁴ Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000, стр. 16–17.

⁵ Б. Младеновић, *Женско друштво између љубави и страха: Дневник Наталије Аранђеловић од 1915. до 1918. године*, у: *Теме*, год. 38, бр. 2/2014, стр. 724–726.

⁶ Р. Љушић, *Љубави српских владара и политичара*, Ниш 2006, стр. 10, 13–14, 19.

⁷ Видети: Александра Вулетич, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002. Вредна пажње је и студија: Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006.

окупило жене са циљем њиховог просвећивања и било од користи приликом пружања помоћи угроженим и болесним становницима било је Јеврејско женско друштво (1874), које је следило Београдско женско друштво, формирано у другој половини 19. века (1875). Године 1876. улога жена у српско-турским ратовима оправдала је постојање истог, на шта указује и пружање неопходне прве медицинске помоћи српским војницима чланица Београдског женског друштва. У последњој деценији 19. века дошло је до формирања још једног женског друштва. Друштво „Књегиња Љубица” које је основано 1899. године, усмерило је своје деловање на пружање помоћи угроженом српском становништву на територији Старе Србије. Почетак 20. века (1903) је обележен организовањем још једног женског друштва. Реч је о Колу српских сестара, а његови циљеви били су истоветни двама претходно поменутих друштвима.⁸ Иако у прво време окупљање женске популације у оквиру друштвених организација није било схваћено као активност од изузетног значаја, надолazeћи ратни талас у другој деценији 20. века изменио је улогу жене у друштвеном систему. Нову слику о жени формирале су ратне околности и дале окосницу и смерницу у погледу значаја и улоге жене у друштву.⁹

Друга половина 19. века покренула је важну промену у друштвеном положају жене, док је у 20. веку њена важност и значај доживела пуну афирмацију. Балкански ратови, који су обележили почетак друге деценије 20. века, омогућили су окупљање женских удружења са циљем помоћи српској држави и народу. Жена је преко ноћи дошла у епицентар ратних збивања.

Велику подршку српском народу у ратним годинама пружиле су жене из Русије, Британије, Француске, Аустралије и Америке. Бројне иностране мисије хрлиле су ка Србији да пруже стручну помоћ. У ратном вихору, жене из иностранства су преузеле улогу возача санитетског аутомобила и помагале да се рањеницима што пре укаже потребна помоћ. Заправо, од њене брзине зависило је допремање болесника од фронта до болнице. Транспорт рањеника, колико год посматран као једноставан задатак, у рату се показао као веома захтеван и одговоран. Посебно је помоћ страних мисија била драгоцену на пољу транспортних јединица, јер су жене Аустралије биле главни возачи на фронту.

---

⁸ Ј. Милановић, *Женска друштва у Великом рату*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века / приредио Славиша Недељковић / Ниш 2014, стр. 163–176.

⁹ Видети: Ј. Šaranović, *Istorijska i naučno-teorijska ishodišta savremenog oblikovanja uloge žene u vojsci*, у: *Žene u vojsci: zbornik radova sa Međunarodne konferencije* / [уређивачки одбор Владимир Биландžić [et al.] Београд 2007.

Потребно је нагласити да жена није пружала помоћ само као болничарка и возач. Жена је била и борац на фронту. Прави војник који није заостајао за мушкарцима. Милунка Савић, Софија Јовановић и Живана Терзић коју је љубав одвела у рат само су неки од примера неустрашивих жена. Учешће Британке Флоре Сендс у редовима српске војске, показало је колико су жене пожртвоване, одлучне и борбене.

Допринос жена у рату огледао се и на пољу пропаганде. Сегмент учешћа жена у ратној пропаганди показао је колику улогу има писана и изговорена реч о потребама једног народа у рату. Основно питање, које са собом носи ратни вихор, јесте како преживети и добити рат. Сliku о ратним призорима, о угрожености српске војске и њеним потребама, у свет су послале управо жене: дописница британског листа *Дејли експрес* (*Daily Express*), Ани Христић и њена мајка Елизабет Христић. Продаја поменутог листа, са репортажама дописница Христић, омогућила је прикупљање новчаних средстава, којим је обезбеђена куповина санитетског материјала за угрожени српски народ.

Улога жена се на почетку 20. века знатно изменила. Увучена у ратни вихор, показала је да може једнако бити успешна као мушкарац, као шеф санитета, управница болнице или председница женских друштава. Све ово довело је до промена родних улога и еманципације жена.¹⁰

Имајући у виду да ниједна промена у друштву не настаје преко ноћи, ни жена после рата није могла одједном да промени увержена схватања. Морала је да сачека поново неко ново време у међуратном периоду.¹¹ Ипак, први и најтежи кораци су били направљени у тешким годинама српске историје од 1912. до 1918. године.

---

¹⁰ А. Столић, *Од политике ка новим научним дисциплинама: женска и родна историја*, у: Хуманизација универзитета / [главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић] Ниш 2013, стр. 386; А. Столић, „*Са родољубљем српских жена имаће свет још да рачуна...*“, у: Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе / уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић / Београд 2015, стр. 375–386.

¹¹ Промисљање о жени и њеној позицији у друштву даје студија: V. Vulf, *Sopstvena soba* [prevela sa engleskog Jelena Marković], Beograd 2003.

1. ЖЕНА У УЛОЗИ БОРЦА

Традиционално гледање на улогу жене у војсци

Жена је одувек била тема проучавања у оквиру друштвено-хуманистичких наука, јер је побуђивала интересовање бројних истраживача. Њена друштвена улога, положај и статус посебно је био значајан са историјског аспекта.¹² Мишљење да је жена као личност у духовном, етичком и социјалном погледу по природи потпуно равна мушкарцу, није наишло на разумевање мушкараца, чврсто окренутих конзервативизму. Представа жене способне да буде само домаћица и мајка била је укорењена у друштву и приказана у списима мемоариста.¹³

Живећи по већ устаљеним нормама и принципима, жене су подређеност породици и потчињеност мужу прихватале као природан норматив. У друштву је владало укорењено мишљење да су жене на нижем ступњу развоја и осуђене на покорност своје господару.¹⁴ Тако су се, после доба матријархата, смењивале разне епохе где је жена била у подређеном положају. У власништву свога оца, мужа или онога коме је припадала по неком другом основу. И поред тога што су биле неопходне породици и држави њихова једнакост са мушкарцима није била призната доста дуго.¹⁵

Џон Стјуарт Мил заступао је тезу о једнакости полова, тврдећи да у физичкој снази не треба тражити оправдања за мушку супериорност.¹⁶ Учитељ и управитељ Више новосадске девојачке школе, Мита Ђорђевић, на почетку 20. века је записао: „Иако је српска жена упућена била да чува и негује дом и породицу, није се она, кад год је дошла у прилику, уклањала ни с бојишта”.¹⁷

Почетком 1913. године, у листу *Правда* изашао је чланак о „Жени и рату“, у коме је, између осталог, један део посвећен српској жени и њеном пожртвовању у рату. „[...] онога, ко је ма и само површно упознат са српским женама, није могло

¹² Озбиљнија истраживања о жени у српском друштву спроведена су у XX веку. Вредне пажње су студије: А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века* / уредник Тибор Живковић / Београд 2002; Б. Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату* / уредник Тибор Живковић / [регистар Славица Мереник], Београд 2006.

¹³ Анализи жене у Србији током 19. и почетком 20. века на основу мемоара (као историјски извор) студиозно је приступила А. Столић, *Жена у српској мемоаристици 19. века: питања континуитета, друштвеног модела, образовања и запошљавања*, у: Перо и повест / [уређивачки одбор Александра Вулетић, Радош Љушић, Радомир Ј. Поповић] Београд 1999, стр. 9–18.

¹⁴ А. Damjanović, М. Ivković, *Filozofi i psihologija žene*, у: Engrami, god. 24, br. 3–4/2002, str. 113.

¹⁵ G. Bok, *Žena u istoriji Evrope: od srednjeg veka do danas*, Beograd 2005, str. 16; A. Turen, *Svijet žena / prevela s francuskog Mileva Filipović* / Podgorica 2011.

¹⁶ Dž. Stjuart Mil i H. Tejlor Mil, *Rasprave o jednakosti polova* / preveo Ranko Mastilović / Beograd 1995, str. 25–26.

¹⁷ М. Ђорђевић, *Жена у историји српској*, Нови Сад 1912, стр. [3].

изненадити да види како су оне рат примиле, ни једног тренутка и не помисливши на јадиковање. [...] Објава непријатељства пружила им је прилику да потврде своју вредност и примене моћ неразметљивог пожртвовања, које је фина и урођена особина у свакоме женскоме племенитом карактеру. [...] Поред жена оваквих као што су ове, људи у Србији могу лаким срцем ићи на војиште. Они имају шта и да бране.”¹⁸ Све ово наговештава да је жена била укључена у важне токове друштва, најпре крајем 19. века, а затим и у 20. веку.¹⁹

На основу извештаја Михаила Павловића – Наскидова, тумача доктора Рајана, шефа америчке мисије у Београду, сазнајемо да је пожртвованост Српкиња неуобичајена. Говорећи о приликама о животу у Београду, у току окупације 1916. године, дотиче се жена. „Има жена које су иначе биле имућне и које су се сад примиле чишћења улица, јер на тај начин добијају ½ килограма брашна на име дневнице, која им се даје на концу недеље. Дакле 3 ½ килограма брашна за недељу дана као награда за тај рад.”²⁰

Неколико деценија касније, у листу *Време* изашао је чланак о улози жене у рату и миру, у коме је врло похвално приказано ангажовање жене у ратним околностима, као и њена пожртвованост, преданост и посвећеност.²¹ „Хиљаде и хиљаде жена у свим зараћеним и угроженим земљама замениле су мушкарце у најразноврснијим пословима и свугде су радо примљене, а њихов је рад необично цењен.”²² У чланку је наведено да ратне околности управо показују да је улога жене у друштву од велике важности, као и да значај жене не сме бити потиснут ни у рату ни у миру. „Не сме се дозволити да ичије способности остану неискоришћене за заједницу, а способност које у садашњем рату показују жене, могу зацело да буду корисне и у време мира.”²³

У српској историји, по традиционалном схватању, мушкарац је био доследан војничком позиву.²⁴ До краја 19. века преовладало је мишљење да је жена због своје емотивности и сентименталности неподобна улози ратника и борца, а мушкарцу је „улога ратника била синоним за узвишене дужности”.²⁵ Др Миле Бјелајац закључује да

¹⁸ *Правда*, бр. 2, 2. јануар 1913, стр. 1, *Жене и рат: Улога српских кћери*.

¹⁹ О женском питању у Србији крајем 19. века, видети: А. Павићевић, *Жене и њихова моћ у друштву: проучавање друштвене симетрије у контексту полних улога*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVIII, Београд, 1999, стр. 86–89; М. Исић, В. Гудац Додић, *Жена је темељ куће: жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд 2011.

²⁰ АС, МИД, ПО, ролна 507, документ XV/637.

²¹ Видети студију: *A companion to World War / edited by John Horne / Chichester, U.K., 2012.*

²² *Време*, бр. 6657, 7. август 1940, стр. 13, З. Г. *Улога жене у рату и миру*.

²³ *Исто*.

²⁴ Ј. Šaranović, *Istorijska i naučno-teorijska ishodišta...*, стр. 30.

²⁵ *Исто*.

је у патријархалном друштву жена увек била етикетирана положајем супруга. Наиме, жена из високог сталежа никада није била ословљавана својим именом и презименом, већ позицијом себи јаче половине, „Госпођа начелника”.²⁶ Та слика почеће да се мења с временом. Балкански ратови, као и Први светски рат пресудно су утицали да жене, преузимајући ангажман у српској војсци, потисну устаљено схватање да је жена биолошки предодређена да буде посвећена породици и у сенци улоге мушкарца ратника. Ана Столић је констатовала да су жене у другој половини 19. и почетком 20. века живеле у времену погрешног друштвеног стања.²⁷

Отргнуте од заборав

Историја је уписала жене добровољце још у 19. веку, у рату против Турске од 1876. до 1878. године, који је најавио ослобођење српске државе од вишевековне османске власти. У литератури је забележено име Марине Величковић која је у Српско-турском рату 1876. године као жена борац одликована сребрном Медаљом за храброст.²⁸ У истом рату учесница је била и Стана Ковачевић, као и Мара-Комита која се прославила за време турске владавине четовањем по јужној Србији.²⁹ Двадесети век је изнедрио неколико одважних жена спремних да са пушком у руци бране државу. И поред свих тешкоћа и невоља, нису се предавале страху.³⁰ Оне су разбиле традиционалне предрасуде о жени и показале да су равноправно могле стати уз српске војнике о чијим је победама у Балканским ратовима писао чувени ратни дописник француских листова Анри Барби.³¹

Српске жене су примерима чојства и јунаштва стале раме уз раме са мушкарцима. Жена на фронту на почетку 20. века, још увек је била несвакидашња појава. Међутим, Милунка Савић, Наталија Бјелајац (Антонија Јаворник), Софија

²⁶ М. Вјелаяс, *Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862–1946*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације / [главни и одговорни уредник Латинка Перовић, Београд 1998, стр. 126–139.

²⁷ А. Столић, *Србија и Срби у очима једне феминисткиње: неки аспекти слике о Србији у књизи Ребеке Вест, Црно јажње сиви соко*, у: Европска слика балканске жене / уредник Ђорђе С. Костић / Крагујевац 2009, стр. 118–129.

²⁸ *Балкански рат у слици и речи*: књ. 2 / приређивачи Вук Ђорђевић, Жика Грујић/, Фототипско издање, Београд, 6. октобар 1913. године, год. 1, бр. 33, стр. 523.

²⁹ Деда Рус Александар, *Књига о братству Српског, Руског и Црногорског народа: у прошлости: са 120 слика* / [Б. м.], 1936, стр. 53–54, 104–105. Право име овог аутора било је Александар Петровић Курчанинов.

³⁰ *Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912 и 1913 г. као и за време светског рата од 1914–1920*, Београд 1933, стр. [5].

³¹ *Правда*, бр. 174, 27. јун 1913, стр. 3, *Допутовао Анри Барби*.

Јовановић, Живана Терзић³², Василија Вукотић, доказале су супротно.³³ Не треба пренебрегнути ни чињеницу да је Британка Флора Сендс ушла у редове српске војске у току ратних операција за време Првог светског рата и добила чин официра.³⁴ Било је и жена комита или, по речима професора Митровића, „у четама је било и нешто жена”.³⁵ Њихово учешће је успела да расветли др Божица Младеновић у монографији *Жена у Топличком устанку 1917*.³⁶ Вредна помена јесте и монографија *Судбина жене у рату: Роса Пантић (1891–1945)*, у којој је др Младеновић објаснила живот жена – учесница у Топличком устанку.³⁷ Иста ауторка појаснила је улогу Пољакиње Јелене Лорет у Топличком устанку.³⁸

1. Милунка Савић

Прва у низу храбрих жена Србије, која је обележила другу деценију 20. века, била је Милунка Савић. На основу преписа Извода из књиге за упис рођених, сазнајемо да је рођена, 28. јуна 1892. године,³⁹ у месту Ковачи као прво дете Раденка и Данице Савић, земљорадника из Ковача.⁴⁰

Осим Милунке, Раденко и Даница су имали још троје деце: сина Милана и две кћери, Миону и Славку. Тешка времена и сиромаштво обележили су Милункино детињство и рану младост.⁴¹ Самоука и без школе⁴², била је „чобаница у Долини јоргована на Ибру”.⁴³

³² Б. Младеновић, *Живана Терзић – ратник са Дрине* у: Историјски часопис, књ. 49 (2002), стр. 275–278.

³³ Women’s Mobilization for War (South East Europe), in: 1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08. URL:[http://www.1914-1918-online.net/Bo%5BEica_Mladenovi%5C4%87_Womens_Mobilization_for_War_\(South_East_Europe\)_2014_10_08](http://www.1914-1918-online.net/Bo%5BEica_Mladenovi%5C4%87_Womens_Mobilization_for_War_(South_East_Europe)_2014_10_08)

³⁴ L. Miler, *Naš brat: život kapetana Flore Sends*, Beograd 2013.

³⁵ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, стр. 483.

³⁶ Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996.

³⁷ Б. Младеновић, *Судбина жене у рату: Роса Пантић (1891–1945)*, Београд 2012.

³⁸ Б. Младеновић, *Пољакиња у Топличком устанку 1917. године*: поводом обележавања 95-годишњице Топличког устанка, у: *Теме*, год. 36, бр. 3 (2012), стр. 1371–1378.

³⁹ Година Милункиног рођења је навођена у распону од 1888. до 1895. На споменику у Јошаничкој бањи као година рођења уписана је 1889.

⁴⁰ АЈ-125, ф-4, персоналије. Копривница код Јошаничке бање такође се наводи као место рођења Милунке Савић. У поменутом месту се налази и родна кућа породице Савић, која је обновљена 2015. године.

⁴¹ Б. Младеновић, *Милунка Савић: између мита и стварности*, у: *Летопис Матице српске*, год. 191, књ. 496, св. 5 (нов. 2015.) стр. 668.

⁴² АЈ-125, ф-4, персоналије

⁴³ Т. С. Влаховић, *Витезови Карађорђевог звезда са мачевима: Најхрабрији међу храбрима*, Београд 1989, стр. 39.

Године 1912, када је почео Први балкански рат, и поред тога што су жене биле изузете од служења војног рока, према важећим војним прописима, Милунка се одазвала прогласу краља Петра. „Освајачка и нетрпељива отоманска владавина истребљује већ вековима ову нашу браћу. Од Берлинскога Конгреса на овамо, убијање, одвођење у Азију и до последњих дана, насилно расељавање, турчење женскиња и мушкиња, непризнавање наше вере, језика, имена српскога, били су основица турске управе. [...] ја сам зато у име Божје наредио Мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу наше браће, за бољи живот и напредак Краљевине Србије. [...] Ја вас позивам, драга браћо, свесрдно помогните моју храбру војску да ово створи, и сву своју снагу зато заложите.”⁴⁴ Скратила је косу, обукла мушку одећу, ставила шајкачу, себи дала име Милун и отишла у рат.⁴⁵ Постала је војник Дринске дивизије и учествовала у бици код Скадра.⁴⁶ У Првом балканском рату „прославила се као бомбаш”.⁴⁷

Другу половину 1913. године обележило је избијање Другог балканског рата. Дана 30. јуна Бугари су напали предстраже 4. и 6. пука Дринске дивизије. Кључна битка је вођена на реци Брегалници од 30. јуна до 9. јула, у којој је учествовала и Милунка Савић. Последњег дана битке Милунка је била рањена у груди, а њена тајна о полу откривена.⁴⁸ За показане ратне подвиге, као и одличне бомбашке способности, била је одликована Златном медаљом за храброст⁴⁹ која се додељивала за показану и осведочену храброст на бојишту и добила чин каплара.⁵⁰

Избијање Првог светског рата, нагнало је Милунку да се прикључи борби за одбрану отаџбине. Будући да је се нико није сетио, односно да није добила ратни распоред, Милунка је преузела ствари у своје руке. Први покушај пред генералом Степом Степановићем био је неуспешан. То је није поколебало, па се у Крагујевцу обратила начелнику Врховне команде, војводи Радомиру Путнику: „Ја сам каплар српске војске и хоћу свој ратни распоред, господине војводо!”⁵¹ Добила је ратни распоред захваљујући мајору Војиславу Танкосићу, који је био упознат са подвизима

⁴⁴ *Политика*, бр. 3133, 6. октобар 1912, стр. 2, *Балкански рат*.

⁴⁵ „Колебала се између два имена: Милун или Милутин?” (*Жене солунци говоре...*, стр. 17).

⁴⁶ Б. Младеновић, *Милунка Савић...*, стр. 668.

⁴⁷ *Жене солунци говоре...*, стр. 17.

⁴⁸ „Догодило се оно чега сам се највише бојала [...] Боже, кад се тога сетим: болничар, старији човек, журно ми скида копоран да види где сам рањена. Устукнуо је и стао као громом погођен [...] Не могу више да се кријем: нисам Милун, него Милунка.” *Жене солунци говоре...*, стр. 17.

⁴⁹ У предлогу за похвалу поднаредника-добровољца Милунке Савић, четири године касније (1917. године), у рубрици која одличја има је записано: Златну медаљу за храброст. Војни архив (даље: ВА), фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847–1920, пописник 3, кутија 273, фасцикла 7, документ број 5/14.

⁵⁰ Б. Младеновић, *Милунка Савић...*, стр. 668; Љ. Сарамандић, *Ходочашће на Крф*, Београд 2004, стр. 90.

⁵¹ *Жене солунци говоре...*, стр. 18.

Савићеве из Балканских ратова. Распоредили су је у 2. пешадијски пук „Књаз Михаило” – „Гвоздени пук”, који је био у саставу Моравске дивизије I позива. Војници Гвозденог пука су прихватили Милунку као искусног „старог ратника и равноправног друга”.⁵²

Аустроугарске снаге су већ на почетку рата покушале да пређу Дрину и Саву. У чувеним биткама на Дрини и Колубари, у којима је Гвоздени пук био изложен најтежим ударима, Милунка је била у првим редовима у улози бомбаша. Ударна дивизија у Церској бици била је Моравска дивизија I позива, која је савладала отпор аустроугарских снага на гробу Цера и Иверка.⁵³ Милункине способности су посебно дошле до изражаја на дринском бојишту када је Гвоздени пук поразио 79. аустријски пук, а Милунка део војника заробила. У току 1914. године учествовала је и у Колубарској бици, у којој је пук са 4.356 спао на 1.354 борца. Као командир јуришног бомбашког одељења успешно је потискивала аустроугарску војску преко Дрине и истој ишла у сусрет.⁵⁴

У марту 1915. године пук „Књаз Михаило” био је послат у Македонију, као испомоћ Брегалничкој дивизији. Пук је учествовао у одбрани Битоља од 3. до 18. новембра, да би 22. новембра стигао у Стругу.⁵⁵ Одатле је одступао према Елбасану и Валони, а 2. фебруара 1916. године запловио на италијанским лађама ка Крфу, где је и реорганизован ушао у састав Прве армије генерала Милоша Васића и враћен Моравској дивизији. Пук се опорављао код села Доњи Ипсос на Крфу, а затим је премештен у Солун где је почела обука француским оружјем.⁵⁶

Присуство Милунке Савић на Солунском фронту забележила је у свом дневнику 7. септембра 1916. године Изобел Рос (Isobel Ross), која је на Солунском фронту радила у Болници шкотских жена, у својству куварице: „Упознале смо се са једном женом, војником српске војске, која је дошла у логор да нас види. Зове се Милунка, има веома пријатно лице, али и тако неустрашиво. Већ три године се бори. Било јој је мило што смо је сликале”.⁵⁷ Јелена Лазаревић је записала: „У Светском Рату

---

⁵² М. Бјелајац, *Други пешадијски пук „Књаза Михаила”*: пстепенавање у Дому војске Југославије, у: *Топличке свеске: прилози за изучавање Топлице и југа Србије* / главни и одговорни уредник Иван Ивановић / бр. 8/2003, стр. 20–21.

⁵³ Ж. Мишић, *Моје успомене* / припремио за штампу и допунио Саво Скоко / Београд 1990, стр. 298.

⁵⁴ *Жене солунци говоре...*, стр. 19.

⁵⁵ У раду су датуми наведени по старом календару, Јулијанском, који је био у употреби до 1919. године.

⁵⁶ М. Бјелајац, *Други пешадијски пук...*, стр. 18.

⁵⁷ И. Рос, *Мала сива препелица: мој српски дневник* / превод с енглеског језика Ива Вуковић / Београд 1995, стр. 35.

[...] Моравска Дивизија, на Солунском Фронту, у борбеним линијама има поднаредника Милунку [...]”.⁵⁸

Након обуке пук је био упућен, почетком септембра 1916. године, ка Горничеву где су Дунавска и Вардарска дивизија покушавале да зауставе бугарску офанзиву и заузму Битољ. Управо се на Солунском фронту Милунка показала као прави војник пука „Књаз Михаило”. Гвоздени пук је већ 27. августа био на позицији северно од Горничева, а 16. септембра га и заузео. О бици на Горничеву Милунка је изјавила: „Учествовала сам у многим биткама, али ми је најтеже било у Горничевској бици, половином септембра 1916. године. Мој 2. пешадијски пук, због јунаштва назван „Гвоздени”, био је код села Церове, близу села Горничево. Бугари нас изненадише. [...] Ту сам можда душу огрешила, али морала сам – рат је био. И сада ме прогони та људска касапница, често сањам”.⁵⁹

За заслуге на Солунском фронту приликом заузимања Кајмакчалана и Битоља 1916. године, у пуковској архиви сачуван је списак похвала за поднаредника – добровољца 1. чете 3. батаљона Милована – Милунке Раденка Савића за дело и заслуге стечене у рату 1916. године у борбама на Црној Реци и положају Чуке.⁶⁰ „Силаском на обалу Црне Реке, која је била тактичка препона, наш се фронт још више проширио; а недовољна снага, као и замор трупа, учинила је да је непријатељ успео да нашим слабим и уморним колонама оспори брзо надирање. Настало је постепено освајање стопе по стопу каменитих Чука, док се најзад није постигло, да падом коте 1212 Битољ падне у наше руке.”⁶¹

У борбама на Црној реци 28. септембра 1916. Гвоздени пук је додељен 122. француској колонијалној дивизији док је Милунка као борац бомбаш добровољно одлазила до непријатељских ровова и веома вешто доводила бугарске заробљенике у команду.⁶² Захваљујући вештини, спретности и снажљивости, као и лукавству успела је 28. септембра да зароби 23 непријатељска војника.⁶³ О поменутом догађају Милунка је казала: „Бугари нас жестоко, изненада, нападоше. Иду у таласима [...] терају их официри, иду иза њих и ко покуша да одступи – пуцају у леђа [...] увек су тако радили кад су изненада нападали. Али прво су их опијали ракијом, ваљда да им улију храброст

⁵⁸ Ј. Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд 1929, стр. 216.

⁵⁹ *Велики дани Србије: (1914–1918): сведочења* / [приредио] Адам Стошић, Београд, стр. 562.

⁶⁰ ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

⁶¹ Ж. М. Рувидић, *Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916. године*, у: Ратник: месечни војни лист, Год. XXXVII, св. I–III/1921, стр. 134.

⁶² М. Бјелајац, *Други пешадијски пук...*, стр. 21.

⁶³ ВА, П-3а, К.10, Ф. 12, Д. 14.

[...] потукосмо их и те ноћи, а ја заробих двадесет тројицу [...] само гледају у мој бајонет на пушци и бомбе за појасом. Мисле сад ћу их побити. А ја их одведем у команду и рапортирам [...]”.⁶⁴ Поменути пример јунаштва био је истакнут у предлогу за похвалу поднаредника-добровољца Милунке Р. Савић, 1. чете 3. батаљона пука „Књаз Михаило”, 1. марта 1917. године.⁶⁵ У борбама на Црној реци, Милунка је рањена.⁶⁶ За време опоравка у Бизерти више је била у покрету него у кревету. Флора Сендс је о томе оставила занимљиво сведочанство у свом дневнику: „Једина особа коју чак ни пуковник није могао укротити била је Милунка [...] Када се вратила наредног дана, после двадесет и четири сата одсуствовања, пуковник ју је ставио у самицу, у мали шатор, не би ли је казнио. Она је проблем решила тако што је истог часа запалила шатор. Чим јој је нога довољно ојачала, поново је нестала, овај пут на три дана. [...]”.⁶⁷

Дана 29. октобра 1916. године у тешким борбама против Бугара, Милунка је три пута јуришала на положај Чуке и том приликом је поново рањена.⁶⁸ Храбро се борила са војницима, а у критичном тренутку, када је нестало муниције сама је одлазила до коморе и доносила муницију у стрељачки строј. Последња изјава у похвалној наредби је гласила: „Уопште веома храбра и смела”.⁶⁹

За показане примере јунаштва и пожртвовања похваљена је наредбом начелника штаба Врховне команде 18. априла 1917. године у Солуну.⁷⁰ Ценећи њене заслуге, врховни командант, регент Александар је на православни Божић поднареднику Милунки Савић уручио Златни орден Карађорђевог звезда са мачевима.⁷¹ Исте године командант источне војске генерал Сарај одликовао је Легијом части.⁷²

Пук је у току 1917. године био усмерен ка стабилизовању фронта и „није имао јачих борбених активности”.⁷³ У завршним операцијама за ослобођење 1918. године, учествовала је и Милунка Савић у саставу Гвозденог пука. Године 1920. је демобилисана.⁷⁴

⁶⁴ *Жене солунци говоре...*, стр. 19–20.

⁶⁵ ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

⁶⁶ АЈ-125-ф-4, персоналије; ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д.10.

⁶⁷ Видети: F. Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army / with an Introduction by Slavko Y. Grouitch* / London 1916, или српско издање Ф. Сандес, *Енглескиња у српској војсци*, Београд 2015.

⁶⁸ ВА, П-3а, К.10, Ф.12, Д. 14.

⁶⁹ ВА, П-3, К. 273, Ф. 7, Д. 5/14.

⁷⁰ ВА, П-3а, К. 36, Ф. 3, Д. 17.

⁷¹ ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д. 10.

⁷² *Српкиње...*, стр. 25.

⁷³ М. Бјелајац, *Други пешадијски пук...*, стр. 18.

⁷⁴ АЈ-125-Ф-4, персоналије

Милунка Савић је била једина жена одликована француским орденом Ратни крст са златном палмом. Такође, била јој је указана почаст, у тренутку уручења ордена, који није ни једном официру српске војске.⁷⁵ Приликом преноса посмртних остатака Милунке Савић у Алеју великана на Новом гробљу у Београду, испред ковчега стајала су седам одличја која је Милунка Савић стекла у ратовима за ослобођење.⁷⁶

2. Софија Јовановић

Софија Јовановић рођена је 26. јануара 1892. године у Београду.⁷⁷ Родитељи су јој били Христина и Антоније Јовановић. Њен отац је био **познати** београдски месар. Софија је била осмо и најмлађе женско дете. Њеним рођењем оцу се није испунила жеља да добије ратника. „Када јој је отац умирао запамтила је добро његове речи, да му је највећа жалост што нема сина, јунака, да брани земљу од Турака.”⁷⁸ Он није ни слутио да би ћерка могла својим подвизима да породицу Јовановић учини поносном, а војним заслугама и надахне будуће генерације да својим радом допринесе угледу и части своје државе.

Софија је у току средњошколских дана остала без оца.⁷⁹ Судбина је одредила да уочи Првог балканског рата остане и без супруга и сина.⁸⁰ У разговору са Ксенијом Петровић, сазнали смо да су обојица преминула од тифуса. Породична трагедија која је задесила породицу Маринковић, била је један од разлога да Софија пође у Први балкански рат. Желела је да у рату погине и на небу потражи своје најмилије.⁸¹ Софија је била мотивисана и заветом према оцу. „На његовом гробу девојка се заклела да ће поћи у борбу против првог следећег непријатеља Србије. Када је избио рат са Турском,

⁷⁵ Б. Младеновић, *Милунка Савић...*, стр. 670.

⁷⁶ Реч је о следећим одликовањима: две француске Легије части, Карађорђева звезда са мачевима, француски Ратни крст, Златна медаља за храброст Милош Обилић 1913, Албанска споменица и још једно инострано одличје које се не може одредити због лошег приказа (погледати прилог 2). Последње, посмртно одликовање доделио јој је Добрица Ерић песмом Још један орден за Милунку. Документарна песма је настала у децембру 2009. године.

⁷⁷ Датум рођења смо утврдили на основу Извода из матичне књиге умрлих, који се налази у поседу породице Петровић.

⁷⁸ Податак нам је дала Сања Крсмановић-Тасић у Београду, јуна 2015. године.

⁷⁹ А. Фишер, *На српском фронту 1912*, Београд 2007, стр 45.

⁸⁰ На основу расположивих извора смо сазнали да је била у два брака. Поуздано не можемо тврдити када је склопљен први брак. Можемо претпоставити да је до брака дошло у току средњошколских дана. Први брак је био закључен са Симом Маринковићем. Податке о браку смо добили на основу овереног преписа Извода из књиге за уписивање венчаних Саборне београдске цркве, храма Светих Архистратига, где је обављен други брак Софије Јовановић. У поменутом изводу, у рубрици име, презиме и радња невесте пише: Софија, бив. жена Симе Маринковића. Извод је издат у Београду, 1. августа 1920. године.

⁸¹ Казивање Ксеније Петровић, записано у Београду, 12. октобра 2015. године.

пријавила се одмах једној групи добровољаца.”⁸² Према речима Сање Крсмановић-Тасић, одлазак у рат био је повољан тренутак за испуњење завета датог на очевом гробу.⁸³ „Говорила је да је њена генерација ратни вихор схватила као сваку другу стихију, непогоду од које се треба штитити удруженим снагама.”⁸⁴ Било је више разлога који су мотивисали Софију да пође у рат.

Софија се пријавила Народној одбрани 1912. године, вођена жељом да помогне у ослобођењу државе. Обукла је униформу, скратила косу и постала војник са пушком у руци. Прву обуку је имала у Прокупљу и Врањској бањи, где је вежбала бацање ручних граната и руковање пушком.⁸⁵ Добровољце-четнике у Прокупљу је обучавао Воја Танкосић. Дана 25. септембра 1912. године добровољци су, по завршеној обуци, упућени ка Куршумлији.⁸⁶ На Црној чуки код Куршумлијске бање и Вељој глави у близини места Власе код Врања Софија је први пут учествовала у оружаном сукобу.⁸⁷ Обучени припадници чете Лапског - Куршумлијског четничког одреда добили су задатак да припреме терен за наступајуће борбе. Поправљали су путеве, утврђивали важне положаје, припремали места за артиљерију. Танкосић је самоиницијативно 2. октобра 1912. године напао и заузео код Мердара турску караулу „Репоњу“. Софија је уочи Првог балканског рата припадала једној од група комита организованих са циљем агитовања против турских власти у Македонији.⁸⁸

Први сукоб између српске и турске војске уследио је код Куманова 23. и 24. октобра 1912. године. У поменутој борби турска Вардарска армија је била разбијена, а српска победа означила потискивање турске владавине на Балкану, као и улазак у Скопље. Швајцарски лекар Адолф Фишер, који је по позиву Српског Црвеног крста дошао у Србију, чувши за девојку комиту Софију Јовановић, тим поводом је забележио следеће: „Лице, нежне руке, које су се стално играле пушком, читава њена прилика, без сваке сумње, указивали су на њен пол. Носила је српску ношњу од дебелог, тамног, грубог сукна, на ногама је имала војничке опанке, а обична војничка капа покривала јој

---

⁸² А. Фишер, *На српском фронту 1912*, Београд 2007, стр. 45.

⁸³ Разговор са Сањом Крсмановић-Тасић у Београду, јуна 2015. године.

⁸⁴ *Вечерње новости (додатак Живот плус)*, 1. јун 2014, стр. 28, Б. Субашић, *Наша Јованка Орлеанка*.

⁸⁵ *Трговински гласник*, 29. март 1969, стр. 9, *У одбрани Београда у Првом светском рату учествовале су и жене*.

⁸⁶ М. Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, Ваљево 2005, стр. 36–37.

⁸⁷ *Трговински гласник*, 29. март 1969, стр. 9, *У одбрани Београда у Првом светском рату учествовале су и жене*.

⁸⁸ А. Фишер, *На српском фронту...*, стр. 45.

је кратко подшишану косу. С поносом нам је показивала две бомбе које је носила за појасом”.⁸⁹

Софијино учешће у Првом балканском рату потврдио је рукопис Добриле Главинић Кнез Милојковић,⁹⁰ пронађен у збирци VARIA у Архиву Србије, као и у фонду Главинић Историјског архива у Београду.⁹¹ Пишући о ангажовању Кола српских сестара у отварању болница за време Балканских ратова Добрила Главинић, у једном параграфу, експлицитно наводи име Софије Јовановић: „У пружању самарићанске помоћи рањеницима истакле су се и жене из организације Кола српских сестара. Оне су основале 4. резервну болницу у просторијама свога Дома у Београду за време Балканског рата 1912/13. године [...] Кроз ову болницу прошло је на лечењу око 1000 рањеника, од њих 80 официра и једна жена-комита, Софија Јовановић. Рањеници су били са Куманова, Битоља, Прилепа, Скадра, и из Албаније”. Софија Јовановић је лечена од запаљења плућа.⁹² За учешће у Првом балканском рату одликована је Споменицом за ослобођено Косово.⁹³

Када је избио Други балкански рат, Софија је поново била у борбеним редовима. Учествовала је у Брегалничкој бици. „[...] кад оно ратовасмо с Бугарима, затекли се ми изнад села Соколараца, код Кочана, на десној обали Брегалнице. Беже Бугари према Рајчанском вису, наши осули плотуном и лепо гледају како непријатељски војници падају [...]” За време једне такве операције Софија Јовановић је показала и велику хуманост. У току борбе на Брегалници десетак бугарских војника је било рањено и напуштено од својих сабораца, којима је Софија са групом српских војника пружила помоћ.⁹⁴ Као учесница Другог балканског рата одликована је Златном медаљом за храброст Милош Обилић, као и Споменицом на рат 1913. године.⁹⁵ У породичној архиви се налазе и две медаље за ревносну службу. Претпоставља се да их је добила у Балканским ратовима.

Први светски рат, годину дана касније, значио је наставак ангажовања Софије Јовановић у ратним операцијама, посебно у одбрани Београда. „Чим је Аустроугарска

---

⁸⁹ А. Фишер, *На српском фронту...*, стр. 44–45.

⁹⁰ Архив Србије, V-3297, Добрила Главинић, *Наше и стране добровољне болничарке у ратовима за ослобођење*, стр. 1–2. Рукопис је приредила и објавила А. Стјеља, у: *Наша прошлост*, бр. 16 (2015), стр. 209–215.

⁹¹ Историјски архив Београда (даље: ИАБ) Ф.1119-К.49 3.2.4.

⁹² *Вардар: календар Кола српских сестара: за просту 1914 годину*, Београд 1913, стр. 128.

⁹³ Поменуто одликовање део је породичног наслеђа и налази се у поседу породице Сање Крсмановић-Тасић.

⁹⁴ *Жене солунци говоре...*, стр. 118, 125.

⁹⁵ Медаља је власништво Ксеније Петровић.

објавила рат Србији, ево Софије.” Ушла је у састав Сремског добровољачког одреда.⁹⁶ Београд су јуначки браниле комите, међу којима је била и Јовановићева. „Од краја јула до почетка децембра те прве ратне године није било дана без борбе! – говорила је: Аустријанци и Мађари су даноноћно кидисали на престоницу. Кад су прешли Саву и заузели Шабац, мислили су да ће брзо пасти и Београд, али, наши су их после дванаест дана тако закупили да су се суновратили у Дрину...”⁹⁷ У тим одсудним данима за одбрану Београда и Јовановићева се прославила у једној акцији. Предводник Сремског добровољачког одреда, Игњат Кирхнер, поверио јој је одговоран задатак. Било је потребно да са Предрагом Караклајићем, Павлом Арсенићем, Миливојем Лазаревићем и Мирославом Голубовићем, чамцем пређу на леву обалу Саве и на аустријској караули истакну српску заставу. Са калемегданске падине прешла је на другу обалу Саве, недалеко од ушћа, пресекла телефонске везе на стражарници, затечене пушке и муницију аустроугарских стражара узела са својом извиђачком групом и на караули истакли две српске заставе.⁹⁸

Софија Јовановић је 25. августа рањена у леву ногу, а последице тог рањавања пратиле су је целог живота. После рата проглашена је за ратног војног инвалида V групе са 70% неспособности.⁹⁹

Након пораза на Церу Аустроугарска је још једном напала Србију. Отпочела је битка на Дрини, која је вођена од 6. септембра до 14. новембра, у којој је учествовала и Јовановићева. „А ми код Дрине [...] водимо борбу са аустријским и мађарским трупима [...]”¹⁰⁰ И поред успешно окончаних борби, за српску војску су тек следила највећа ратна искушења.

Нови ратни талас, који је уследио 1915. године, био је усмерен ка Београду. Октобра војске Централних сила напале су Београд. Престоницу су поред Сремског добровољачког одреда, у чијем саставу је била и Софија Јовановић, и Банатског добровољачког одреда браниле јединице VII пешадијског пука II позива Краља Петра I, 1. батаљон X кадровског пука, 1. батаљон XI пешадијског пука III позива, 1. чета жандармерије, бродарска чета и 40 Руса – минера. У борби су коришћени енглески и француски топови.¹⁰¹

⁹⁶ *Вечерње новости (додатак Живот плус)*, 1. јун 2014, стр. 29, Б. Субашић, *Наша Јованка Орлеанка*.

⁹⁷ *Експрес недељна ревија*, 1. јул 1984, стр. 15, А. Ђурић, *Само преко нас мртвих*.

⁹⁸ *Исто*.

⁹⁹ Решење Инвалидске комисије Министарства Народне одбране се налази у поседу породице Петровић.

¹⁰⁰ *Жене солунци говоре...*, стр. 124.

¹⁰¹ С. Милутиновић, *Последњи браниоци...*, стр. 141.

Под командом Игњата Кирхнера Сремски добровољачки одред је 24. септембра ушао у жесток окршај са аустроугарским снагама на Дунавском кеју. Софија Јовановић је у жеку борбених дејстава војницима донела сандук муниције. Игњат Кирхнер је том приликом био рањен, а од Сремског одреда у животу је остало само педесетак четника.¹⁰² Погибије је успела да се спаси и Софија Јовановић.

Српска војска је не могавши да одбрани Београд, отпочела са повлачењем.¹⁰³ Српски фронт је 14. октобра био суочен и са надирањем Бугара, који су у периоду од 19. до 22. октобра избили на Вардар, ушли у Куманово и заузели Скопље и Качаничку клисуру, одсекавши тако Србе од везе са Егејским морем. У безизлазној ситуацији, Врховна команда српске војске је наредила повлачење ка обалама Јадранског мора. Исцрпљујућу голготу дуж Албаније преживела је Софија Јовановић и са делом својих сабораца била упућена у Бизерту на опоравак. За повлачење преко Албаније одликована је Албанском споменицом.¹⁰⁴ У породичној архиви није сачуван ниједан документ који говори о њеном даљем ангажовању на Солунском фронту. Њено учешће у Првом светском рату потврђују одликовања. На првом месту, највиши орден за ратне заслуге, Орден Карађорђевог звезда са мачевима. Учествовала је у ослобођењу Србије¹⁰⁵ и одликована Споменицом рата за ослобођење и уједињење 1914–1918.¹⁰⁶ Одликована је и златном и сребрном Медаљом за храброст Милош Обилић, за заслуге у Првом светском рату.¹⁰⁷ Софија Јовановић је у периоду од 1912. до 1918. године одликована десет пута.

Вредна помена јесте чињеница да Војни архив у Француској, у својој Збирци фотографија, чува неколико фотографија Софије Јовановић са фронта.¹⁰⁸

3. Флора Сендс¹⁰⁹

Флора Сендс рођена је 22. јануара 1876. године,¹¹⁰ у парохији Недер Поплтон, у округу Јорк, у Енглеској. Потичала је из добростојеће свештеничке породице из Корка.

¹⁰² С. Милутиновић, *Последњи браниоци...*, стр. 174.

¹⁰³ Видети: Д. Бојић, *Прилог истраживању повлачења српске војске 1915–1916. године*: из необјављене архивске грађе, штампе и личних дневника учесника и сведока, у: *Весник*, год. 54, бр. 35 (2008), стр. 74–84.

¹⁰⁴ Поменуто одликовање се налази у поседу породице Петровић.

¹⁰⁵ *Вечерње новости (додатак Живот плус)*, 1. јун 2014, стр. 29, Б. Субашић, *Наша Јованка Орлеанка*.

¹⁰⁶ Споменица је у поседу породице Петровић.

¹⁰⁷ Медаља је власништво Ксеније Петровић.

¹⁰⁸ Service historique de la Défense, Vincennes – Колега Данило Шаренац дао нам је на коришћење четири фотографије које је снимио у поменутом архиву у Француској.

¹⁰⁹ Можемо пронаћи следеће верзије презимена: Сандес, Сандз, Сендз, Сандс, Сандерс, Сенц и Сандерсен.

Њен отац Семјуел Диксон Сендс био је уважени лондонски грађанин.¹¹¹ Године 1885. породица се преселила у Марлсфорд, покрајина Сафок, где је Флора провела детињство и младост. Две године се је образовала у Швајцарској девојачкој школи,¹¹² свирала је виолину, пуно читала, течно је говорила француски и немачки језик¹¹³ и доста добро научила српски.¹¹⁴

Ратовање српске војске против Турске и Бугарске, у Балканским ратовима, Флора Сендс је пратила путем штампе.¹¹⁵ Подстакнута победама у ратовима 1912. и 1913. године, тридесетосмогодишња Флора Сендс је после објаве рата Велике Британије Немачкој, августа 1914. године, одлучила да пружи помоћ Србији. И поред тога што је завршила курс за болничарке,¹¹⁶ у Одреду добровољне помоћи у Лондону била је одбијена речима: „Има других далеко боље обучених од вас”.¹¹⁷ На тргу Винсент у Лондону упознала је Мејбел Грујић, супругу начелника Министарства иностраних послова Краљевине Србије, Славка Грујића, која је за Англо-америчку јединицу окупљала болничарке и хирурге за помоћ Србији и истој се придружила. Дана 12. августа 1914. године са перона железничке станице Черинг Крос кренуо је воз са Англо-америчком јединицом у правцу Србије.¹¹⁸

Прва станица у Србији била је у Нишу, одакле их је Црвени крст упутио у Крагујевац.¹¹⁹ Начелник санитета српске војске др Роман Сондермајер и управник болнице др Никола Вучетић примили су 29. августа жене Англо-америчке јединице у Првој резервној болници у Крагујевцу.¹²⁰ Услови у Крагујевачкој болници били су

---

¹¹⁰ У распону од 1876. до 1889. наводи се година њеног рођења. Луиз Милер, у књизи *Naš brat: život kapetana Flore Sends* на страни 35, наводи да је госпођица Флора рођена 22. јануара 1876. године. Часопис *Видов-дан: историја српских ратова 1912–1918 у слици и речи*, св. 3 / уредник Душан Мил. Шијачки / Београд, 1921, стр. 160 наводи да је рођена 1883. године. У Персоналном досијеу припадника Војске Краљевине Југославије Флоре Сендс, у картону личних и службених односа официра, у рубрици датум рођења уписан је 22. јануар 1889. година. (Војни архив Београд, Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије ВА, К. 1566 бр. 614.)

¹¹¹ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

¹¹² ВА, К. 1566, бр. 614.

¹¹³ У персоналном досијеу припадника Војске Краљевине Југославије, у Картону личних и службених односа официра Флоре Сендс у рубрици које језике говори, пише: енглески, српски, француски и немачки (ВА, К. 1566, бр. 614).

¹¹⁴ *Српске новине*, бр. 109, 17. децембар 1916, стр. 2, *Мис Флора Сандрес*.

¹¹⁵ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар, 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

¹¹⁶ *Исто*.

¹¹⁷ L. Miler, *Naš brat...*, str. 26.

¹¹⁸ *Isto*, str. 25–28.

¹¹⁹ Академик Владимир Стојанчевић је записао: „Оне су, први пут, боравиле у Крагујевцу, неколико недеља по избијању рата”. В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: Глас САНУ, одељење медицинских наука, књ. 46/2002, стр. 56.

¹²⁰ „Требало ми је месец дана да научим да изговорим „Крагујевац”, сећала се Флора.” (L. Miler, *Naš brat...*, str. 63).

веома тешки. Недостајала је неопходна опрема за рад, смештајни капацитети били су испод потребних, с временом је понестало и завоја, па су исти мењале рањеницима једном у десет дана. Лекови су били на измаку, као и чиста одећа. Флорин долазак је уследио након велике победе српске војске на Церу. Са највећом ревношћу неговала је српске рањенике.¹²¹ Њен ангажман у болници је награђен Медаљом Српског Црвеног крста.¹²² Такође, одликована је и Крстом милосрђа.¹²³

Новембра 1914. године уследили су још жешћи напади Аустроугарске на Србију. На територији Краљевине Србије су избијале заразе, док су хигијенски услови били врло тешки. У таквој ситуацији Флора и њена другарица Емили су одлучиле да се по истеку тромесечног уговора врате у Енглеску и прикупе помоћ за Србе. Флора је замолила своје сународнике путем штампе да прикупе прилоге за куповину санитарског материјала за српске рањенике.¹²⁴

За време њиховог одсуства у Србији је, у децембру, почео је да бесни тифус. У јеку највеће епидемије, која је задесила град Ваљево, болничарке Сендс и Симондс стигле су у Србију.¹²⁵ Од прикупљеног новца успеле су да купе двадесет тона медицинског материјала и то вате, газе, гипса, хлороформа, средства за дезинфекцију и рендгенски апарат. У фебруару 1915. године Флора и Емили су упловиле у солунску луку. У Ђевђелији су виделе све последице ратних страхота на делу. Током боравка у Нишу, Другој резервној болници поклониле су рендгенски апарат. У граду који је био ратна престоница Србије 1914–1915. године, налазили су се бројни лекари, а међу њима и санитарски пуковник др Војислав Суботић, који их је после дочека упутио у Ваљево, где је беснео пегави тифус.¹²⁶

Двадесетог фебруара стигле су у Ваљево, који је био срце епидемије. Присуствовале су језивим призорима: рањени војници по читавом граду, који су лежали у прљавој одећи на голим даскама, без ћебади. Емили и Флора су, у болници смештеној у центру Ваљева, почеле да раде у превијалишту, превијале болеснике и правиле завоје. Прихватиле су и послове хигијеничара. Поред аматерског диспанзера који су саме отвориле, почеле су да ампутирају све делове тела. У поменутом

---

¹²¹ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар, 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

¹²² ВА, К. 1566, бр. 614.

¹²³ ВА, П-5, К. 23, Ф.4, Д. 50.

¹²⁴ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар, 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

¹²⁵ У Извештају о санитарским мисијама из Енглеске у Србији за време Првог светског рата, српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон је оставио запис и о доласку Флоре Сендс и пријатељице Симондс. АЈ, Збирка Јован Јовановић – Пижон, фонд бр. 80, фасцикла бр. 75, бр. јединице описа 330. (даље: АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330)

¹²⁶ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар, 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

диспанзеру болничарка Сендс се разболела од тифуса.¹²⁷ Након опоравка радила је у Трећој резервној пољској болници у Осечини, удаљеној неколико километара северозападно од Ваљева. Премештај је уследио због веће потребе за болничарима, у пољској болници Дринске дивизије.¹²⁸ Месец дана касније, крајем јула 1915. године, Емили и Флора су напустиле Србију, због затишја у борби.

У октобру 1915. године здружене оружане снаге Аустроугарске, Немачке и Бугарске поново су напале Србију. Флору је вест о нападу дочекала у Солуну. Са групом болничарки отпутовала је у Битољ и дознала да је Прилеп још увек у српским рукама. Флора је почела да ради у превијалишту Другог пука „Књаз Михаило”.¹²⁹ Одлучила је да се са српском војском повуче преко Бабуне, као „војничка нудиља”.¹³⁰

Команданта пука „Књаз Михаило”, Димитрија Милића¹³¹, упознала је приликом повлачења из Прилепа, на путу ка Битољу. Пуковник је постао њен заштитник, а она његова добра пратња и убрзо је по Милићевом савету прешла у амбуланту при штабу.¹³² У пуку је Британка Сендс имала привилегован положај, добила је кобилу Дијану,¹³³ а имала је посилног.¹³⁴ Дана 28. новембра 1915. године постала је војник Другог пука, оставши упамћена као једина жена која је регрутована у српској војсци током Првог светског рата.¹³⁵

Флора Сендс је у свим борбама показала праву војничку одважност. Стоички је подносила све услове рата. Гледајући српског војника како и последње атоме снаге даје за државу, у свом дневнику је забележила: „Обесхрабрани војници вукли су се путем, у сутону зимског јутра, и сви смо гледали безнадежно клонулу и исцрпљену војску,

---

¹²⁷ *Српске новине* су објавиле: „У Ваљеву је госпођица Сенс неуморно и са највећом постепеношћу неговала дању и ноћу војнике и офицере, болесне од пегавог тифуса, не штедећи себе нимало, тако да се после једномесечног рада у болници и сама разболела од те опаке болести.” *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар, 1917, стр. 3, М. Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

¹²⁸ *Исто*.

¹²⁹ „То је била моја велика срећа да ме одреде баш у овај пук, који је признат као најбољи пук у српској војсци”, записала је у свом дневнику. F. Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army / by; with an Introduction by Slavko Y. Grouitch. / London [etc.]*, 1916. Флора Сендс је од новембра 1915. до марта 1916. године писала дневник у коме је забележила причу о Србима, о догађајима на фронту, посебно о ситуацији у пуку „Књаз Михаило”. Дневник је први пут штампан 1916. године, у издању *Ратне колекције*. Превод са енглеског језика је извршио поднаредник Спира Радојчић. Флора Сандес, *Енглескиња...*, стр. 15–16.

¹³⁰ Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 134.

¹³¹ За успешну војну каријеру био је награђен Карађорђевићевим звездама III и IV степена.

¹³² L. Miler, *Naš brat...*, стр. 121.

¹³³ Ф. Сандес, *Енглескиња...*, стр. 29, 38–39.

¹³⁴ Посилни је војник додељен старешини са задатком да брине о спреми, коњу, као и о одећи себи надређеног. Посебно је био задужен за изување официрских чизама. Посилни јој је доносио вечеру, обезбеђивао јој постељу и помагао око пртљага.

¹³⁵ М. Крипнер, *Жене у рату: Србија 1915–1918 /* превео са енглеског Веселин Костић; предговор Жарко Вуковић / Београд 1986, стр. 197.

окрећући своје погледе према мрачном, страшном ланцу снегом покривених планина, које растављају њихову љубљену Србију од Албаније”.¹³⁶

На путу кроз Албанију пук је водио местимичне борбе.¹³⁷ Британка Сендс се нарочито одликовала у борбама код Ђукуса¹³⁸ и Дарзе.¹³⁹ Пришавши четвртој чети првог батаљона Пешадијског пука „Књаз Михаило“, 30. новембра 1915. године,¹⁴⁰ под командом поручника Јанаћка Јовића,¹⁴¹ показала је завидно умеће руковања пушком. Њена вештина и борбеност оставила је велики утисак на поручника Јовића, па је још исте вечери постала део његове чете.¹⁴²

У својим ратним белешкама генерал Иван С. Павловић је забележио: „Мис Флора Сандес Енглескиња, добровољац у 2. пешадиском пуку, предложена за одликовање за заслуге и храбро држање у борбама 1915. године, Златном медаљом за храброст”.¹⁴³ У достављеном предлогу за одликовање од 31. августа 1916. године, у борби на Дарзи резервни поручник Јовић је забележио: „Као добровољац ступила је у ову чету 13. новембра 1915. године, учествовала је у свима борбама у којима је чета учествовала, а нарочито се показала 4. децембра 1915. године у борби на „Дарзи” са пушком у руци раме уз раме са осталим војницима дочекивала мрског непријатеља који је наступао, [...], што је много утицало на морал војника у оним критичним моментима”.¹⁴⁴

Флора Сендс се са четвртном четом пробијала ка Елбасану. Ратна голгота, условљена тереном и хладноћом, била је појачана и недостатком хране која или није била на продају или је била доступна уз високу цену. У свом дневнику је записала: „Ја сам била предмет великог љубопитства код становника, а нарочито код жена, и они су непрестано питали поручника Јовића да ли сам ја жена или војник, и били су јако зачуђени кад им је он рекао да сам ја Енглескиња, али српски војник”.¹⁴⁵ Српска војска је, уз многа страдања, коначно стигла у Драч. У Драчу је добровољац Сендс, у

¹³⁶ Ф. Сандес, *Енглескиња...*, стр. 71.

¹³⁷ М. Бјелајац, *Други пешадијски пук...*, стр. 17.

¹³⁸ Планински врх, висок 1.790 метара

¹³⁹ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917, стр. 3, Милан Вл. Ђорђевић, *Енглескиња у српској војсци*.

¹⁴⁰ ВА, К.1566, бр. 614.

¹⁴¹ Родом из села Доња Речица код Прокупља. Остварио је веома успешну војну каријеру. Учествовао у Балканским ратовима. После Првог балканског рата постао је наредник. У Другом балканском рату био је резервни потпоручник, а две године касније, у Првом светском рату, напредовао је до поручника. Његову колекцију одликовања чини неколико медаља за храброст, као и две Карађорђевог звезде са мачевима.

¹⁴² Ф. Сендс, *Енглескиња...*, 86.

¹⁴³ ИАБ, Лични фонд Иван С. Павловић, број фонда: 2145, кутија 12 (даље: ИАБ, 2145-К.12-4.2.5.).

¹⁴⁴ ВА, П-5, К. 23, Ф. 4, Д. 50.

¹⁴⁵ F. Sandes, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* / with an Introduction by Slavko Y. Grouitch / London [etc.], 1916, str. 148–154.

аудијенцији код престолонаследника Александра, уз срдачан пријем, одликована Орденом Светог Саве петог степена,¹⁴⁶ „за услуге учињене српским болесним војницима и српским избеглицама”.¹⁴⁷ У истом граду поручник Јовић је Енглескињу Сендс одликовао чином каплара, 1. јануара 1916. године.¹⁴⁸ О томе је оставила следећи запис: „После тога сви официри приђоше и руковаше се са мном и честиташе ми што сам сад постала прави српски војник”.¹⁴⁹

Следећа станица био је Крф. Ту је Флора Сендс упознала Роберта Бозенкета, представника Фонда за помоћ Србији, захваљујући коме је постала преводилац за српски. Надгледала је истовар робе са бродова и њено складиштење у магацину.¹⁵⁰

Флора Сендс је често обилазила своје другове смештене у Ипсосу. Они су јој предали писмо захвалности зато што их је спасила глади у Албанији и изборила се за нове униформе. Садржину тог писма записала је у свој дневник.¹⁵¹ Дана 6. априла, на дан славе свога пука, произведена је у поднаредника.¹⁵² Свечаности је присуствовао престолонаследник Александар, командант Друге армије Милош Васић, као и државни и војни представници савезничких држава.¹⁵³

Након вишемесечног боравка на Крфу, војник Сендс се са својим пуком 23. априла 1916. обрела у Солуну, да би већ у августу била у селу Горничеву. Дана 13. септембра Горничевски гребен, који окружује град Битољ са истока, био је у српским рукама. Четврта чета је након успешне битке код Горничева прешла у резерву, да би потом уследиле битке код Крушеграда и села Сливица. У свим поменутих борбама, које су вођене у планинским областима источно од Битоља, Бугари су пружали велики отпор, јер су схватили важност Битоља. У борбама 1916. године против немачке војске на Чукама погинуо је поручник Јанаћко Јовић. Ова трагедија била је велики ударац за Флору Сендс.¹⁵⁴

---

¹⁴⁶ У дневнику Флора је записала да је декорисана медаљом Свети Сава, али без степена. F. Sandes, *An English Woman...*, str. 185.

¹⁴⁷ Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Политичко одељење (даље: ПО), ролна 507, документ XV/232.

¹⁴⁸ ВА, К. 1566, бр. 614.

¹⁴⁹ Ф. Сандес, *Енглескиња...*, стр. 114.

¹⁵⁰ Исто стр. 123–124.

¹⁵¹ F. Sandes, *An English Woman...*, str. 225–229.

¹⁵² ВА, К. 1566, бр. 614.

¹⁵³ М. Бјелајац, *Други пешадијски пук...*, стр. 21.

¹⁵⁴ У аутобиографији из 1927. године Флора је записала: „Борио се у ратовима против Турака и Бугара, добио је сва одликовања за храброст и за две године напредовао је од редова до [поручника], што је готово незабележно у војсци.” (L. Miler, *Naš brat...*, str. 194).

За учешће у борбама 1916. године поднаредник Флора Сендс је награђена похвалном наредбом:¹⁵⁵ „[...] кад је чета имала за задатак да нападне противника и са положаја га отргне поднаредник Сандес прво је међу првима продрла у непријатељски ров лично бацајући бомбе и храбрећи војнике. Истога дана и на истом положају кад је противник био предузео контра-напад са намером да поврати изгубљени положај, поднаредник Сандес бацајући бомбе у непријатељско нападно одељење, просто је створила растројство код противника”.¹⁵⁶

У раним јутарњим часовима, 16. новембра, уследио је изненадни бугарски напад код села Полог, недалеко од Сливице, на падини брда 1212. Четврта чета је била у својству батаљонске резерве, али и на удару Бугара. У јеку жестоке борбе четврта чета је нестала.¹⁵⁷ Сендсова је у том нападу била тешко рањена, шрапнел јој је скидао мишиће дуж десне слабине, док јој је десна рука била скидана и сломљена. У чланку објављеном у лондонском листу *Морнинг пост (Morning Post)* 1918. године, Флора Сендс је истакла пожртвованост српских војника у тренуцима њеног рањавања: „Да би ме спасли, кад сам била рањена, те се нисам могла маћи, неколико од мојих људи излагали су свој живот, па и више но свој живот /јер нико не зна боље од њих шта то значи за српског војника да падне жив у руке Бугара/, па су чак одбијали и сами да се спасу, ако не би могли да ме понесу са собом”.¹⁵⁸ Срби су успели да заузму бугарски положај на брду 1212, а 19. новембра су ушли у Битољ док су се Бугари повукли у правцу Прилепа. Битољску битку је савезничка војска платила великим губицима. Живојин Мишић је у својим мемоарима записао да Битољска битка представља највећи успех савезничке офанзиве у току 1916. године.¹⁵⁹

Након указане прве помоћи и тродневног боравка у Водену, Флора је упућена у Четрдесет прву болницу у Самлису у близини Солуна. У тој болници је већ лежала Милунка Савић, рањена у бутину. Престолонаследник Александар је Флору Сендс посетио у болници, заједно са капетаном Миланом Јовичићем, и том приликом јој доделио највише одличје српске војске, златни орден Карађорђевог ордена са мачевима, за показану храброст при нападу на коту 1212.¹⁶⁰ Флора Сендс прва је жена странкиња која је добила поменуто највише српско војничко одличје. За заслуге стечене у

¹⁵⁵ ВА, П-3а, К.10, Ф.12, Д. 19.

¹⁵⁶ ВА, П-3а, К. 36, Ф. 3, Д. 33.

¹⁵⁷ „Укрстише се топовске ватре, наше и непријатељске и у овој ломљави непријатељско танае погоди храбру Сандес.” (Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 211).

¹⁵⁸ АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/686.

¹⁵⁹ Ж. Мишић, *Моје успомене...*, стр. 359.

¹⁶⁰ ВА, П-3, К. 253, Ф. 7, Д. 5/99.

операцијама на Солунском фронту 1916. године била је похваљена наредбом команданта армије годину дана касније, јер је њена чета 1916. године због превеликих губитака била расформирана.¹⁶¹ Иста наредба прочитана је свим војницима у пуковима.¹⁶²

Флора Сендс је својим подвизима исписивала странице најпознатијих листова широм Европе.¹⁶³ Иако јој популарност није пријала, јер своје подвиге није сматрала вредним штампе, волела је улогу борца. Лист *Ла Серби (La Serbie)* је 17. децембра 1916. године, под насловом *Мис Флора Сандерс: Енглескиња у српској војсци*, објавио: „Али Мис Сандерс није довољно сама, што се бори у редовима српске војске, она чини све, да би олакшала својим ратним друговима тешкоће рата и врло често им даје „накнадне” намирнице, које добија из Енглеске”.¹⁶⁴ У листу *Екселзиор (Excelsior)* је објављено: „Мис Сендс са необичним пожртвовањем, радила је на сузбијању тифусне епидемије у Ваљевоу, а затим је прешавши у Албанију, ступила у борбену линију и борила се доцније при ослобођењу Битоља”.¹⁶⁵

Сендсова је опоравак наставила у Бизерти, у јануару 1917. године. Након шестомесечног лечења, на фронту је поново била у јуну. Ту је сазнала да се њена чета напросто истопила у борбама на Брду 1212 и окршајима који су следили.¹⁶⁶ Сви преживели су прекомандовани у Прву чету и заједно наставили борбени пут. Последице рањавања из 1916. године приморале су поднаредника Сендс да се крајем септембра поново врати у Болницу престолонаследника Александра у којој јој је уклоњено неколико шрапнела. Опоравак је наставила у Енглеској, где је обезбедила зимску одећу српској војсци. У новембру 1917. године предала је Главној интендантури 160 пари вунених чарапа војницима њеног пука.¹⁶⁷

Почетком 1918. године Флора Сендс је са пријатељицом Евелин Хаверфилд прикупљала новац за отварање колиба/кантина за одмор и топли напитац српских војника, као и топлу гардеробу која је достављена српској војсци.¹⁶⁸

¹⁶¹ ВА, П-3, К. 273, Ф. 8, Д. 5/101.

¹⁶² Војни архив у Београду, у својој архиви чува похвалну наредбу Флоре Сендс упућену начелнику Тимочког пука 3. позива, начелнику Службене станице бр. 1 у Микри, команданту 1. батаљона небораца за позадину, команданту Бродарске команде и команданту 2. батаљона последње одбране. Иста је саопштена војницима и на фронту и у позадини (ВА, П-3а, К. 36, Ф. 3, Д. 33).

¹⁶³ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75, Потпоручник српске војске Флора Сандес.

¹⁶⁴ *Српске новине*, бр. 109, 17. децембар 1916, стр. 2, *Мис Флора Сандерс*.

¹⁶⁵ *Српске новине*, бр. 41, 6. април 1917, стр. 4, *Енглескиња у српској војсци*.

¹⁶⁶ ВА, П-3, К. 273, Ф. 8, Д. 5/101.

¹⁶⁷ *Службени војни лист*, год. 36, бр. 35, 25. новембар 1917, стр. 399–400.

¹⁶⁸ ВА, П-3а, К.124, Ф. 9, Д.13.

Операције за ослобођење су отпочеле 14. септембра. Начелник штаба Врховне команде, војвода Живојин Мишић, упутио је Наредбу свим јединицама у циљу брзог продора ка домовини. Завршена је речима „Јунаци, напред у Отаџбину!”¹⁶⁹ Ударне снаге продора биле су поверене српској 1. и 2. армији.¹⁷⁰ Други пук је био под командом потпуковника Михаила Ковачевића.¹⁷¹ Поднаредник Сендс је с Моравском дивизијом кренула 16. септембра ка бугарској линији у правцу Црне реке. Нарочито су похваљени Флорини подвизи у Овчем пољу, који су зауставили продирање непријатеља на левој обали Црне реке.¹⁷² Победа Прве српске армије над 11. немачком армијом код Ниша означио је лагани крај рата.¹⁷³

Флора Сендс је на предлог министра војног и морнарице, на основу чл. 19 Закона о устројству војске, 20. априла 1919. године произведена у чин резервног пешадијског потпоручника 1. чете 1. батаљона II пешадијског пука „Књаз Михаило”.¹⁷⁴

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца Флора Сендс је за заслуге стечене у рату током 1917, 1918. и 1919. године, одликована Златном медаљом за храброст.¹⁷⁵ Ово одличје јој је први пут додељено 1916. године за заслуге у рату 1915. године. Године 1921. одликована је Албанском споменицом.¹⁷⁶

---

¹⁶⁹ Ж. Мишић, *Успомене...*, стр. 378.

¹⁷⁰ А. Митровић, *Србија...*, стр. 544.

¹⁷¹ М. Бјелајац, *Други пешадијски пук...*, стр. 18, 20.

¹⁷² Видети: L. Miler, *Naš brat...*, str. 263–266.

¹⁷³ П. Опачић, *Завршетак Првог светског рата – пробој Солунског фронта – почетак слома војних снага Централних сила и стварање Југославије*, у: Архив за историју здравствене културе Србије, год. 18, бр. 1–2/ 1989, стр. 13.

¹⁷⁴ *Службени војни лист*, год. 38, бр. 30, 22. август 1919, стр. 729.

¹⁷⁵ *Службени војни лист*, год. 39, бр. 17, 26. април 1920, стр. 573–574.

¹⁷⁶ ВА, К. 1566, бр. 614.

2. ЖЕНА НА ЧЕЛУ ТРАНСПОРТНИХ ЈЕДИНИЦА

Жена на специјалном задатку – летећи корпус жена шофера

Војни санитет у ратним околностима је вршио транспорт рањеника и указивао прву помоћ повређеним војницима. Преносна средства за евакуацију рањеника и болесника су била бројна, али не увек и најадекватнија. Тешки рањеници су преношени на леђима, рукама, носилима, колицима, товарним мазгама, биволима, воловским и коњским колима и саоницама.¹⁷⁷ И док је пренос на носилима захтевао велики физички напор, употреба рањеничких двоколица је смањивала физичке напоре и број носилаца, али захтевала и доста простора за коришћење истих, па њихова употреба није била практична. Имајући у виду значај брзине приликом збрињавања рањеника, од великог значаја била су превозна средства којим се вршио транспорт рањеника. У ту сврху, у току Балканских ратова је била у употреби батаљонска, рањеничка двоколица.¹⁷⁸

У распореду ратних јединица у Првом балканском рату, наведено је да Моравска бригада у свом саставу има и део санитетске колоне Моравске дивизије I позива народне војске која садржи двоколице и кола Црвеног крста.¹⁷⁹ Њихова сврха је била да рањене и болесне војнике од јединице превезу до прве пољске болнице. Двоколице су биле јако захтевне за управљање, поред тога веома тешке, широке, високе, намењене равним путевима и прилагођене мушкој популацији.¹⁸⁰ Да би била у употреби, санитетска двоколица морала је бити лака, ниска, са кровом због заклона.¹⁸¹

---

¹⁷⁷ У швајцарском листу *Neue Züricher Zeitung* објављен је чланак о српској војсци у коме је похваљен рад коморских колоне које су се састајале из воловских кола. „И коморске колоне радиле су без приговора. [...] кола нису била претоварена, заостајања се нису трпела.” *Српске новине*, бр. 107, 15. мај 1913, стр. 3, *Швајцарска штампа*.

¹⁷⁸ В. Ст. Поповић, *О санитетској служби у планинском рату*, у: *Ратник*, св. XI/1936, стр. 20–23.

¹⁷⁹ ВА, П-2, К. 49, Ф. 5, Д. 40/1.

¹⁸⁰ Радмило Милић, апотекарски потпуковник у Првом балканском рату за време пролаза кроз Качанички теснац је записао: „Кола су била још и много висока, те су често на путу закачињала за грање и морало је се по кад што сећи грање, да она прођу. [...] Сећам се, да сам гледао, кад је санитетска колоне једне дивизије закрчила пут, пошто није могла да прође кроз једну пресечену стазу на путу, те је морало да се друм откопава и снизи и тако кола провуку”. Видети: Р. В. Милић, *Опрема и снабдевање српске војске санитетском и апотекарском спремом и материјалом у прошлим ратовима*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)* Београд 1992, стр. 810.

¹⁸¹ В. Станојевић, *Одломци из мог ратног дневника*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 594.

Општи закључак пуковског лекара Владимира Станојевића је био да су се само подесна транспортна средства са јаком запрегом могла употребити у рату.¹⁸²

У употреби су била и велика рањеничка кола која су била део санитетске колоне.¹⁸³ Међутим, и она нису успела да одговоре задатку, претежно због слабе запреге. Велика двоосовинска кола за рањенике, због своје величине, нису могла да прате дивизијску војну колону која је садржала 12 санитетских кола и то шест на два точка и исто толико на четири точка.¹⁸⁴ И поред већ предочених недостатака, употреба масивних сељачких кола са воловском запрегом показала се ефикаснијом од запреге малих српских коња за време Битољске битке, у Првом балканском рату.¹⁸⁵ Санитетски поручник швајцарске војске лекар Х. Социн констатовао је да је у Првом балканском рату најтеже вршен пренос рањеника на колима за време Битољске битке преко висова од Прилепа ка Велесу. Показало се да висока и широка кола на два точка нису ефикасна за пренос по лошим планинским путевима, као и да удобност приликом превоза зависи од простирке. У Македонији су за превоз рањеника коришћена претежно масивна сељачка кола са јаком запрегом, док је простирка од кукурузовине била веома неудобна. Воловска запрега је два дана превозила рањенике од Прилепа до Велеса.¹⁸⁶

За време Балканских ратова санитетска транспортна спрема српске војске у свом саставу имала је велика рањеничка кола и двоколицу, али се опрема није поистовећивала са потребама. Ова слабост је уочена приликом опсаде Скадра у Првом балканском рату. „Посебне потешкоће изазивао је транспорт рањеника због оскудице у превозним средствима, тада је после борбе с натпросечно много рањеника, као што је то било код Бардоњолта, морало доћи до знатнијег застоја у њиховом пребацивању у болничке базе.”¹⁸⁷ Јуна 1913. године Министарство војно донело је одлуку о набавци

---

¹⁸² В. Станојевић, *Четврт века мирнодопског рада*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 188.

¹⁸³ На основу извештаја лекара Борисављевића добијамо прецизније податке о транспортним јединицама. „Санитетско Одељење располагало је са 40 тешких кола за рањенике, које је набавило Српско Друштво Црвеног крста из Беча, из фабрике Ланера. Кола су била за запрегу од 4 коња и могла су се кретати само по добро насутим путевима.” М. Борисављевић, *Војни санитет у миру и рату од 1884. до 1921*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 806.

¹⁸⁴ М. Игњатовић, *Врхунски домети српске хирургије у Балканским ратовима* у: [Зборник радова Четвртог научног скупа] 800 година српске медицине, [Соко Град, 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Ваџић], Београд 2013, стр. 16 и нап. 3.

¹⁸⁵ Х. Социн, *Опаске о српској санитетској служби у рату 1912*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 236.

¹⁸⁶ *Исто*, стр. 236–237.

¹⁸⁷ Z. Levntal, *Ratnici i ranjenici: sećanja stranih lekara iz naših ratova*, у: *Medicinski glasnik*, god. 17, br. 11–12/1963, str. 473–474.

пет великих санитарских аутомобила.¹⁸⁸ Лош терен, као и услови рата, допринели су да у Балканским ратовима кола за рањенике допремљена из Беча потпуно буду уништена.¹⁸⁹ Након Балканских ратова Главни одбор Српског друштва Црвеног крста је одлучио да се купи неколико аутомобила за пренос рањеника. Први светски рат је одложио куповину.¹⁹⁰

На почетку Првог светског рата рањеници су и по три дана превожени транспортним колима често са воловском запрегом,¹⁹¹ о чему сведоче искуства лекара Михаила Петровића. Енглескиња Флора Сендс је радећи у српском превијалишту у току 1915. године, како у Крагујевцу тако и у Битољу, о транспорту рањеника забележила да је евакуисање болесника велики проблем у рату, будући да се вршио волујским колима по лошем путу. Закључак је био да се транспорт рањеника адекватно спроводи само употребом теретних аутомобила. На тај начин транспорт болесника је био бржи и пријатнији и у великој мери безболнији. Превоз више рањеника у једним волујским колима без федера, независно од степена и врсте повреде, представљао је посебну тешкоћу. На тај начин транспорт рањеника у неудобним колима, који је трајао од 30 до 40 километара, поред лошег пута, погоршавао је стање болесника. Приликом транспорта долазило је до раздрмавања свих делова тела, па је исход после транспорта био гори од почетне ситуације.¹⁹²

У јулу 1915. године, у Србију је дошла аутомобилска америчко-српска мисија са 25 аутомобила. Њен задатак је био да помоћу аутомобила пружи помоћ становништву у пострадалим крајевима од рата.¹⁹³ Крајем 1915. године, захваљујући иностраној помоћи у санитарским аутомобилима за превоз рањеника и болесника, забележен је помак у односу на почетак рата.¹⁹⁴ Албанска голгота је допринела да већи део транспортне опреме буде уништен. Реорганизација санитета, која је уследила на Солунском фронту, допринела је да се уништене батаљонске двоколице, као и велика рањеничка кола замене санитарским аутомобилима. Енглеска, којој је поред Француске

---

¹⁸⁸ *Политика*, бр. 3377, 9. јун 1913, стр. 3, *Санитарски аутомобили*.

¹⁸⁹ М. Борисављевић, *Војни санитет у миру и рату од 1884. до 1921*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 806.

¹⁹⁰ Х. М. Јоксимовић, *Рад нашег Црвеног крста у ратовима*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 838.

¹⁹¹ Б. Димитријевић, *Рад санитета прве српске добровољачке дивизије 1916. године у Добруци*, у: Српски војни санитет у 1916. години, [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Вол. 1, бр. 2, Београд, стр. 192.

¹⁹² Ф. Сандес, *Енглескиња...*, стр. 22–23.

¹⁹³ *Политика*, бр. 4087, 13. јул 1915, стр. 1, *Аутомобилска мисија у Србији*.

¹⁹⁴ Л. Генчић, *Зашто је дошло до епидемија и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912–1918*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 785.

била поверена реорганизација санитета, поклонила је санитарске аутомобиле тзв. мале „фордове”.¹⁹⁵ Њихов допринос био је од великог значаја за транспорт болесника, јер се збрињавање рањеника одвијало много брже него раније. Управљање санитарским аутомобилима било је поверено женама, за разлику од двоколица и рањеничких кола која су, због специфичности управљања и масивности, била поверена искључиво мушкој популацији. На Солунском фронту у августу 1916. године стигла је аутомобилска секција мисије шкотских жена са 5 амбулантних рањеничких аутомобила и једним путничким колима система „форд”, два велика камиона (1500 кг) и једним мотоциклом.¹⁹⁶

Како би се што ефикасније помогло рањеницима, у недостатку транспортних средстава, на Солунском фронту су биле формиране четири пољске хируршке болнице, између оперативних јединица и санитарских установа у позадини, у којима је војницима указивана хируршка помоћ. Свака је била смештена у одређеном месту и имала јасно предвиђен састав: у Васиљци Прва, у Микри Друга, у Острову Трећа, у Вертекопу Четврта.¹⁹⁷ Прве три су формиране у току 1916. године, а четврта крајем 1917. године. Трећу болницу је чинила Болница шкотских жена са аустралијским медицинским особљем. Аутомобилска секција мисије шкотских жена је допутовала у Солун, 12. августа 1916. године са 5 амбулантних рањеничких аутомобила, једним путничким колима, два велика камиона и једним мотоциклом.¹⁹⁸ Четврта пољска болница налазила се у саставу Друге армије и била је инсталирана на 12 километара од Вертекопа. Реч је о болници која је дејствовала у Добруци, а крајем 1917. године била повучена. На Солунском фронту формирана је од чланова санитета мисије Елси Инглис из Добруце и представља је Девету Болницу шкотских жена. На челу транспортне мисије, у улози шефа, била је Џералдин Хеџес (Geraldine Hedges).¹⁹⁹

---

¹⁹⁵ Р. В. Милић, *Опрема и снабдевање...*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 812.

¹⁹⁶ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 4, Д. 52.

¹⁹⁷ Пољска хируршка болница се састајала од командира, вишег санитарског официра, једног хирурга, два лекарска помоћника, једног апотекара, као и апотекарског помоћника, благајника, комесара, магационера, неодређен број добровољних болничарки, једног наредника болничара, једног писара, једног поднаредника болничара, једног писара, четири каплара болничара, четрдесет редова болничара, једног куvara, посилног и сеиза, три командира коморе, једног поднаредника, док се комора одређивала накнадно.

¹⁹⁸ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 4, Д. 52.

¹⁹⁹ Џералдин Хеџес је била шеф санитарске аутомобилске секције у рангу мајора. У Русији је била од септембра 1916. године до одласка дивизије, као официр у аутомобилском одељењу; за време операција у Добруци одликовала се својим радом око транспортовања наших рањеника при најтежим околностима приликом повлачења у септембру и октобру 1916. године. За заслуге у рату предложена је за Орден Светог Саве четвртог степена (ВА, П-3а, К. 108, Ф. 6, Д. 18).

И поред формираних хируршких болница потреба за транспортним средствима је била неопходна, па је у току 1917. године пристигла знатна помоћ у аутомобилима. Од прикупљених прихода са конференција Српског болничког фонда, одржаних у Филаделфији, Буфалу, Сан Франциску, Њу Хејвену, Њу Бедфорду, Спрингфилду, Кембриџу и Стокбриџу, купљени су аутомобили. Сваки пристигли аутомобил носио је назив државе из које је послат. Србија је тако добила 14 аутомобила.²⁰⁰

Посебно место у српској војсци су имале две транспортне јединице. Једна је била на фронту у Добруци, а друга у Солуну. Захваљујући срчаним дамама из Енглеске и Аустралије, возачима санитетских аутомобилских фордова, помоћ рањеницима и болесницима је била указана у право време. Осим Елси Инглис, у вечност су се уписале и летећи корпуси жена шофера: Евелина Хаверфилд (Evelina Haverfield), Рут Плимсол (Ruth Plimsoll), Гледис Џенсен (Gladys Jensen), Џералдин Хедес (Geraldine Hedges), Кетрин Мари Харли (Catherine Mary Harley), Мери Џозефин Бедфорд (Mary Josephine Bedford), Елси Комерен Корбет (Miss Elsie Comeren Corbett), Олив Кинг (Olive Kelso King). Њиховим несебичним ангажовањем, рањеници су допремани транспортним „фордовим” аутомобилима у болницу. На тај начин указивана им је најбржа транспортна помоћ до болнице, са циљем пружања хитне медицинске помоћи.

1. Транспортна јединица у Добруци

У рату је жена била и возач санитетског аутомобила. Биле су то транспортне јединице тзв. „летеће“ јединице. Ова превозна средства су имала пресудну улогу у ратним околностима, а самим тим су још већи били значај и одговорност жена којима је поверено управљање аутомобилом.

Крајем августа 1916. године Румунија се придружила савезу Антанте и тиме ушла у сукоб са Централним силама. Њен улазак је значајно отварање нових фронта и то у Трансилванији и Добруци. Војсци Румуније и Русије се придружила и српска војска, то јест Први српски добровољачки корпус,²⁰¹ формиран у Одеси 1916. године од пребега и заробљеника из Аустроугарске претежно српског порекла, са циљем да допринесе ослобођењу од туђинске власти.²⁰² Будући формирана под патронатом

²⁰⁰ *Српске новине*, бр. 118, 3. октобар 1917, стр. 2, *Извештај о српскоме болничкоме фонду и осталим специјалним ратним прилозима за помоћ Србији: Report of the Serbian Hospitals Fund and Other Special War Relief Contributions for Serbia.*

²⁰¹ Одред је формиран у Одеси крајем 1915. године и од децембра 1915. до априла 1916. године носио је назив „Добровољачки српски одред”, од априла месеца „Српска добровољачка дивизија”, а од Крфске декларације „Југословенска дивизија”.

²⁰² R. V. Siton Watson, *Dr Elsie Inglis* у: *Нова Европа*, књ. 1, бр. 11, 9. децембар 1920, стр. 360.

Русије, била је прикључена 47. специјалном руском корпусу. Ова војна јединица била је позната и под именом Српска добровољачка дивизија, а касније и Југословенска. Дивизија није располагала „довољним транспортним средствима, будући да је корпус располагао посебним водовима за евакуацију санитарским двоколицама”.²⁰³

Војни санитар за рат у Добруци, на првом месту лазарет, руска пољска болница, био је потпуно неприпремљен за рат. Ослоњен само на санитарске двоколице, без транспортних средстава, није могао да одговори свом примарном задатку – превозу рањеника. Ова слабост посебно је дошла до изражаја у селу Бил-Бил Мику. Велику подршку санитару Прве српске добровољачке дивизије пружио је Одбор шкотских жена, на челу са др Елси Инглис (Elsi Inglis), 1916. године, на захтев српског посланика у Лондону Бошковића, а истакла се и Евелина Хаверфилд, добровољни администратор и организатор транспортне јединице. Осма Болница шкотских жена је стигла у Одесу септембра 1916. године. Аутомобилско одељење са 16 аутомобила, поред пољске болнице, била је велика помоћ Болнице шкотских жена. „И једна и друга помоћ је била женска, јер су како персонал, тако и послуга биле све женске – послате од стране Одбора Шкотских госпођа.”²⁰⁴

Мисија је бројала 28 болничарки.²⁰⁵ У саставу пољске болнице су радиле лекарке – Лилијан Мери Чеснеј (dr L. M. Chesney), у рангу мајора у Добруци, током 1916. године, Гледис Ворд (dr Gladis Ward), у рангу капетана I класе, која се старала о болесницима са пуно разумевања, као и Франсес Елеанор Рандал (dr Franses Eleanor Rendle). Шеф апотеке у мисији је била Агнес Мод Муфи (Agnes Moud Murphu), за све време боравка мисије у Русији.²⁰⁶ Шеф администрације и главни секретар мисије је

²⁰³ Б. Димитријевић, *Рад санитета...*, стр. 184.

²⁰⁴ В. Станојевић, *Наш санитар у Добруци*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 431.

²⁰⁵ Елеанор Булог (Maud Eleonor Bullocg), Маргарет Ада Букс (Margaret Ada Bux), Гертруд Елизабет Денби Денби (Geartrude Elisabet Danbi Danbi), Дороти Мери Еј нон Девис (Dorothu Mary Ey non Davies), Берта Цалус (Bertha Jealous), Изабел Левис (Isabeal Levis), Маргарет Магдонал (Margaret Magdenald), Џејн Едит Мекеј (Jane Edith Mackay), Мели Натан (Melie Nathan), Маргарет Александра Пук (Margaret Aleksandra Pouk), Нора Парк (Nora Parceei), Роуз Алис Стоун (Rose Alice Stoune), Маргарета Врајт (Margaret Vright), Хилда Вилис (Hilda Willis), Маргарет Џеси Мелерз Ватсон (Margaret Jesie Melrose Watson), Елизабет Гертруд (Elisabeth Gertrude), Елиза Маријен Батлер (Elisa Marian Butleer), Маргарет Етел Чепл (Margaret Etlel Chapple), Сесилија Дуглас (Cecilia Douglas), Изабела Хвајт Дремонд (Isabela Draumond), Идаберга Мери (Idaberga Mary), Изабел Менсон Ган, Аилин Александра Хејг, Мариен Лили (Mariane Lilly), Етел Мор (Erhel Moir), Винифред Стерт, Дафне Гертруд Перс (Daphne Gertrude Persse), Маира Тили (Maira Tillie). Све болничарке су за показани рад, марљивост и пстепенаност у служби при најтежим околностима предложене за Крст милосрђа (ВА, П-5, К. 25, Ф. 2, Д. 37).

²⁰⁶ ВА, П-3а, К. 108, Ф. 8, Д. 1.

била М. К. Гвин (М. К. Гвин), у рангу капетана I класе.²⁰⁷ Начелник санитета лекар Станојевић о њиховом доласку је забележио следеће: „Друштво шкотских жена, на молбу извесних наших кругова, опремило је и послало нашој дивизији, једну женску санитарну мисију, која се састајала из два дела. Један део пољска болница, под старешинством Мис Инглис и други део аутомобилска санитетска колона од 16 сасвим малих фордова, под старешинством Мис Хаверфилд”.²⁰⁸ Део мисије са аутомобилским одредом Евелине Хаверфилд се придружио Првом лазарету, који је под управом лекара Станојевића био смештен на фронту у Билбил-Мику, док је остатак мисије био лоциран у Румунији (болница Мецидија).²⁰⁹

Болница шкотских жена је стигла у Одесу у тренутку најкрвавијих борби у Добруци. Помоћ из Енглеске преко Одесе и Черне Воде упућена је ка Мецидији, где се налазио штаб дивизије на челу са пуковником Стеваном Хацићем. Превијалиште Болнице шкотских жена је отворено у месту Бил-Бил Мика, док је у Мецидији болница из Шкотске припојена Првом лазарету под управом Владимира Станојевића. Због повећаног обима посла, др Инглис је превијалиште претворила у Болницу број 2. У јеку великих борби на фронту „болница број 2 и Други лазарет Прве српске добровољачке дивизије једва су успеле да збрину велики број рањеника у Бил-Бил-Мику”.²¹⁰ Други лазарет под управом доктора Милутина Велимировића био је придружен шкотској Болници број 2. Болница је почела са радом 3. октобра 1916. године, када су почеле и најжешће борбе у којима су Бугари и Турци ушли у Мецидију, Констанцу и Черну Воду, а српска војска била потиснута из Добруце. Након посете Болници број 2, лекар Велимировић је записао: „Имају одличну опрему [...] Код Шкотланђанки има неколико веома симпатичних, нарочито једна слатка сестрица и једна шоферка”.²¹¹ За све време крвавих операција Елси Инглис је, суочена са великим бројем рањених и изнемоглих војника, радила неуморно у Добруци (септембра, октобра и новембра 1916. године) са својом медицинском екипом.²¹² Рад се није могао

²⁰⁷ У препоруци за одликовање Орденом Светог Саве петог степена, пише: „Својим радом, разумевањем службе и необичним тактом као осведоченом љубављу, према српском народу, била је од необичне користи за рад у болници” (ВА, П-3а, К. 108, Ф. 6, Д. 18).

²⁰⁸ Цитирано према: Б. Димитријевић, *Рад санитета...*, стр. 189.

²⁰⁹ Ј. Лазаревић, *Енглескиње ...*, стр. 125.

²¹⁰ Ж. Вуковић, *Са Србима у Добруци: Поводом деведесет година од смрти др Елси Инглис*, у: Српски војни санитет у 1916. години, [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], вол. 1, бр. 2, Београд 2007, стр. 202–203.

²¹¹ Цитирано, према: Б. Димитријевић, *Рад санитета...*, стр. 190.

²¹² Б. Димитријевић, *Рад санитета...*, стр. 188–191; Ж. Вуковић, *Са Србима у Добруци...*, стр. 199–205; R. V. Siton Watson, *Dr Elsie Inglis...*, str. 360; М. Грба, *Британске медицинске јединице и Србија у Првом светском рату*, у: Зборник историјских музеја Србије, књ. 28 (1994), стр. 121.

усталити у поменутих местима због преласка Бугарске у офанзиву. Поменута ситуација је проузроковала повлачење 22. октобра. Одступање је уследило ка Дунаву где је са српском дивизијом до последњег тренутка остала и Болница шкотских жена, до септембра наредне године, када је стигла наредба да се изврши општа евакуација. Дивизија је на потезу Кијев-Одеса остала до јесени 1917. године.²¹³

Придошла транспортна јединица била је организована према приоритетима. Једно возило по наређењу лекара Владимира Станојевића било је резервисано за оболеле од колере. Тим возилом је управљала Рут Плимсол (Ruth Plimsoll), ћерка угледног енглеског политичара Семјуела Плимсола. На основу извештаја Евелине Хаверфилд, команданта транспортног корпуса Болнице шкотских жена, на служби при Првој српској добровољачкој дивизији у Добруци, сазнајемо за храбро држање Рут Плимсол приликом бомбардовања места Черна Вода у Добруци – 1916. године. Она је као возач амбулантних кола за колеричне болеснике, по службеној дужности добила наређење 17. октобра 1916. године да превезе болесника у болницу за оболеле од колере код Черне Воде. Са њима у аутомобилу је био и лекар Петровић. У тренутку када су стигли, Бугари су бомбардовали мост и град. Рут Плимсол је са болесником остала у колима, док је доктор Петровић отишао да се распита где се налазила болница. У тренутку најжешћег бомбардовања, комад гранате пробушио је кров аутомобила, а Плимсолова је смиривала успаниченог болесника. „Она међутим удешаваше што боље може да угоди болеснику, који се такође држао необично храбро иако је патио од јаких болова.”²¹⁴ Преживели су серију од 117 граната. За храброст и хладнокрвност коју је показала у тако тешким околностима, предложена је за Орден Златна медаља за храброст.²¹⁵

О значају који је енглески аутомобилски одред имао за војску и саме рањенике, управник Првог лазарета Прве добровољачке дивизије, Владимир Станојевић, оставио је занимљиво сведочење: „За време бављења Лазарета у селу Бил-Бил-Мику, у близини железничке пруге, разним санитарским двоколицама и из разних јединица довозе се рањеници и смештају под један велики болнички шатор”.²¹⁶ После дужег затишја почетком октобра непријатељ је кренуо у офанзиву. Бугари су немачком артиљеријом и уз помоћ Турака ушли у Мецидију и Черну Воду. Новонастала ситуација захтевала је да се 23. октобра 1916. година започне са повлачењем из Бил-Бил Мика у Добруцу, које

²¹³ В. Станојевић, *Наш санитет у Добруци*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 429–430.

²¹⁴ ВА, П-5, К. 25, Ф. 2, Д. 37.

²¹⁵ ВА, П-5, К. 25, Ф. 2, Д. 37.

²¹⁶ В. Станојевић, *Наш санитет у Добруци*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 431.

је успорила киша. Према сведочењима доктора Станојевића „кроз неколико дана, кад је за време одступања пала киша и када коњи више нису могли да из блата извлаче претоварена кола, морале су остати у блату заглављене две фине походне кухиње-аутомобили.”²¹⁷ Евелина Хаверфилд, као предводник транспортних јединица записала је у свом извештају: „тле је било врло неравно и блато тешко тако да су мотори морали ићи последњом брзином и трошити врло много бензина. Била сам у великој бризи да ћемо остати без бензина и морати напустити наше аутомобиле и пртљаг на њима”.²¹⁸ Предводница транспортних јединица, Евелина Хаверфилд је за активности у Добруци, као и за показану храброст, одликована.²¹⁹

Када се чинило да је све изгубљено, енглеска болничарка и возач, Гледис Џенсен (Gladys Jensen) затражила је одобрење да се врати у болницу у Мецидији и напуни празне канте бензином. Иако је Мецидију од напада делило непуних сат времена, храбра болничарка се упркос свему подухватила опасног задатка. Међутим, због преоптерећености аутомобила бензином и уљем, повратак је био успорен, јер су кола због тежине сваки час западала дубоко у блато и уз помоћ војника приликом повлачења настављала пут. Због тога што је омогућила повлачење енглеског транспортног корпуса из Добруце, показавши притом неустрашивост у тешким условима, Гледис Џенсен је одликована.²²⁰

Транспорт српских рањеника у најтежим данима у септембру и октобру 1916. године вршила је Џералдин Хеџес, официр у аутомобилском одељењу.²²¹ Заједно са Џералдин Хеџес, за све време операција у Добруци током 1916. године и у току целе 1917. године, то јест до повлачења дивизије на Солунски фронт, као помоћница радила је и О. Ф. Робинсон (O. F. Robinson). Била је у рангу поручника транспортних јединица.²²²

Рат у Добруци је обележила и болест лекарке Елси Инглис, којој је учешће на овом фронту био последњи како животни тако и професионални подвиг. Прешавши тегабан пут са Српском дивизијом, изнурена трогодишњим радом по пољским

---

²¹⁷ Цитирано према: Б. Димитријевић, *Рад санитета...*, стр. 188–191; Ж. Вуковић, *Са Србима у Добруци...*, стр. 191.

²¹⁸ ВА, П-5, К. 25, Ф. 2, Д. 37.

²¹⁹ Исто.

²²⁰ У предлогу за одликовање наведена је Златна медаља за храброст. (ВА, П-5, К. 25, Ф. 2, Д. 37).

²²¹ Штаб Врховне команде – Санитетско одељење у Солуну, одликовао је Орденом Светог Саве петог степена (ВА, П-3а, К. 108, Ф. 6, Д. 18).

²²² За време операција на фронту показала је велику посвећеност и спретност служби и у најкритичнијим тренуцима остала је доследна свом позиву, како и стоји у предлогу Врховне команде за одликовање Орденом Светог Саве петог степена (ВА, П-3а, К. 108, Ф. 6, Д. 18).

болницама, подлегла је болести и умрла на лађи на енглеској обали.²²³ О њеним заслугама говори и назив болнице²²⁴ која је наставила рад на Солунском фронту, у саставу српске армије.²²⁵ За последњи сусрет са српским војницима на лађи обукла је српску униформу са свим одликовањима које је имала. „Храбра и присебна, стајала је она без ичије помоћи, достојанствена, али потамнела лица, са благим осмејком, из којег је провиривала – смрт.”²²⁶ Остала је упамћена као сјајан лекар и велики пријатељ српског народа.²²⁷ По речима историчара Ситона Вотсона, Елси Инглис, заједно са леди Пеџет, достојна је наследница Флоренс Најтингејл.²²⁸ За све заслуге према српском народу одликована је више пута.²²⁹

2. Транспортна јединица у Солуну

После слома Србије у јесен 1915. године и преживљене албанске голготе, српска војска, након реорганизације на Крфу, стигла је крајем маја 1916. године на Солунски фронт. Ту је извршена коначна организација санитета у складу са француском војном доктрином. Одлучено је да се транспорт рањеника до дивизијских завојишта врши двоколицама, а да транспорт одатле преузму савезничке јединице, Француска и Енглеска, до иза фронтских прихватних пунктова и болница. Солунски фронт је био место рада транспортних санитарских јединица у току Првог светског рата. „У томе тешком и опасном послу, јер се радило о планинском терену, нарочито су се истакли такозвани летећи одреди малих камионета који су досезали и до најнеприступачнијих

²²³ Опроштајне речи Ситона Вотсона, најближег земљака и пријатеља Елси Инглис: „У повесници остат ће записано име докторке Елси Инглис, поред имена Леди Пеџет, као прво међу оним женама које су за сва времена подигле и утврдиле част Велике Британије на Балкану. Међу Србима, та су имена већ призната и славна, и о њима се прича на све стране. Нама, она ће пре свега послужити да нас подсећају, да жене као Флоранс Најтингел неће никад ишчезнути међу нама. А нарочито ће је сваки прави Шкоћанин задржати у драгој успомени, и сваки онај који верује у ствар за коју је она дала свој живот црпиће из њеног примера нову храброст”. R. V. Siton Watson, *Dr Elsie Inglis...*, str. 360.

²²⁴ Реч је о Девејој Болници шкотских жена, која је радила на Солунском фронту и била састављена од персонала са Руског фронта и Добруце, под називом *Јединица др Елси Инглис*. Детаљно, видети поглавље *Жена у медицинским мисијама*.

²²⁵ ВА, П-3а, К. 108, Ф. 6, Д. 18.

²²⁶ R. V. Siton Watson, *Dr Elsie Inglis...*, str. 40.

²²⁷ *Српске новине*, бр. 139, 21. новембар 1917, стр. 4, *Смрт лекара Инглиса*.

²²⁸ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 179.

²²⁹ Одликована је пре повлачења српске војске, у Србији, као шеф мисије шкотских жена у Крагујевцу, на предлог шефа санитета Врховне команде, Орденом Светог Саве трећег степена, указом бр. 12641 од 29. јула 1915. године, заједно са осталим члановима мисије (ВА, П-5, К. 171, Ф. 5, Д. 32). Такође, одликована је Орденом белог орла петог степена. Одликовање је добила у Лондону, за време боравка престолонаследника Александра у Енглеској, у пролеће 1916. године, након повратка из Србије где је остала више месеци под непријатељем негујући наше рањенике, на предлог српског посланика у Лондону (ВА, П-5. К. 171, Ф. 5, Д. 32; АС, МИД, ПО, ролна 499, документ XI/482). Предлог, да се почивша др Елси Инглис одликује за показану храброст и пожртвовање Орденом Белог орла трећег степена са мачевима прихватиле су британска и српска влада (ВА, П-5, К. 171, Ф. 5, Д. 32).

места. Њима су управљале храбре и пожртвоване припаднице хуманитарних организација (Шкотских жена и друге).”²³⁰

Реорганизована српска војска на Крфу је обухватала три армије, а свака армија је у свом саставу имала по две дивизије. Прву армију чинила је Моравска и Вардарска дивизија, Другу армију – Шумадијска и Тимочка, а Трећу армију - Дринска и Дунавска. Маја 1916. године српска војска је пребачена на Солунски фронт, где су у периоду од августа до новембра вођене исцрпљујуће борбе. Велики допринос борбама 1916. године дала је Транспортна јединица под управом Кетрин Мери Харли (Catherine Mary Harley), сестре врховног заповедника енглеских трупа у Француској, маршала Френча.²³¹

На Солунском фронту је Транспортна јединица поред Кетрин Харли, имала још неколико храбрих „летећих дама” – Мери Бедфорд (Mary Josephine Bedford) и Кетлин Дилон (Kathleen Dillon).²³² За транспортну амбулантну колону регрутоване су девојке и жене, претежно из највиших енглеских кругова.²³³ Кетрин Харли је била управница Амбулантног санитетског аутомобилског одреда у пратњи Треће армије, а шеф болничке аутомобилске секције Треће пољске хируршке болнице била је Мери Бедфорд.²³⁴ Транспортна јединица је била од велике користи српским рањеницима у борбама на Горничеву и Кајмакчалану, на Солунском фронту 1916. године, у пратњи Треће армије.

Шеф интерног одељења у Главној војној болници српске војске у Солуну, потпуковник др Жарко Рувидић, за Транспортну јединицу на Солунском фронту је изјавио: „Мали амбулантни фордови, вођени шоферима из болнице Шкотских жена, долазили су сваког јутра до III завојишта да приме тешке рањенике и да их одвезу до хируршке болнице у Острву. Без обзира на непогоде времена – по киши и по снегу, а по рђавом времену и излоканим путовима, – ови су аутомобили, вршећи свакодневно своју тешку дужност, допринели веома много те је евакуација тешких рањеника могла

---

²³⁰ А. Недок, *Реорганизација војног санитета...*, стр. 25–26.

²³¹ R. S. Farnam, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis, 1918, str. 80–81.

²³² S. Popović Filipović, *Iz postojbine javora: kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu = From the Homeland of Maple Tree: the Canadian-British Medical and Humanitarian Help to Serbia in the First World War* [prevodi Bob Filipović i Slavica Popović Filipović; fotografije Bob Filipović i Nenad Krstić] Beograd 2013, str. 60.

²³³ Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 154.

²³⁴ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 27.

бити вршена брзо и без застоја, чак и у дане кад је завојиште било претрпано рањеницима [...]”²³⁵

Аутомобилска секција предвођена Кетрин Харли обухватала је 17 аутомобила и 1 мотоцикл.²³⁶ Била је у пратњи Седме болнице шкотских жена у Острову – „Јединица Америка”²³⁷ и подељена у две секције:

1. секција „летећи одред” са шест аутомобила за рањенике и два мала камиона система „форд” и једном кухињом;
2. секција пет амбулантних рањеничких аутомобила, једна путничка кола система „форд”, два велика камиона и једним мотоциклом. Секција је припадала Трећој хируршкој пољској болници шкотских жена.²³⁸

Шеф болничке аутомобилске секције „Јединице Америка“ била је Мери Бедфорд. Задатак ове јединице био је да превози рањенике у болницу „Јединице Америка“ којом је управљала др Агнес Бенет (Agnes Bennett). У болници су радиле још и Мери де Гарис (Mary de Garis) и др Лилијан Купер (Lillian Cooper), које су имале велику улогу у евакуисању тешких рањеника у бици на Кајмакчалану 1916. године.²³⁹

На Солунском фронту од 12. септембра до 19. новембра 1916. године вођене су велике битке, Горничевска, Кајмакчаланска и битка на Црној реци. „Упркос лошим путевима превоз аутомобилима рањених и болесних био је у поређењу с транспортом на мазгама, и бржи и удобнији.”²⁴⁰ Кључни положај на фронту био је Кајмакчалан, највиши врх планине Нице. На овом простору вођена је борба између бугарских и српских снага. Бугарска 1. армија је протерана са грчке територије у Горничевској бици. Српска 1. и 3. армија су захваљујући Дринској дивизији 30. септембра заузеле Кајмакчалан и издејствовале победу, сломивши тако отпор Бугара и присиливши их да одступе према Црној Реци почетком октобра.²⁴¹

У току Горничевске битке и битке за Кајмакчалан, летећу Транспортну јединицу предводила је сестра енглеског маршала Френча, Кетрин Харли. Као управница санитета указивала је најхитнију помоћ рањеницима. Посматрајући рад

²³⁵ Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 153.

²³⁶ Од тих аутомобила 11 амбулантних кола система „форд“ је било за рањенике; 2 мања камиона система „форд“ 2; једна путничка кола систем „форд“ и 1 кујна (ВА, П-3а, К. 124, Ф. 4, Д. 52).

²³⁷ Детаљније о *Јединици Америка* видети поглавље *Жена у медицинским мисијама - Жене Аустралије*.

²³⁸ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 4, Д. 52.

²³⁹ Ж. Вуковић, *Жене Аустралије на Солунском фронту 1916. године* / П. о.: Зборник радова / бр. 5/1987, Београд 1987, стр. 246–247.

²⁴⁰ Б. Димитријевић, *Од Јелака до Београда (и Новог Сада) – из ратног дневника 1918. године госпођице Корбет* у: [Зборник радова Четвртог научног скупа] 800 година српске медицине, [Соко Град, од 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Вацић] Београд 2013, стр. 71.

²⁴¹ Ж. Мишић, *Моје успомене*, стр. 358–359.

Транспортне јединице, Жарко Рувидић је записао: „Г-ђа Харлеј (сестра Енглеског Маршала Френча) и гђа др Бенет долазиле су и саме до дивизијског завојишта да лично руководе радом на евакуацији. Њихов рад, као и рад свих чланова њихових секција, заслужује свако признање и похвалу. Оне су и на делу показале да и жене, добро организоване и са јако развијеним осећањем дужности, могу веома корисно бити употребљене у рату”.²⁴²

Кетрин Харли је евакуисала најтеже рањенике са санитетском колоном. Долазак њене јединице догодио се у тренутку најжешћих борби за Горничево, Кајмакчалан и Битољ. Лекар Светислав Стефановић, радећи са страним санитетским мисијама, записао је: „Не може се пропустити, а да се с похвалом и признањем не спомене рад летеће аутомобилске колоне Друштва Шкотских Жена, чије је особље, под управом Г-ђе Харлеј, нарочито при евакуацији наших рањеника са и преко Кајмакчалана, показало ванредне примере пожртвовања и херојства и истинске љубави према српском војнику”.²⁴³

Лекарка Агнес Бенет, која је била на челу Болнице шкотских жена „Јединица Америка“, о раду аутомобилске екипе записала је у свом извештају: „Рањеници су допремани директно са Кајмакчалана. Превоз су обављале својим фордовима девојке „транспортне јединице“ у саставу болнице. [...] Амбуланте су се кретале горе-доле, обично у конвоју. Обично је довожено 10–15 рањеника у исто време, до болнице где су били премештани на наша бела носила са белим прекривачима и потом преношени у шатор за пријем”.²⁴⁴

У току септембарских операција Треће дринско завојиште било је смештено више села Баточина на Јурки Кулбери. „За време ових тешких и крвавих борби, од 30. августа до 17. септембра 1916. године санитет Дринске дивизије имао је да изнесе из борбе, превије и евакуише 560 тешких и 1293 лаких рањеника. [...] Евакуација је нарочито била отежана: планинским тереном са примитивно израђеним путевима и стазама, и праћена елементарним непогодама (киша, ветар, магла и снег).”²⁴⁵

Транспортна јединица Кетрин Харли је са српском Трећом армијом све до 19. новембра водила жестоку борбу са бугарском војском појачаном немачком 302. дивизијом у правцу Полога, који је заузела 10. новембра, а 17. новембра Коту 1212, као

²⁴² Ж. Рувидић, *Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916. године*, у: Ратник: месечни војни лист, год. XXXVII, св. I–III/1921, стр. 124.

²⁴³ С. Стефановић, *Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 402.

²⁴⁴ Ж. Вуковић, *Жене Аустралије...*, стр. 96.

²⁴⁵ Ж. Рувидић, *Евакуација рањеника...*, стр. 122.

и Битољ 19. новембра. Кетрин Харли је указала и прву помоћ Енглескињи Флори Сендс за време борбе на Коти 1212 и довезла је у Болницу шкотских жена.²⁴⁶

Према речима команданта 3. армије, генерала Милоша Васића, Кетрин Харли „својим непрекидним радом и заузимљивошћу постизала је најлепше резултате, евакуишући наше најтеже рањенике својом санитарском аутомобилском колоном под врло непогодним околностима и брдовитом терену. Нарочито се истакла својом истинском љубављу према нашим ратницима, трудећи се да се што више у њиховој близини нађе и своју им помоћ укаже”.²⁴⁷ За показану храброст је одликована.²⁴⁸

Кетрин Харли се у децембру 1916. године повукла из одреда Амбулантних транспортних јединица и угроженом становништву у Битољу је пружала помоћ и делила храну са ћеркама, Едитом и Флоренсом. У јеку такве једне акције током марта 1917. године, када је Битољ био изложен непрекидном бомбардовању немачких и бугарских снага, Кетрин Харли је погинула.²⁴⁹ Једина је сахрањена жена на савезничком гробљу у Зејтинлику, којој је српски народ посветио песму „У знак вечитог хвала”.²⁵⁰

У периоду од 12. до 30. септембра, Дринска дивизија је уз огромне напоре заузела Кајмакчалан. Транспортни одреди Мери Бедфорд су све време превозили и евакуисали рањенике. Тим поводом командант Треће армије, Милош Васић, наредбом од 12. марта 1917. године похвалио је ангажовање, напоре и успехе шефа болничке аутомобилске секције Треће пољске хируршке болнице, Мери Бедфорд: [...] „са пуно је воље и заузимљивошћу успешно дириговала службу евакуације наших рањеника. У своме раду показала се врло марљива и неуморна и врло често учествовала је и лично у евакуацији рањеника. Увек и у свакој прилици одликовала се својим симпатијама и љубављу према нашим ратницима, зашто јој срдечно захваљујем”.²⁵¹

У служби Болнице шкотских жена од 1915. до 1916. године у функцији возача санитарског возила била је Аустралијанка Олив Келсо Кинг (Olive Kelso King). Њена

²⁴⁶ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 206.

²⁴⁷ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 27.

²⁴⁸ Дана 1. фебруара 1917. године издат је указ о одликовању следеће садржине: „У име његовог Величанства Петра I по милости божјој и вољи народној краља Србије ми Александар наследник престола, на предлог нашега Војног министра, а за заслуге стечене у рату 1916. и 1917. године, одликујемо нашим орденом Светог Саве трећег степена директорку санитарског аутомобилског одстепена при III Армији, госпођу Катарину Мари Харлеј (Katherine Mary Harley)” (ВА, П-3, К. 296, Ф. 11, Д. 6/124).

²⁴⁹ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 27.

²⁵⁰ *Ратни поменик*, бр. 2, април 1937, стр. 22–24.

²⁵¹ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 27. Одликована је Орденом Светог Саве петог степена (ВА, П-3, К. 296, Ф. 12, Д. 6/188).

пожртвованост је посебно дошла до изражаја приликом евакуисања цивила и медицинског материјала у току великог пожара у Солуну 1917. године,²⁵² који је избио у току ноћи 5. и 6. августа. Том приликом изгорео је највећи део старог дела града, као и све хотелске зграде и трговачке радње. Међу изгорелим зградама се налазила и Главна интендантура, зграда владиних комесара, финансијска делегација, војна задруга, пошта и телеграф, као и зграде за смештај владе. Олив Кинг је најзаслужнија за спасавање и пренос ствари из Главне интендатуре и магацина Главног војног санитетског-апотекарског слагалишта. За показану храброст и савесно вршење службе Олив Кинг је била похваљена, а похвална наредба саопштена свима јединицама у саставу Санитетског одељења Врховне команде. Из исте наредбе сазнајемо да је била носилац сребрне Медаље за храброст.²⁵³

Ратне операције у току септембра 1916. године су биле веома интензивне, а удаљеност од фронта до болнице велика. И поред велике ангажованости Транспортне јединице Мери Бедфорд, јавила се потреба за још бржим превозом рањеника, а тиме и за формирањем болничког пункта који је од 16 до 23 километра удаљен од фронта, у Добравени²⁵⁴ ближе фронту. Мери Бедфорд је радила на транспорту рањеника као „прекаљени возач”, допремајући рањенике у хируршки пункт, истурено болничко одељење, у Добравени, којим је руководила лекарка Лилијан Купер. Овај пункт је функционисао до краја октобра 1916. године, када је због гранатирања премештен у Сочивир, још ближе фронту и реци, на удаљености од седам километара.²⁵⁵

У јулу 1917. године Транспортна јединица Мери Бедфорд је премештена на Јелак, где је остала до пробоја Солунског фронта и прикључена Дринском завојашту. „Путеви беху такви да је тешко и замислити како су наше девојке успевале да их савладају својим возилима; уски, са многобрјним серпентинама, дубоким провалијама на једној страни, а на другој с високим, окомитим стенема.”²⁵⁶ Ова јединица имала је велику улогу за време завршних операција приликом ослобођења Србије, када је Транспортном јединицом руководила Кетлин Дилон (Kathleen Dillon) на потезу од Прилепа до Новог Сада. О њеном значају сведоче и похвале наведене у наредби. „Са почетком операција удвостучио се и напорни рад ове Секције, али евакуација рањеника

²⁵² *Pomoć Australijanki Srbiji tokom Prvog svetskog rata*: [Narodna skupština Republike Srbije 6–17. mart 2015: katalog izložbe] [Beograd 2015].

²⁵³ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 7, Д. 22; ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д. 32.

²⁵⁴ Пункт је био смештен у Македонији на левој обали реке Черне, али интервенцијом Француза исти је био премештен на десну обалу поменуте реке.

²⁵⁵ С. Поповић Филиповић, *Др Агнес Бенет...*, стр. 378.

²⁵⁶ Б. Димитријевић, *Од Јелака до Београда...*, стр. 71.

са Крста, Рашиног Потока и Полчишта, и поред закрчености која је владала на путу, ишла правилно и без застоја. У току највећег и најтежег рада извршила је сеобу преко Градешнице на Полчиште, а потом у Мелницу. Чим је непријатељ протеран преко Црне Реке, први је аутомобил који је исту прегазио, био из ове Секције; затим је прешла у Дуње, Боловодицу, Тројаке и дошла у Велес, а из Велеса је пратила француску коњичку претходницу и са њом ушла у Куманово. И поред тога, што су временски услови отежавали рад Секцији, ипак су га њени чланови савлађивали са пуно добре воље и расположења”.²⁵⁷

За предан и савестан рад око евакуације рањеника похваљене су Елизи Камерон Корбет, Изабела Мак Ко, Марцери Поп Елис, Мери Сили, Џонс Стори, Марион Брус, Етел Ворал, Ирена Роп, Агнес Кор, Етел Кари, Жанет Поп Елис, Флоранс Харве, Сибил Винсент, Маргарит Ман и Флора Стивенсон.²⁵⁸

За заслуге стечене у току рата 1916. године одликоване су Крстом милосрђа 1. маја 1917. болничарке Корбет (Corbett),²⁵⁹ Орман (Orman), Кембел (Cambell) и Стјуарт Ричардсон (Stewart Richardson), које су биле у служби болнице у Острову, у саставу Болнице шкотских жена.²⁶⁰

---

²⁵⁷ ВА, П-3а, К. 116, Ф. 14, Д. 2.

²⁵⁸ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 8, Д. 42.

²⁵⁹ Госпођица Корбет је два пута била одликована Крстом милосрђа указом ФАОБр. 2423 од 26. децембра 1916. и указом ФАОБр. 18268 од 1. маја 1917. године (ВА, П-3а, К. 108, Ф. 6, Д. 58).

²⁶⁰ ВА, П-3а, К. 108, Ф. 3, Д. 32.

3. ЖЕНА У МЕДИЦИНСКИМ МИСИЈАМА

Лице жене у рату

Жена је у улози лекарке, медицинске сестре и болничарке пружала медицинску помоћ српској војсци у ратним околностима, од пољске до главне болнице. С обзиром на то да су лекари и помоћно особље били ти који су прву помоћ сваком рањенику указивали на првом ратном превијалишту и првој пољској болници, подигнутој у близини фронта, дужност болничарки је била да пруже неопходну негу и брину о њиховој исхрани. О важности милосрдних сестара детаљно су извештавали и листови у ратном периоду: „Наше болнице не би се дале замислити без много заслужних вредних милосрдних сестара, које су успеху лечења по болницама својим услугама много врло много допринеле”.²⁶¹

Када би војник, у овом случају рањеник, пристигао у превијалиште одмах му се на рану стављао први завој који је спречавао инфекцију и омогућавао брзо зарастање ране. Потом су рањеници транспортовани санитарским возом, а по приспећу на дато одредиште превожени фијакерима – колима до прве болнице где су их носачи стављали на носила и уносили. У холу болнице дочекивале су их болничарке шољом топлог чаја и речима добродошлице.²⁶²

У свакој болесничкој соби биле су по две дневне болничарке. Храна прилагођена опоравку, шала, разговор, књиге и новине које су доносиле болничарке, доприносили су да се рањеници опораве и оздраве. Рад српских болничарки, односно милосрдних сестара, похвалио је немачки професор Клап: „Ни једна хвала није толико велика, да се не би могла одати овим госпођама. Пуне пожртвовања, са потпуним разумевањем свога задатка, неуморне и са увек истом љупкошћу, врше оне, не зазирајући ни од каквог рада, своју тешку дужност од јутра до мрака, сада скоро већ више од осам месеца.”²⁶³

Политика је на почетку Првог балканског рата објавила чланак „Краљица болничарка”: „Бугарска краљица Елеонора сама лично управља службом у Пловдиву и сама као милосрдна сестра негује рањенике”.²⁶⁴ Улогу болничарке је обављала и руска принцеза Јелена Петровна. Чланак насловљен „Принцеза болничарка“ такође је изазвао

²⁶¹ *Балкански рат у слици и речи* /уредник Душан Мил. Шијачки/, год. 1, бр. 32, 29. септембар 1913, стр. 503.

²⁶² *Српске новине*, бр. 167, 1. август 1913, стр. 2, *Међу српским рањеницима. Долазе нови рањеници.*

²⁶³ *Српске новине*, бр. 183, 23. август 1913, стр. 1, *Стран лекар о српској болници (Писмо из Београда).*

²⁶⁴ *Политика*, бр. 3142, 15. октобар 1912, стр. 2.

велику пажњу, јер је у први план истакао принцезино човекољубље: „Њена појава, скромно и сестринско држање утицали су силно на рањенике који са одушевљењем говоре о њеном пожртвовању”.²⁶⁵ Осим тога, Јелена Петровна је поклонила гардеробу и лекове. Такође, отворила је болницу у Београду, где је лично неговала рањенике и болеснике.²⁶⁶

Др Убавка Остојић-Фејић, истражујући учешће жена Британије у Србији у Великом рату, закључила је: „Мора се рећи да су поседовале изванредну самодисциплину, храброст, одговорност према послу, гвоздену вољу, али и осетљивост на патње око себе и спремност да помогну, као и обзир према другима. Успеле су у изванредним околностима изградити поштовање и уважавање између болесника – српских војника и њих самих”.²⁶⁷

Велики допринос рату дале су лекарке. Оне су биле мобилисане за рад у резервним и војним болницама, али нису упућиване на ратиште.²⁶⁸ Први балкански рат био је обележен и доласком једног лекара из Пољске. У питању је лекарка Слава Сипњевска из Кракова.²⁶⁹

Медицинске мисије

Кнежевина Србија је у првој половини 19. века почела да ради на развијању здравствене службе и едукацији лекарског кадра слањем студената у иностранство на студије медицине. Године 1872. формирано је Српско лекарско друштво од 14 угледних домаћих и страних лекара.²⁷⁰ Четири године касније (1876) формирано је Друштво Црвеног крста које је од свог оснивања имало за циљ да у време рата припомаже војном санитету у лечењу рањених и неговању болесних. Прву помоћ је Друштво Црвеног крста пружило у току српско-турских ратова од 1876. до 1878. године, када се у великој мери указала потреба за медицинским кадром.²⁷¹

Нови ратни талас, који је уследио у другој деценији 20. века, показао је да је Краљевина суочена са недостатком персонала, санитетском и апотекарском

²⁶⁵ *Политика*, бр. 3151, 24. октобар 1912, стр. 2.

²⁶⁶ ИАБ, Ф.1119-К.52-3.2.15.

²⁶⁷ У. Остојић-Фејић, *Британске жене...*, стр. 430.

²⁶⁸ М. Игњатовић, *Врхунски домети српске хирургије у Балканским ратовима*, у: *800 година српске медицине*, [Зборник радова Четвртог научног скупа од 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Ваџић], Београд 2013, стр. 18.

²⁶⁹ *Политика*, бр. 3152, 25. октобар 1912, стр. 1, *Акција Црвеног крста. Уређење болница и рад у њима*.

²⁷⁰ N. Đorđević, T. Vojić, *Sto trideset godina postojanja i rada Srpskog lekarskog društva*, у: *Acta medica Medianae*, Vol. 41, br. 7 /2002, str. 11–12.

²⁷¹ Извод из правила Српског друштва Црвеног крста, видети: *Српски лекари и српске добровољне болничарке у ратовима с Турцима и Бугарима 1912. и 1913. г./* приредио Војислав М. Суботић / Београд, 1919, стр. VII.

спремом.²⁷² Недостатак у медицинском кадру донекле је надихнађен медицинским мисијама из иностранства, у чему је Црвени крст одиграо кључну улогу. Србију су у току Балканских ратова посетиле бројне европске медицинске мисије. У *Политици* је у новембру 1912. године изашао чланак „Све државе помогле су нас својим лекарима и болничаркама”.²⁷³

Србији је пружио помоћ Шведско друштво Црвеног крста,²⁷⁴ одељење Норвешког Црвеног крста,²⁷⁵ Амбулантни одред Британског Црвеног крста,²⁷⁶ Руски Црвени крст,²⁷⁷ Угарски Црвени крст,²⁷⁸ Румунски Црвени крст,²⁷⁹ Француско друштво Црвеног крста,²⁸⁰ Чешки Црвени крст,²⁸¹ Швајцарски,²⁸² Аустријски,²⁸³ као и данска мисија, холандска, белгијска,²⁸⁴ немачка²⁸⁵ и лекари из Аустроугарске и Пољске. Дневни лист *Политика* је у јануару месецу 1913. године објавио да су стране мисије Црвеног крста узеле особитог учешћа у рату. Од држава које су дале допринос поменуте су Русија, Енглеска, Француска, Швајцарска и Румунија.²⁸⁶

---

²⁷² М. Борисављевић, *Војни санитар у миру и рату од 1884. до 1921*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 807.

²⁷³ *Политика*, бр. 3184, 26. новембар 1912, стр. 2.

²⁷⁴ АС, МИД, ПО, ролна 382, документ XIII/433.

²⁷⁵ АС, МИД, ПО, ролна 382, документ XIII/434; Крајем октобра из Норвешке су упућена 5 лекара, видети: *Политика*, бр. 3153, 26. октобар 1912, стр. 3, *Страни лекари*. У децембру 1912. године уследио је одлазак одељења норвешких лекара, који су били у Београду, за Драч где су отворили своју болницу, видети: *Политика*, бр. 3205, 17. децембар 1912, стр. 3, *Лекари за Драч*. Мисија је радила у Драчу до краја јануара 1913. године када је отпутовала (*Политика*, бр. 3239, 21. јануар 1913, стр. 3, *Норвешка мисија*), а пуковник Булић је у част одласка приредио банкет (*Правда*, бр. 21, 21. јануар 1913, стр. 2, *Вести из Драча*).

²⁷⁶ АС, МИД, ПО, ролна 382, документ XIII/439.

²⁷⁷ АС, МИД, ПО, ролна 383, документ XIII/466.

²⁷⁸ АС, МИД, ПО, ролна 383, документ XIII/471.

²⁷⁹ АС, МИД, ПО, ролна 382, документ XIII/463. У Скопљу је Румунија имала врло угледну амбуланту, видети: *Политика*, бр. 3184, 26. новембар 1912, стр. 2, *Мисије на бојишту*.

²⁸⁰ АС, МИД, ПО, ролна 383, документ XIII/468.

²⁸¹ *Политика*, бр. 3138, 11. октобар 1912, стр. 3, *Чешки лекари*; *Политика*, бр. 3144, 17. октобар 1912, стр. 3, *Чеси за нас*; *Политика*, бр. 3146, 19. октобар 1912, стр. 1, *Лекари из Чешке*; *Политика*, бр. 3150, 23. октобар 1912, стр. 3, *Лекари чешког „Сокола”*; У новембру 1912. године у Београд је допутовао чешки лекар Френкл, са 6 лекара и болничара, видети: *Политика*, бр. 3165, 7. новембар 1912, стр. 3, *Санитарске експедиције*.

²⁸² *Политика*, бр. 3139, 12. октобар 1912, стр. 3, *Страни лекари*; Дана 25. октобра допутовао је у Београд лекар и директор интернационалног Црвеног крста из Женева, видети: *Политика*, бр. 3153, 26. октобар 1912, стр. 3, *Страни лекари*; Швајцарски лекари радили су у Скопљу неко време, а потом су послати у Прилеп и Битољ. Међу швајцарским докторима налазио се чувени хирург из Базела др Штирлах, видети: *Политика*, бр. 3184, 26. новембар 1912, стр. 2, *Мисије на бојишту*.

²⁸³ *Политика*, бр. 3146, 19. октобар 1912, стр. 2, *Лекари из Беча*; *Политика*, бр. 3147, 20. октобар 1912, стр. 2, *Аустријски Црвени крст*.

²⁸⁴ Брисел је послао експедицију од 6 лекара и три помоћника, видети: *Политика*, бр. 3153, 26. октобар 1912, стр. 3, *Страни лекари*.

²⁸⁵ *Политика*, бр. 3150, 23. октобар 1912, стр. 3, *Распоред лекара*.

²⁸⁶ *Политика*, бр. 3184, 26. новембар 1912, стр. 2, *Мисије на бојишту*.

Од свих санитарских мисија²⁸⁷ које су посетиле Србију, општи закључак је био да је Србима највише помогао руски народ, даривањем седам болница са медицинским персоналом и бројним санитарским материјалом.²⁸⁸

Сви страни лекари, који су лечили наше рањенике у Првом балканском рату до краја 1912. године одликовани су Орденом Светог Саве.²⁸⁹ Указ о одликовању потписао је краљ у децембру 1912. године.²⁹⁰ Одлазак страних лекара уследио је крајем новембра 1912. године. *Политика* је у броју од 30. новембра објавила: „Они одлазе због тога, што је сад посао око лечења рањеника сасвим смањен те њихова помоћ није више потребна”.²⁹¹

Почетак 1913. године обележио је наставак рата, што је условило останак медицинских мисија у Србији.²⁹² Велика помоћ је стигла од лекарског кадра из Прага, почетком фебруара 1913. године,²⁹³ али и Турске²⁹⁴ и Немачке.²⁹⁵ Крајем истог месеца у Београд је допутовала санитарска мисија из Италије, а у марту француска мисија.²⁹⁶

Србији се на почетку Другог балканског рата на располагање ставило 10 страних лекара, највише Немаца, Швајцараца,²⁹⁷ Руса и Чеха.²⁹⁸ Аустроугарски Црвени крст у Србију је упутио једну санитарску мисију.²⁹⁹ У току јула 1913. године у Београд је допутовало неколико мисија Црвеног крста: холандска санитарска мисија са бактериолошком лабораторијом, шведска мисија је имала 4 лекара и 4 болничарке,³⁰⁰ руска мисија је дошла са 10 лекара, 18 болничарки, 30 болничара и санитарским материјалом за 6 месеци, капацитета 200 кревета³⁰¹, немачка мисија са др Драголском

---

²⁸⁷ У изворима термини санитарска и санитарна представљају синониме.

²⁸⁸ Једну болницу донирала је Сребрна општина из Петрограда која је била смештена у Војној академији; друга од Иверске општине из Москве обезбеђена је захваљујући кнегињи Јелисавети Феодоровној, рођеној сестри руске царице; трећа је опремљена донацијом Црвеног крста, под покровитељством царице Марије Феодоровне, удове Александра III, Александринске општине, била је инсталирана у Нишу; четврта је била у Врању, коју је организовала принцеза Јелена; пету је оформило Друштво Кауфман; шесту је финансирала Московска општина и она је била најбоље опремљена од свих болница. (*Правда*, бр. 35, 4. фебруар 1913, стр. 1, *Један живи спомен*.).

²⁸⁹ *Политика*, бр. 3194, 6. децембар 1912, стр. 3, *Одликовање лекара*.

²⁹⁰ *Политика*, бр. 3197, 9. децембар 1912, стр. 3, *Одликовање лекара*.

²⁹¹ *Политика*, бр. 3188, 30. новембар 1912, стр. 3, *Одлазак страних лекара*.

²⁹² *Политика*, бр. 3260, 11. фебруар 1913, стр. 3, *Страни лекари*.

²⁹³ *Правда*, бр. 39, 8. фебруар 1913, стр. 2, *Лекарске вести*.

²⁹⁴ *Правда*, бр. 48, 17. фебруар 1913, стр. 2, *Лекарске вести*.

²⁹⁵ *Правда*, бр. 50, 19. фебруар 1913, стр. 3, *Лекарске вести*.

²⁹⁶ *Правда*, бр. 69, 10. март 1913, стр. 3, *Долазак нових лекара*.

²⁹⁷ *Политика*, бр. 3395, 27. јун 1913, стр. 3, *Страни лекари*.

²⁹⁸ *Политика*, бр. 3399, 1. јул 1913, стр. 3, *Долазак страних лекара*.

²⁹⁹ *Политика*, бр. 3395, 27. јун 1913, стр. 3, *Санитарне мисије*.

³⁰⁰ *Политика*, бр. 3403, 5. јул 1913, стр. 3, *Шведска мисија*.

³⁰¹ *Политика*, бр. 3409, 11. јул 1913, стр. 3, *Руска санитарна мисија*. *Правда*, бр. 190, 13. јул 1913, стр. 3, *Руска лекарска мисија*.

на челу, коју су чинила три лекара, 6 милосрдних сестара и неколико болничара,³⁰² неколико италијанских мисија са лековима и санитарским материјалом за Србију, Грчку и Бугарску.³⁰³ Француска и енглеска мисија, предвођена лекарима Дагласом и Картером, упућене су у скопљанску болницу.³⁰⁴

У августу 1913. године све резервне болнице у унутрашњости Србије су биле затворене, док је у хотелу *Бристол* приређен опроштајни банкет лекарима страних санитарских мисија.³⁰⁵

Нови ратни талас, који је уследио 1914. године, попримио је светске размере, а Србију приморао да поново затражи помоћ страних медицинских мисија. Према расположивим подацима, Србија је ангажовала близу 2.000 медицинских мисија из иностранства.³⁰⁶

Прве вести о доласку болничарки у Србију, стигле су путем телеграма отправника послова у Лондону, др Славка Грујића, упућеног Министарству иностраних дела у Србији. „Долазе само осам болничарки из Енглеске које је моја жена [Мабел Грујић] довела.”³⁰⁷ Српски дипломата у Енглеској, Јован Јовановић Пижон, у својим белешкама од 14. септембра 1916. године, забележио је велико присуство енглеских мисија у Србији, у односу на све придошле из иностранства.³⁰⁸ Марта 1915. године за надзорника свих енглеских санитарских мисија у Србији, постављен је сер Ралф Пеџет.³⁰⁹ До друге половине марта 1915. године у Србији је било ангажовано петнаест санитарских мисија.³¹⁰

---

³⁰² *Правда*, бр. 192, 5. јул 1913, стр. 3, *Немачка мисија у Београду*.

³⁰³ *Политика*, бр. 3404, 6. јул 1913, стр. 3, *Француска мисија*.

³⁰⁴ *Политика*, бр. 3409, 11. јул 1913, стр. 3, *Енглески лекари*.

³⁰⁵ *Политика*, бр. 3435, 5. август 1913, стр. 3, *Банкет лекарима*.

³⁰⁶ В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: Глас, год. 391, књ. 46 (2002), стр. 59.

³⁰⁷ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/198.

³⁰⁸ „За време овог рата, пре повлачења наше војске, кудикамо већа половина страних лекарских мисија биле су енглеске мисије. Прве су почеле долазити у јесен 1914. године и стизало их је све више и више све до повлачења. Оне су се налазиле у сталном покрету, једна је одмењивала другу, чланови су прелазили из једне у другу, враћали се натраг кући и долазили опет. Радиле су у позадини и на војишту.”(АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330).

³⁰⁹ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/488.

³¹⁰ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/262.

1. Жене Србије

Српске жене су се одликовале пожртвованошћу и хуманошћу. Помоћ другима је урођена Српкињама. Оне су то показале у 19. веку радећи као болничарке. „Лечење рањеника у то време важило је за најплеменитији задатак, који једна жена треба да обавља у рату.“³¹¹ Уочи Првог балканског рата Србија је имала 1.500 обучених болничарки³¹² и 16 жена лекара.³¹³ Ове жене налазиле су се на челу резервних војних болница, истовремено обављајући своје лекарске дужности као што су хируршке интервенције, обдукције, лечење оболелих и превенција заразних болести.³¹⁴

Прва жена лекар у Србији, Драга Љочић, радила је као војни лекар у болници „Никола Спасић“ у Београду,³¹⁵ али и у општинској амбуланти за грађанство и сиротињу, као и у Фабрици дувана и шибица у Београду.³¹⁶ Одликована је Крстом милосрђа и Златном медаљом за ревносну службу у Првом балканском рату.³¹⁷ Њена ћерка, лекарка Радмила Милошевић, радила је на хируршком одељењу Опште државне болнице у Београду, од септембра 1912. до октобра 1913. године.³¹⁸ За негу рањеника одликована је Крстом милосрђа.³¹⁹

Велики допринос рату дала је и прва лекарка на територији Угарске из Панчева, са завршеним Медицинским факултетом, Марија Вучетић Прита. За време Балканских ратова била је ангажована у Београду као општински лекар.³²⁰ У Првом светском рату радила је у Окружној болници у Крагујевцу, са лекарком Зорком Јовановић на сузбијању тифуса.³²¹ Након окупације земље лекарка Марија Вучетић Прита је хумани позив наставила у Лозани где је бринула о српској деци избеглицама, а током 1918. године о инвалидима у Тулону.³²²

³¹¹ Ј. Симијановић, *Неки примери хуманитарне делатности друштва „Коло српских сестара“ у току Првог балканског рата*, у: Баштина, св. 26/2009, стр. 214.

³¹² Ј. Милановић, *О женском јунаштву – српске жене у одбрани отаџбине*, у: Први светски рат / приредили Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић/ Нови Сад, 2015, стр. 296.

³¹³ АСАНУ, *Историјска збирка (13339)*, др Станојевић, *Моје ратне белешке*.

³¹⁴ V. S. Gavrilović, *Žene lekari i ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976, str. 25, 29–30.

³¹⁵ Б. Станимиров, *Мој идол – прва жена српски лекар*, у: 800 година српске медицине / [уредник Брана Димитријевић], Београд 2011 стр. 157.

³¹⁶ V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, str. 27.

³¹⁷ *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*.

³¹⁸ *Српски лекари и српске добровољне болничарке...*, стр. 59; V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, str. 27.

³¹⁹ *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*.

³²⁰ *Српски лекари и српске добровољне болничарке...*, стр. 46.

³²¹ *Српкиње...*, стр. 11; *Поменик погинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*. [уредник Радоје Чоловић], Фототипско изд., Београд 2012, стр. 121.

³²² V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, str. 37.

Лекарка Божана Бартош је за време Балканских ратова радила у Краљеву и била управник резервне војне болнице.³²³ У периоду од августа до октобра 1913. године била је ангажована на сузбијању колере у Београду, која се ширила после битке на Брегалници. У току Првог светског рата постављена је за лекарку Окружне болнице у Прокупљу. Повлачила се са српском војском преко Албаније, притом оболевши од пегавог тифуса. До краја Првог светског рата је радила у француским болницама у Паризу.³²⁴

У Грађанској болници у Ваљевоу, која је за време Великог рата претворена у Резервну војну болницу, радила је Драгиња Бабић, у току 1914. године, а годину дана касније постала је управник Резервне војне болнице и то у тренуцима појаве епидемије пегавог тифуса, који је усмртио и лекарку Бабић.³²⁵

Лекарку Бабић заменила је Надежда Станојевић, прва Српкиња специјалиста у области педијатрије. За време Првог балканског рата³²⁶ је била управница Резервне војне болнице у Пироту.³²⁷ Од почетка Првог светског рата била је управник Резервне војне болнице у Ужицу. У току окупације остала је у Србији и радила у служби бечког лекара Балнера до почетка 1916. године.³²⁸

Шабац је током Првог балканског рата имао три болнице. У Првој резервној болници радиле су припаднице из угледних шабачких породица.³²⁹ Њена управница током Другог балканског рата је била лекарка Анђелија Јакшић. Болница је била смештена у артиљеријској касарни у Шапцу и резервисана за теже рањенике.³³⁰ У основној школи у Шапцу Српски Црвени крст је организовао Другу резервну болницу. Болница је формирана захваљујући Даници Топузовић, чланици Управног одбора Српског Црвеног крста, као и Косари Денић, Анки Рафаиловић, Ружи Десић и Деси Глишић. За описмењавање рањеника била је задужена Каја Вучковић,³³¹ а болницом је током зимског периода управљала лекарка Анђелија Јакшић,³³² која је по окончању

³²³ По завршетку Првог балканског рата одликована је Орденом Светог Саве петог степена. *Српске новине*, бр. 107, 15. мај 1913, стр. 1, *Службени део*.

³²⁴ V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, str. 29, 36–37.

³²⁵ *Поменик...*, стр. 11.

³²⁶ За заслуге у Балканским ратовима одликована је Орденом Светог Саве петог степена. *Српске новине*, бр. 107, 15. мај 1913, стр. 1, *Службени део*.

³²⁷ Б. Станимиров, *Прва Српкиња специјалиста педијатар: Надежда Станојевић*, у: 800 година српске медицине / [уредник Брана Димитријевић] Београд 2011, стр. 252.

³²⁸ V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, стр. 37.

³²⁹ *Правда*, бр. 99, 9. април 1913, стр. 3, *Шабачке вести*.

³³⁰ *Правда*, бр. 191, 14. јул 1913, стр. 3, *Болнице у Шапцу*.

³³¹ *Правда*, бр. 20, 20. јануар 1913, стр. 3, *Болнице у Шапцу*.

³³² *Правда*, бр. 99, 9. април 1913, стр. 3, *Шабачке вести*.

рата одликована.³³³ Лекарка Зорка Петровић у Првом светском рату преузела је дужност управника Резервне војне болнице у Шапцу. У првом налету аустроугарске војске град је евакуисан, а лекарка Петровић је остала са 150 непокретних рањеника.³³⁴

У Шапцу је Женско патриотско друштво у згради гимназије организовало импровизовану болницу. У свакој соби су дежурале по две болничарке и болничар.³³⁵ У дежурној соби је боравила потпредседница Женског патриотског друштва, Лепосава Петровић.³³⁶

У Шабачкој болници је радила лекарка Зорка Бркић. За њен рад и пожртвованост сазнало се захваљујући војнику кога је лечила, а који јој је јавно исказао своју захвалност: „срдачно благодари г-ђи Зорки Бркић, лекару из Шапца, на сестринском заузимању и лечењу, за време његове болести”.³³⁷ У току 1915. године била је шеф Друге резервне војне болнице у Лесковцу. Преминула је 30. новембра 1915. године од пегавог тифуса.³³⁸ За учешће у Балканским ратовима је награђена Орденом Светог Саве петог степена,³³⁹ а за заслуге у Првом светском рату Орденом Светог Саве трећег степена.³⁴⁰

У мају 1913. године Српско друштво Црвеног крста је одликовало орденима све добровољне болничарке.³⁴¹ Курсеве за обуку болничарки уочи Првог балканског рата су држале лекарке Наталија Николајевић–Давидовић,³⁴² Даринка Крстић и Десанка Стоиљковић. Наталија Николајевић је у ратовима од 1912. до 1918. године била ангажована као лекар општинске амбуланте у Београду.³⁴³ Лекарка Десанка Стоиљковић, асистенткиња др Суботића, радила је у Општој државној болници у Београду са лекаром Љубицом Ђурић, која је фебруара 1913. године била постављена за лекара Женске гимназије у Београду.³⁴⁴

³³³ Додељен јој је Орден Светог Саве петог степена. *Српске новине*, бр. 107, 15. мај 1913, стр. 1, *Службени део*.

³³⁴ В. Гавриловић, *Жене лекари у Првом балканском рату*, у: *Први балкански рат / уредник Владимир Стојанчевић / (Научни скупови; књ. 60. Одељење историјских наука; књ. 19)*, Београд 1991, стр. 26.

³³⁵ *Правда*, бр. 18, 18. јануар 1913, стр. 3, *Болнице у Шапцу*.

³³⁶ *Правда*, бр. 19, 19. јануар 1913, стр. 3, *Болнице у Шапцу*.

³³⁷ *Правда*, бр. 76, 17. март 1913, стр. 3, *Јавна захвалност*.

³³⁸ V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, str. 33; Д. Лазаревић, *Ваљевска болница: 1914/15 / [аутори изложбе Драгана Лазаревић, Велибор Видић; превод Живота Филиповић, енглески; Биљана Јаневска, француски; фотографија Душан Јовановић]*, Ваљево 1990, стр. 11.

³³⁹ *Српске новине*, бр. 107, 15. мај 1913, стр. 1.

³⁴⁰ *Поменик...*, стр. 90.

³⁴¹ *Политика*, бр. 3361, 22. мај 1913, стр. 3, *Одликовање болничарки*.

³⁴² Ј. Симијановић, *Неки примери хуманитарне делатности...*, стр. 214.

³⁴³ В. Гавриловић, *Жене лекари у Првом балканском рату...*, стр. 101.

³⁴⁴ *Правда*, бр. 55, 24. фебруар 1913, стр. 3, *Лекар Женске гимназије*.

Лекарка Вера Марковић, радила је током Првог балканског рата у Београду као лекар XII резервне болнице и била њен управник. За време Другог балканског рата радила је у Општој војној болници у Београду са највећим бројем рањеника и болесника.³⁴⁵

Управница Опште војне болнице у Београду за време Првог балканског рата била је лекарка Станислава Јововић, у којој је у току октобра и новембра 1912. године било хоспитализовано 856 пацијената. У току 1912. године налазила се на челу Резервне војне болнице у Ужицу. За време Другог балканског рата радила је у сталној Војној болници у Београду.³⁴⁶

На југу Србије, у Алексинцу, као срески лекар у Алексиначком и Моравском срезу, радила је Јелена Попадић. Била је управница Резервне војне болнице и Окружне болнице у Књажевцу. Током окупације радила је у Алексинцу.³⁴⁷

За време Првог балканског рата лекарка Неда Јовановић је у Туприји била управник Резервне војне болнице и Окружне болнице у Јагодини.³⁴⁸ На почетку Првог светског рата постављена је за управника Резервне војне болнице у Јагодини, 15. јула 1914. године, у којој је била и једини лекар.³⁴⁹ Радила је на сузбијању епидемије великих богиња и остала у Србији за време окупације.³⁵⁰

Осим лекарки, велику медицинску помоћ пружиле су и болничарке. У току новембра 1912. године, Санитетско одељење Министарства војног издало је наређење да само пунолетне девојке могу бити болничарке. Млађе девојке могле су бити нудиље, чија је дужност била да читају књиге и новине рањеницима.³⁵¹

Србија се већ на самом почетку Првог светског рата суочила са озбиљним недостатком болничарки. У *Политици* је објављен проглас: „Санитетско одељење министарства војног позива све оне госпође и госпођице које су свршиле болничарски курс да се одмах јаве министарству, које ће их распоредити на службу по београдским болницама”.³⁵² Министар просвете је свим учитељицама које су се јавиле да буду

³⁴⁵ За заслуге у Балканским ратовима одликована је Крстом милосрђа. *Службени војни лист*, год. 33, Београд, 9. новембар 1913, бр. 24, стр. 579.

³⁴⁶ Б. Поповић и др, *Систем ратних болница у време Балканских ратова*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима / приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 2012, стр. 105, 117–118.

³⁴⁷ По завршетку Првог балканског рата одликована је Орденом Светог Саве петог степена и Крстом милосрђа. (*Поменик...*, стр. 88; V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, str. 40).

³⁴⁸ В. Гавриловић, *Жене лекари у Првом балканском рату...*, стр. 100.

³⁴⁹ V. S. Gavrilović, *Žene lekari...*, str. 41.

³⁵⁰ *Isto*, str. 41–42.

³⁵¹ *Политика*, бр. 3167, 9. новембар 1912, стр. 3, *Наше болничарке*.

³⁵² *Политика*, бр. 3142, 15. октобар 1912, стр. 3, *Проглас*.

болничарке одобрио одсуство.³⁵³ У чланку „Српкиње као болничарке”, жене су по свом јунаштву изједначене са српским војником. „Оно што су оне миле мајке, њежне сестре, и милостиве самарићанке вршиле за време два рата, надмашује збиља свако очекивање.”³⁵⁴

Улогу болничарке је обављала и Добрила Главинић, кћер Даринке и Косте Главинића, професора Велике школе. Одликована је за учешће у ратовима на Балкану 1912–1913. године.³⁵⁵ Болничарка у Првом светском рату била је и Мара Д. Стефановић, супруга генерала Душана Стефановића. За време окупације, у Паризу је радила на припремању пакета за српске заробљенике. Учествовала је у оснивању Удружења пријатеља Француске и била његова потпредседница.³⁵⁶

Немачка сликарка Бета Бахмајер³⁵⁷ учествовала је у Балканским ратовима као добровољна болничарка.³⁵⁸ За услуге и негу учињене нашим рањеницима и болесницима у ратовима 1912. и 1913. године одликована је Крстом милосрђа.³⁵⁹

У 35. резервној болници, коју је отворио лекар Фердинанд Грамберг, братаца Ђорђа Вајферта, као добровољне болничарке су радиле Јулка Бајлони, Јелена Лозанић, Олга Милошевић, Лепосава Грујић, Косара Атанацковић, Ружа Рајковић.³⁶⁰

³⁵³ *Правда*, бр. 202, 25. јул 1913, стр. 3, *Учитељице болничарке*.

³⁵⁴ У истом чланку наводи се и извештај дописника из Београда о српској жени. „Њихово деловање је од неизмерне вредности. Промећу се и крећу од кухиње до операторских соба и до праља. Управо таква жена је оличење српства. Она не жали уложен труд и рад. Она не преже од умора и исцрпљености. Она доследно носи одело болничарке с црвеним крстом о лакту. Њихова присутност, нега и пажња предуслов су за добар опоравак рањеника. Од јутра до увече, од вечери до сутрадан, вазда су ту на свом месту. Завијају, повијају, перу, шију, крпе, кувају, а уз то разговарају са својим рањеницима.” *Српске новине*, бр. 183, 23. август 1913, стр. 2, *Италијанска штампана*.

³⁵⁵ У извештају за одликовање Сребрном медаљом Црвеног крста Србије пише: „Српско Друштво Црвенога Крста уважавајући заслуге указане друштву, рањеницима и ратним болесницима одликује г-ђицу Главинић Добрилу К., сребрном медаљом”. (ИАБ, Ф.1119-К.14 1.4). Крстом милосрђа је одликована за негу и учињене услуге српским рањеницима и болесницима у ратовима 1912. и 1913. године. (*Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*).

³⁵⁶ Одликована је орденом Српског и Руског Црвеног крста. *Време*, бр. 6629, сстепена 10. јули 1940, стр. 10, *Смрт једне заслужне социјалне раднице. Мара Д. Стефановић*.

³⁵⁷ Родила се 16. априла 1872. године у Бамбергу, немачкој савезној држави Баварској. Образовала се у Минхену. Похађала је Занатску уметничку школу „Савез уметница”, са рангом женске академије и приватну уметничку школу код наставника Антона Ажбеа. Видети: Јанковић Милица, *Госпођа Бета Вукановић*, у: Мисао, књ. 21, св. 5–6 (1926), стр. 318–335.

³⁵⁸ Изложба о ратним сликарима, приређена од 13. марта до 13. априла 2014. године, пружа нам информације о њеној улози болничарке: „Учествовала је у Балканским и у Првом светском рату као добровољна болничарка”. Видети: *Између трубе и тишине: ратни сликари 1912–1918: Галерија РТС*, Београд, 13. март–13. април 2014. / [аутор изложбе и каталога Здравко Вучинић; фотографија Срђан Вељовић] Београд 2014, стр. 23.

³⁵⁹ *Службени војни лист*, год. 33, бр. 24, 9. новембар 1913. године, стр. 582; *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913. стр. 2, *Службени део*.

³⁶⁰ Одликоване су Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 2, *Службени део*.

Велику помоћ српској војсци у Балканским ратовима пружила је и Зорка Д. Влајић ћерка Радивоја Милојковића, министра унутрашњих послова Краљевине Србије.³⁶¹

Добровољна болничарка од 1876. до 1918. године је била Анка Ђуровић. У Првом балканском рату 1912. године дочекала је прве рањенике са Мердара, у хируршком одељењу лекара Суботића. У Великом рату она је основала прихватницу за примање рањеника у Топчидеру, као и превијалиште за Трећи батаљон 7. пука на Ади Циганлији. Преживела је албанску голготу, а од 1917. године је била ангажована у Солуну, у болници престолонаследника Александра. Међународни комитет Црвеног крста наградио ју је ратном медаљом Флоренс Најтингел, која се додељује болничаркама за изузетан рад у рату.³⁶²

Мирка Грујић,³⁶³ ћерка Јеврема Грујића, била је добровољна болничарка у Балканским ратовима. Радила је у Четвртој резервној болници Кола српских сестара.³⁶⁴ За време Првог светског рата неговала је рањенике у Нишкој болници, а у току окупације је радила на прикупљању пакета у Атини за интернирце у Аустроугарској и Бугарској.³⁶⁵ За хуманитарни рад награђена је Орденом Светог Саве другог степена, као и Медаљом Црвеног крста.³⁶⁶

Мица Јовановић, бивша ученица Раденичке школе у Прокупљу, за време Балканских ратова радила је у Савамалској школи, у Шестој резервној болници. За време епидемије тифуса лечила је оболеле војнике у Нишу, Велесу и Штипу.³⁶⁷

Јелена Димитријевић, чланица Кола српских сестара, супруга потпоручника Јована Димитријевића, за време Балканских ратова³⁶⁸ била је добровољна болничарка у болници Кола српских сестара у Београду.³⁶⁹

Хуманост и таленат одликовали су добровољну болничарку Надежду Петровић.³⁷⁰ Ову дужност обављала је у три рата, од 1912. до 1915. године. Помагала је

³⁶¹ Одликована је Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 2, *Службени део*; *Службени војни лист*, год. 33, бр. 24, 9. новембар 1913, стр. 580.

³⁶² *Жена и свет*, бр. 10, 15. октобар 1925, стр. 7.

³⁶³ Рођена је у селу Даросава, 1869. године у старој, познатој породици Јеврема Грујића, угледног државника и министра. Образовање је стицала у земљи, а усавршавала се у иностранству. Узор је проналазила у свом брату, дипломати и државнику Славку Грујићу. Преминула је 26. децембра 1940. године у Београду.

³⁶⁴ За неуморан и пожртвован рад у току Балканских ратова награђена је Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*.

³⁶⁵ ИАБ, Ф.1119-К.50.3.2.7.

³⁶⁶ Љ. Милојевић-Шуловић, Б. Павловић, *Коло српских сестара и Краљица Марија*, Београд 2000, стр. 21.

³⁶⁷ Одликована је Крстом милосрђа и Сребрном медаљом Црвеног крста. *Споменица Друштва Српкиња „Књезиња Зорка”: 1864–1890* / [приредио М. Михаиловић Световски], Београд [1926].

³⁶⁸ Њена хуманост је награђена Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*.

³⁶⁹ ИАБ, Ф.1119-К.50 3.2.7.

српске војнике у болницама на Косову, у Скопљу, Ђаковици, Љуми, на Брегалници, Рајчанском Риду.³⁷¹ У Призрену је била једина милосрдна сестра, која је неговала 80 тифусних болесника.³⁷² О њеном преданом раду у току Балканских ратова³⁷³ огласиле су се и *Српске новине*.³⁷⁴ У току Првог светског рата, за време крвавих борби на Дрини и на Церу, била је у пратњи српских војника, док је у Ваљеву током епидемије пегавог тифуса била и болничарка и лекар.³⁷⁵

На почетку Првог балканског рата, улогу добровољне болничарке је преузела Марија Магазиновић.³⁷⁶ Радила је у болници Војне академије, у превијалишту и операционој сали. Обављала је све послове од рибања подова до превијања рана болесницима.³⁷⁷ За време Другог балканског рата била је добровољна болничарка у Првој женској гимназији на Батал-џамији и радила у операционој сали и превијалишту.³⁷⁸ За заслуге у Балканским ратовима је награђена Крстом милосрђа.³⁷⁹ У

---

³⁷⁰ Надежда Петровић је рођена у Чачку 11. октобра 1873. године. Била је најстарије дете брачног пара Петровић (Димитрије Мита Петровић и Милева Зорић), али и рођака Светозара Милетића. Расла је у професорској породици. Отац јој је био наставник цртања у Чачанској гимназији, а мајка наставница књижевности и историје у истој школи, Поред Надежде, Милева и Димитрије су имали још осморо деце, од којих је најпознатији наш познати писац, Растко Петровић. Видети: О. Јанковић *Надежда Петровић између уметности и политике*, Београд 2003; Ј. Маринковић, *Надежда Петровић*, у: Књижевни магазин, год. 5, бр. 52 (2005), стр. 53.

³⁷¹ *Време*, бр. 6447, 2. јануар 1940, стр. 10, *Светли примери жена у нашој прошлости. Надежда Петровић*.

³⁷² *Политика*, бр. 4004, 19. април 1915, стр. 1, *Фелтон. Надежда Петровић*.

³⁷³ За учешће у Балканским ратовима одликована је Сребрном медаљом за ревносну службу добровољне болничарке. *Српске новине*, бр. 243, 5. новембар 1913, стр. 4, *Службени део*.

³⁷⁴ О њеном учешћу у Балканским ратовима је забележено: „Она је са својом болницом пратила храбре наше ратнике у њеним победничким походима у турском и бугарском рату, борећи се с највећим тегобама и невољама таквога живота док није и сама пала у болесничку постељу, тешко прележавши озбиљни трбушни тифус са запаљењем плућа“ (*Српске новине*, бр. 84, 27. март 1915, стр. 2, *Надежда Петровићева*).

³⁷⁵ У писму упућеном сестрама, пише: „Ја сам им (болесницима) сад, пише она недавно, и лекар и нудиља. Преписујем лекове, дајем их, трчим од ране зоре од једног до другог. Цео дан носим једну тепсију пуну лекова [...] Али је страшно и ужасно бити међу онима, које треба помоћи и немоћи то... Колико сам се раније [...] од ове опаке болести, заборавила сам на њу, од како сам међу њима. Сама се чувам, али Бог ме може сачувати и нико више; уздам се још у своју звезду, која ме до сада ни у најтежим моментима није преварила ни напустила, па можда неће ни сада.“ (*Српске новине*, бр. 84, 27. март 1915, стр. 2, *Надежда Петровићева*).

³⁷⁶ Рођена је 14. октобра 1881. године у породици Ристе Магазиновића, у Ужицу. **Надимак** Мага је добила у детињству и временом је постао њено званично име. Вишу женску школу завршила је у Београду. Ванредно је студирала хемију и физику и похађала часове филологије. Убрзо је студије физике и хемије напустила, а уписала филозофију код професора Бране Петронијевића. Године 1910. основала је са Зором Принц Прву уметничку школу у Београду. Након Првог светског рата постепенавала је ритмику у Женској гимназији. Преминула је у Београду 1968. године.

³⁷⁷ *Мoj život: Maga Magazinović / priredila Jelena Šantić / Beograd 2000, str. 305.*

³⁷⁸ *Isto*, str. 306.

³⁷⁹ *Службени војни лист*, год. 33, бр. 24, 9. новембар 1913, стр. 585.

Швајцарској је 1916. године за потребе српске владе на Крфу написала извештај о приликама у Србији за време окупације.³⁸⁰

У Првом светском рату, на периферији града Скопља, у Петој резервној болници улогу болничарке вршила је Анка Трајановић. Након албанске голготе неуморно је прикупљала и слала помоћ преко српских друштава у Америци, чија је била чланица. Предложена је за Крст милосрђа.³⁸¹

2. Жене Британије

Србија се по избијању Првог балканског рата суочила са мањком лекара. Проблем је решен доласком страних медицинских мисија.³⁸² Посебно место у редовима страних мисија чиниле су жене, које су се за позив болничарке образовале. „Карактеристичан је велики број жена које су дошле или као лекари или као медицинске сестре или болничарке, посебно из Велике Британије.”³⁸³ Међу њима су се нарочито истакле Јулијана Фуше,³⁸⁴ Маргарита Хофман,³⁸⁵ Валерија Шмит,³⁸⁶ Хелена Дитре,³⁸⁷ Маргарита Верухен³⁸⁸ и Клеманси Мартин.³⁸⁹

На позив Српског Црвеног крста, британске медицинске мисије су упућивале здравствене раднике у Србију. На почетку Првог балканског рата, пристигао је амбулантски одред Британског Црвеног крста.³⁹⁰ Одељењу Црвеног крста Енглеске била је поверена и болница за лечење наших рањеника, смештена у битолској гимназији.³⁹¹ У ратној 1912. години у Лондону је иницијативом гђе Вајтхед основан „Балкански комитет енглеских госпођа” са неколико пододбора. Председница српског одбора била је леди Монд, која је путем штампе и пријатеља прикупљала помоћ у новцу и одећи за рањенике и породице сиромашних војника.³⁹²

³⁸⁰ М. Пашић, *Мага Магазиновић, писац и борац за права жена*, у: Ужички зборник, бр. 22 (1993), стр. 160.

³⁸¹ ВА, П-5, К. 61, Ф. 3, Д. 37.

³⁸² О доласку страних лекара: Х. М. Јоксимовић, *Рад нашег Црвеног крста у ратовима*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 835–836.

³⁸³ И. Петровић, *Медицинске мисије на српским ратиштима: 1912–1918*, Нови Сад 2008, стр. 9.

³⁸⁴ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/124.

³⁸⁵ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/182.

³⁸⁶ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/183.

³⁸⁷ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/210.

³⁸⁸ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/211.

³⁸⁹ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/124.

³⁹⁰ АС, МИД, ПО, ролна 382, документ XIII/439.

³⁹¹ *Политика*, бр. 3176, 18. новембар 1912, стр. 3, *Болнице у Битољу*.

³⁹² АС, МИД, ПО, ролна 383, документ XIII/482.

Било је и самоиницијативних долазака из Енглеске.³⁹³ Такође и примера да чланице Британског Црвеног крста о свом трошку шаљу у Србију лекарски и помоћни кадар. Џослин Багот (Josselyne Bagot) је у новембру 1912. године послала о свом трошку за рад у српским болницама двојицу дипломираних хирурга.³⁹⁴

Велика добротворка, Лејла Пеџет, свесрдно је помагала српски народ током Балканских ратова. Радила је у болници Кола српских сестара.³⁹⁵ На почетку 1913. године послала је из Лондона у Драч 42 сандука лекова и медицинског материјала, прибора и рубља.³⁹⁶ Поменуто помоћ Лејла Пеџет је послала Делфи Иванић за српске болеснике на Приморју.³⁹⁷ Године 1913. леди Пеџет је опремила једну собу постељинама, оделом, белим рубљем у Шестој резервној болници у тамошњој основној школи.³⁹⁸ У знак захвалности болесници су супрузи енглеског посланика послали телеграм.³⁹⁹ Почетком Другог балканског рата⁴⁰⁰ радила је у болници смештеној у згради основне школе у Савамали, која је вршила пријем рањених и болесних од тифуса и колере са железничке станице.⁴⁰¹ Лист *Правда* је похвално писао о раду лекарке Пеџет.⁴⁰²

Лејла Пеџет је почетком Првог светског рата о свом трошку у Србију послала пет хирурга, седам превијача, осам болничарки и санитетски материјал, известивши о томе српску владу.⁴⁰³ Мисија је распоређена у Скопљу, где је радила и након бугарске окупације.⁴⁰⁴ Под њеном управом је радила у Скопљу и енглеска мисија Црвеног крста.⁴⁰⁵ За време бугарске окупације није желела да се евакуише у позадину, већ је

---

³⁹³ У телеграму упућеном Министарству иностраних послова пише: „Молим јавите прима ли Црвени Крст или Коло српских сестара услуге енглеске докторке са хируршком праксом која се нуди сасвим бесплатно [...]” (АС, МИД, ПО, ролна 383, документ XIII/481).

³⁹⁴ АС, МИД, ПО, ролна 383, документ XIII/526.

³⁹⁵ За услуге и негу учињене нашим рањеницима у Балканским ратовима одликована је Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*.

³⁹⁶ *Политика*, бр. 3239, 21. јануар 1913, стр. 3, *Поклон у лекаријама*.

³⁹⁷ *Српске новине*, бр. 17, 22. јануар 1913, стр. 2, *Драч*.

³⁹⁸ *Политика*, бр. 3328, 20. април 1913, стр. 3, *Милосрђе Леди Пеџет*.

³⁹⁹ „Власт, становништво, рањеници и болесници у Драчу и Љешу, топло захваљују на пошљци 42 сандука болничког прибора, хране и осталих потреба за наше болнице, које сте били добри прикупити у Лондону и послати нам. Тај племенити гест ваш и свих приложника остаће незаборавна на српском Приморју. У знак захвалности названа је највећа и најбоље уређена болница у Драчу именованом племените филантропкиње, пријатељице српског народа, Леди Лејле Пеџет.” *Правда*, бр. 64, 5. март 1913, стр. 2, *Енглескиња за Србе*.

⁴⁰⁰ За заслуге у Балканским ратовима одликована је Крстом милосрђа. *Службени војни лист*, год. 33, бр. 24, 9. новембар 1913, стр. 577.

⁴⁰¹ И. Петровић, *Медицинске мисије...*, стр. 16.

⁴⁰² *Правда*, бр. 184, 7 јул 1913, стр. 3, *Благодарност госпође Пеџет*.

⁴⁰³ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/226.

⁴⁰⁴ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/311.

⁴⁰⁵ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/253.

остала у Скопљу, неговала наше рањенике и болеснике у болницама.⁴⁰⁶ Након четири месеца се вратила у Енглеску.⁴⁰⁷

Помоћ Србији је упутила и леди Вимборн. Она је о своме трошку понудила Посланству Србије санитарски материјал за болницу од педесет кревета са петнаест болничарки.⁴⁰⁸

У последњем месецу прве ратне године (1914), захваљујући супруги српског дипломате у Лондону, Мејбел Данлоп Грујић, организован је долазак групе хирурга уз помоћ брачног пара Бери.⁴⁰⁹ Мисија је стигла у Ниш 30. јануара 1915. године и чинила су је 25 лица, хирурзи, болничари и болничарке. Располагала је болницом од 100 кревета и радиографском инсталацијом. Радила је у Врњачкој Бањи са мисијом Енглеског Црвеног крста.⁴¹⁰ Још једна мисија из Лондона, предвођена капетаном Бенетом, стигла је у Србију. Била је састављена од 30 чланова и то лекара, хирурга, болничара и болничарки.⁴¹¹

Мисију Бери је предводио најстарији хирург Џејмс Бери (dr James Berry) који је био у пратњи своје супруге, анестезиолога Меј Дикинсон Бери (dr Frances May Dickinson Berry).⁴¹² Од медицинског особља у тиму је била и лекарка Дороти Чик (dr Dorothy Chick),⁴¹³ и превијачица Кетлин Хејзел Паркинсон (Miss Kathleen Hazel Parkinson). Мисија је бројала девет болничарки и претежно су све радиле у болници професора Берија. Лист *Политика* је објавио чланак „Енглеска мисија у Врњцима”: „Ове даме, чланице најугледнијег лондонског друштва, саме рибају и чисте собе у којима леже српски ратници”.⁴¹⁴ Већина болничарки је стекла искуства за рад у ратним околностима у јужној Африци, у Француској и у Белгији.⁴¹⁵ Мисија је стигла у

⁴⁰⁶ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 2, Д. 49.

⁴⁰⁷ Одликована је на предлог председника Министарства иностраних дела Орденом Светог Саве првог степена. (АС, МИД, ПО, ролна 473, документ XXV/230). Године 1917. одликована Орденом Британског царства *Danas* (dodatak „Naše velike Britanke”), бр. 6346, 13. фебруар 2015, стр. VIb.

⁴⁰⁸ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/387; АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/388.

⁴⁰⁹ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/361.

⁴¹⁰ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/247.

⁴¹¹ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/463. *Српске новине*, бр. 31, 31. јануар 1915, стр. 1, *Неслужбени део*.

⁴¹² Меј Дикинсон Бери рођена је 4. септембра 1884. године у Лондону. образовање је стекла на Универзитету у Кембриџу и у Краљевској болници на Универзитету у Лондону. Била је запослена на Универзитету Кембриџ. Пре доласка у Србију, није имала искуства у рату (рукопис је на енглеском језику – АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/374). Одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена. (ВА, П-3а, К.108, Ф. 5, Д. 4).

⁴¹³ Одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена. (ВА, П-3а, К.108, Ф. 5, Д. 4).

⁴¹⁴ *Политика*, бр. 3964, 8. март 1915. године, стр. 1.

⁴¹⁵ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/367.

Врњачку Бању 29. јануара 1915. године и у свом саставу имала је пет болница,⁴¹⁶ а од маја 1915. године почела да добија и нове чланове медицинског особља, хирурге и болничарке.⁴¹⁷ Мисија је и за време окупације наставила рад у бањи.⁴¹⁸

У Скопљу је била ангажована и енглеска мисија Црвеног крста леди Вимборн.⁴¹⁹ У финансирању болнице, са 100 кревета и 200 тона санитетског материјала, учествовала је и сама леди Вимборн. Мисија је бројала 50 људи.⁴²⁰

На почетку Првог светског рата у Србију је дошла енглеска лекарка Елизабет Рос (Elisabeth Ross).⁴²¹ Хуману мисију отпочела је у Нишу, а наставила и завршила у Крагујевцу. Радила је са медицинским особљем без искуства. Фебруара 1915. године преминула је у Првој резервној болници у Крагујевцу.⁴²² Од ње се опростио, у име српског народа, лекар Војислав Јовановић, доцент београдског Универзитета.⁴²³

Супруга српског министра спољних послова, Мејбел Грујић, дошла је у Енглеску у потрази за болничаркама. У групи је била Флора Сендс и инструментарка Емили Симондс. Мисија је радила у Крагујевцу, поред Прве резервне болнице. У јануару 1915. године у Ваљеву је раздељено 110 тона санитетског материјала, које су Флора и Емили купиле од прикупљених прилога у Енглеској.⁴²⁴ У Ваљеву су радиле у Гимназијској болници и обе оболеле од тифуса.⁴²⁵ Након окупације Србије у јесен

---

⁴¹⁶ Свака зграда је била намењена одређеној врсти посла. Терапија се обављала у Главној хируршкој болници где су се неговали сви тешки рањеници. Имала је 55 кревета. Зграда у Врњачкој Бањи је обухватала 68 кревета. Служила је за негу рањеника за време првих дана доласка, док се не окупају, дезинфикују и очисте од вашију. Школа је имала 45 кревета и служила за неговање лакших рањеника и реконвалесцената. Вила *Меркур* са 99 кревета, такође, је била намењена лакшим рањеницима и реконвалесцентима. Барака – саграђена о сопственом трошку мисије је имала 40 постеља. Одређена је за болеснике од тифуса и других инфекционих болести (АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/367).

⁴¹⁷ ВА, П-3а, К. 108, Ф. 5, Д. 4.

⁴¹⁸ АЈ, ЗЈЈ, 80-75-330.

⁴¹⁹ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/257.

⁴²⁰ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/422.

⁴²¹ Елизабет Рос рођена је 14. фебруара 1878. у Лондону. Била је кћи познатог банкара Доналда Александра и Елизабет Вилсон. Већи део детињства је провела у Шкотској. Факултетско образовање имали су сви млађи чланови породице Рос. Медицину је студирала на колеџу у Глазгову. Дипломирала је 1901. године. Радила је у Персији до почетка Великог рата. У историји је остала запамћена као прва жена бродски лекар у Индији и Јапану. (*Danas* : dodatak „Naše velike Britanke”, br. 6346, 13. februar 2015, стр. IIб).

⁴²² *Политика*, бр. 3932, 4. фебруар 1915, стр. 2, *Д-р Е. Рос*; Ж. Вуковић, *Да не заборавимо = Lest We Forget = De peur que nous n'oublions = Пусть не забудем: савезничке медицинске мисије у Србији, 1915 / Београд 2004*, стр. [154].

⁴²³ „Велики је и искрен наш бол због губитка таквог једног доброг пријатеља и добротинитеља, који је жртвовао свој живот спаса, дајући животе наших војника [...]” *Политика*, бр 3937, 9. фебруар 1915, стр. 1, *Поводом једне смрти*.

⁴²⁴ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 34–35, 37–38.

⁴²⁵ За заслуге учињене српским болесним војницима и избеглицама, престолонаследник Александар је Емили Симондс и Флору Сендс одликовао фебруара 1916. године, приликом аудијенције у Драчу Орденом Светог Саве петог степена. (АС, МИД-ПО, ролна 507, документ XV/232). Флора је до краја

1915. године, Флора се у Прилепу придружила амбуланти Другог пешадијског пука I позива Моравске дивизије „Књаз Михаило” – Гвоздени пук.

Мисија доктора Џона Бивиса упућена је у Србију у фебруару 1915. године. Пољска болница је имала 4 хирурга, 4 болничара, 10 болничарки, 4 моторна превијалишта и санитетски материјал.⁴²⁶ Мисија је прво радила у Скопљу са болницом од 200 кревета и модерном санитетском опремом, па је придодата Другој армији, у којој је начелник санитета био пуковник Милош Борисављевић.⁴²⁷ За време повлачења су радили у Пироту, у гимназијској згради и превозили рањенике са завојшта у болницу, где су вршили операције и превијања.⁴²⁸

Уз помоћ савезника, после првих ратних операција на Солунском фронту, организована су реконвалесцентна одељења и рехабилитациони центри. У Микри и Водену радила су и два реконвалесцентна одељења.⁴²⁹ У Микри су о рањеницима бринуле Ен Мери Фрејзер (Ann Mary Fraser),⁴³⁰ која је основала војничке кантине.⁴³¹ У Водену је радила Маргарит Харвеј (Margarithe Harvay) која је неговала српске болеснике.⁴³² Енглеска добровољна болничарка Алис Тебет (Alice Tebbut)⁴³³ је реконвалесцентном логору у Водену поклонила опрему за поправку зуба, захваљујући којој је отворена и стоматолошка станица за војнике.⁴³⁴

Почетком октобра 1916. године, са Крфа на Солунски фронт је пристигла болница, која је поред енглеског имала и српско особље. Била је то Привремена српско-енглеска болница бр. 1 (*Wounded Allies*), која је представљала рехабилитациони центар.⁴³⁵ Надзорница болнице, Франсес Елизабет Латнам (Frances Elizabeth Latnam), била је у Србији од децембра 1914. године и учествовала у повлачењу 1915. године. Болница је под њеном управом радила од маја 1916. године до јуна 1917. године на Крфу и на Солунском фронту. Шеф кухиње је била Лилијан Тидман (Lilian Tiddeman),

---

1916. године, поред Ордена Светог Саве, била одликована Медаљом Црвеног крста Србије и Крстом милосрђа. (ВА, П-5, К. 23, Ф.4, Д. 50).

⁴²⁶ АС, МИД-ПО, ролна 469, документ XXI/404.

⁴²⁷ *Српске новине*, бр. 120, 7. октобар 1917, стр. 2, *Mr. Claude Askew и Mrs. Alice – енглески књижевници*.

⁴²⁸ *Исто*.

⁴²⁹ ВА, П-4, К. 70, Ф. 6, Д. 24/12.

⁴³⁰ За своје заслуге у рату одликована је Орденом Светог Саве петог степена. (ВА, П-3, К. 322, Ф. 10, Д. 4/198).

⁴³¹ ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 34.

⁴³² Одликована је Орденом Светог Саве петог степена. (ВА, П-5, К. 61, Ф.3, Д. 14).

⁴³³ За пружену помоћ рањеним и болесним војницима одликована Орденом Светог Саве четвртог степена. (ВА, П-3, К. 296, Ф. 13, Д. 6/251).

⁴³⁴ ВА, П-3а, К. 100, Ф. 8, Д. 3.

⁴³⁵ А. Недок, *Реорганизација војног санитета 1916. године*, у: Српски војни санитет у 1916. години, [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], вол. 1, бр. 2, Београд 2007, стр. 24.

а надзорница перионице Нина Бојл (Nina Boyle). У улози возача, од септембра 1916. до јуна 1917, била је Џој Лесли Вајтхед (Joy Leslie Whitehead). Добровољне болничарке су биле Елизабет Роџерс (Elisabeth O. Rogers) и Доротеја Волер (Dorothea Woller).⁴³⁶

Помоћ Министарству војном пружила је и Болница шкотских жена (The Scottish Women's Hospitals)⁴³⁷ у јулу 1916. године.⁴³⁸ Поменути мисија је била специфична по женском персоналу на свим нивоима од хирург до болничарка и по својој управници, лекарки Елси Инглис,⁴³⁹ познатом хирургу у Шкотској.⁴⁴⁰ Октобра 1914. године Шкотска је у Единбургу организовала санитарску групу од тридесет лица за долазак у Србију.⁴⁴¹ Њихов долазак се поклопио са избијањем епидемије пегавог и трбушног тифуса. Групу је предводила лекарка Елинор Солто (Eleanor Soltau)⁴⁴² и представљала је Прву Болницу шкотских жена. Мисија је била стационирана у Крагујевцу и радила је на сузбијању тифуса.⁴⁴³ Поред лекарке Инглис, у мисији је била лекарка Кетрин Сторт Макфејл (Katherine Stort Macphail), Џенет Лерд (Janet Laird) и Лилијан Мери Чесни (Lilian Mary Chesney).⁴⁴⁴ Главна медицинска сестра је била Беси Дора Боухил (Bessie Dora Bowhill), а ту су се још налазиле и сестре Милдред Болтон (Mildred Boulton), Агнес Флечер (Agnes Fletcher) и Џеси Лир Браун (Jessie Lear Brown).⁴⁴⁵ Августа 1915. године лекарке су одликоване Орденом Светог Саве петог степена.⁴⁴⁶ Истим орденом одликована је и добровољна болничарка Кетрин Бредфорд (Catherine Bradford), а Орденом Светог Саве четвртог степена болничарка Ханкин Харди (Hankin Hardy).⁴⁴⁷

⁴³⁶ S. Popović Filipović, *Iz postojbine javora: kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu = From the Homeland of Maple Tree: the Canadian-British Medical and Humanitarian Help to Serbia in the First World War* [prevodi Bob Filipović i Slavica Popović Filipović; fotografije Bob Filipović i Nenad Krstić] Beograd 2013, str. 107–108, 176.

⁴³⁷ Видети: E. Shaw McLaren, *A history of the Scottish women's hospitals*, London 1919.

⁴³⁸ АС, МИД, ПО, ролна 507, документ XV/317.

⁴³⁹ Управница болнице је одликована Орденом Светог Саве трећег степена. (АС, МИД, ПО, ролна 473, документ XXV/239).

⁴⁴⁰ L. Leneman, *In the service of life: the story of Elsie Inglis and the Scottish women's hospitals*, Edinburgh: 1994.

⁴⁴¹ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/285.

⁴⁴² АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

⁴⁴³ О поменутој мисији је остао запис: „Мисију Скотских жена, предвођену Мис Инглис-ом, треба такође споменути са највећим поштовањем и захвалношћу у име целог Српског Народа, јер су и оне са ретким пожртвовањем у својим болницама примале и лечиле болеснике од инфекц. болести у Крагујевцу”. Д. Антић, *Пегави тифус у Крагујевачкој I резервној војној болници 1914–15*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 319.

⁴⁴⁴ ВА, П-3а, К. 108, Ф. 6, Д. 18.

⁴⁴⁵ Секретар болнице је био Вилијам Смит (William Smith), а кућни мајстор Дејвид М. Кемфилд (David M. Camfield). ВА, П-3а, К. 124, Ф. 2, Д. 18. За остале чланице погледати: И. Петровић, *Шкотске жене уза Србе: 1914–1918.*, Нови Сад 2010 стр. 39–43.

⁴⁴⁶ Френсис М. Вејкфилд (Frances M. Wakefield), Аделин Х. Кембел (Adeline Herbert Campbell), Хелен Макдугал (Helen Macdougall), Кетрин Макфејл (Katherine S. Macphail), Едит Холвеј (Edith Blake Hollway).

⁴⁴⁷ АС, МИД, ПО, ролна 473, документ XXV/239.

Друга Болница шкотских жена је радила у Ваљево. Управница болнице је била лекарка Алис Хачинсон (Alice Hutchinson).⁴⁴⁸ Болница је била организована под шаторима, а значајно место имале су и болничарке Џенет Морис (Janette Morris)⁴⁴⁹ и Ен Мери Фрејзер (Ann Mary Fraser).⁴⁵⁰ Из Врњачке Бање јединица је упућена у Крушевац, где је од марта до септембра 1915. године радила болничарка Агнес Харви (Agnes Harvey), која се „одликовала [...] нарочито радом на нези војника који су боловали од пегавца”.⁴⁵¹

Трећа Болница шкотских жена је била у Младеновцу под управом лекарке Беатрис Макгрегор (Beatrice MacGregor), а лекарско особље су чиниле још четири лекарке (Едит Блејк Холвеј (Edith Blake Hollway), Џенет Меквиј (Janet Mcwea), Елизабет Брук (Elizabeth Brook) и Кетрин Лујза Корбет (Catherine Louisa Corbett)).⁴⁵² Администраторка је била Евелина Хаверфилд,⁴⁵³ а главна медицинска сестра Ени Браун (Annie Brown), у чијем тиму је радило још пет сестара.⁴⁵⁴ У овој болници је радила и болничарка из болнице у Крагујевцу, лекарка Елинор Салто, као и Мери Макензи (Mackenzie Mary).⁴⁵⁵ Мери Хјуз Грин (Mary Hughes Green)⁴⁵⁶ је такође радила у болници и са српском војском прешла Албанију.⁴⁵⁷

---

⁴⁴⁸ Докторка Алис Хачинсон (Alice Hutchinson), са великим искуством на ратиштима, најпре у Бугарској, током балканских ратова, са доктором Стобартом, а касније у Француској, с првом јединицом шкотских жена, прихватила је позив докторке Инглис и крајем априла 1915. године упутила се у Србију на челу нове мисије. Експедиција је преко Солуна стигла у Ваљево, почетком јуна. О њеном доласку у Србију, видети: И. Петровић, *Шкотске жене...*, стр. 22; М. Ћурчин, *Британске жене*, у: Нова Европа, књ. 12, бр. 16, 1. децембар, 1925, [уредили Л. Поповић, М. Костренчић, М. Ћурчин], Загреб 1922, стр. 483; Е. Inglis, *Bolnice Škotskih žena, pre deset godina: Scottish Women's Hospitals*, у: Нова Европа, књ. 12 (1. децембар 1925) [уредили Л. Поповић, М. Костренчић, М. Ћурчин], Загреб, 1925, стр. 488; У. Остојић-Фејић, *Британске жене у Србији током Првог светског рата*, у: Зборник радова Десети конгрес историчара Југославије, (15-17. јануар 1998), Београд 1998, стр. 431; Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 120, 129; S. Popović Filipović, *Iz postojbine Javora...*, стр. 79.

⁴⁴⁹ ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 32.

⁴⁵⁰ Награђена Орденом Светог Саве петог степена 1917. године. (ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 34).

⁴⁵¹ ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 32.

⁴⁵² ВА, П-3а, К. 124, Ф. 2, Д. 18.

⁴⁵³ Рођена је у Шкотској 1867. године. Била је полиглота. Школовала се у Дизелдорфу (Немачкој), доста је путовала и бавила се спортом. За време Првог светског рата са лекарком Елси Инглис боравила је у Србији и била ангажована као администраторка у БШЖ. У току повлачења преко Албаније је заробљена. Репатрирана је 1916. године. Била је посвећена хуманитарном раду (прикупљању новца), заједно са Флором Сендс. У Бајиној Башти је основала сиротиште. Преминула је у Србији 1920. године. И. Б. Спасовић, *Четврти сталеж: жена кроз историју: прилози*, Вршац 2014. стр. 80.

⁴⁵⁴ Одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена. (ВА, П-3а, К. 124, Ф. 2, Д. 18).

⁴⁵⁵ ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 31.

⁴⁵⁶ ВА, П-5, К. 61, Ф. 2, Д. 12.

⁴⁵⁷ ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 32.

Четврта Болница шкотских жена је била инсталирана у Лазаревцу, под управом Едит Холвеј.⁴⁵⁸ Била је добро опремљена санитарским материјалом.⁴⁵⁹ У предлогу за одликовање је забележено: „необично вредна и спремна да помаже Србима када јој се затражи”.⁴⁶⁰ Њена јединица је последња напустила Лазаревац. Након повлачења организовала је у Крушевцу превијалиште које је било претрпано рањеницима.⁴⁶¹ Рад се одвијао у тешким условима.⁴⁶²

На периферији Солуна радила је Пета Болница шкотских жена „Гертон и Њунам” (*the Fifth Unit of the Scottish Women’s Hospital for Foreign Service, the Girton and Newnham Unit*) од новембра 1915. године, у Ђевђелији на српско-грчкој граници, у фабрици свиле. Болница је из Ђевђелије, након окупације Србије, премештена у Солун, где је наставила рад.⁴⁶³ Особље болнице је било предвођено управницом, лекаром Ен Луиз Мекилрој (dr Anne Louise McIlroy),⁴⁶⁴ а чиниле су је четири лекарке: Хонорија Кир (dr Honoria Keer),⁴⁶⁵ Мери Александер (dr Mary Alexander), Барбара Макгрегор (dr Barbara Mac Gregor) и Изабел Емсли (dr Isabel Emslie).⁴⁶⁶ Болница је имала и радиографкињу и апотекарку.⁴⁶⁷

Шеста Болница шкотских жена је била формирана на Корзици (*the Sixth Unit of the Scottish Women’s Hospital for Foreign Service, the Corsica Unit*). Реч је о болници за избеглице.⁴⁶⁸ Болница је била смештена у Ајачиу и поседовала је одељење за породице, као и мали санаторијум за избеглице на Корзици.⁴⁶⁹ Располагала је са 200 кревета, имала је амбуланту, породилиште и одвојено одељење за малу децу. У башти је било инсталирано десет великих шатора за туберкулозне болеснике, због чистог ваздуха. У

⁴⁵⁸ Управница је за заслуге у рату одликована 1915. године Орденом Светог Саве четвртог степена (АС, МИД, ПО, ролна 473, документ XXV/239). Годину дана касније Орденом Светог Саве трећег степена. (АС, МИД, ПО, ролна 499, документ XI/482).

⁴⁵⁹ В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: Глас САНУ, одељење медицинских наука, књ. 46/2002, стр. 56–57.

⁴⁶⁰ АС, МИД, ПО, ролна 499, документ XI/481.

⁴⁶¹ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 109.

⁴⁶² М. Радовановић, *Одлазак британских медицинских мисија у јесен 1915. године*, у: Зборник радова Четвртог научног скупа [800 година српске медицине, [Соко Град, 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Ваџић], Београд 2013, стр. 56.

⁴⁶³ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 193–194.

⁴⁶⁴ Одликована је Орденом Светог Саве трећег степена. (ВА, П-5, К. 23, Ф. 1, Д. 28).

⁴⁶⁵ S. Popović Filipović, *Iz postojbine Javora...*, str. 59–60, 69–72.

⁴⁶⁶ С. Поповић Филиповић, *Др Агнес Бенет на челу Болнице шкотских жена на Солунском фронту*, у: 800 година српске медицине / [уредник Брана Димитријевић] Београд 2011, стр. 380; Ж. Вуковић, *Да не заборавимо...*, стр. 34, 143; S. Popović Filipović, *Iz postojbine Javora...*, str. 59–60; *Велики дани Србије...*, стр. 683.

⁴⁶⁷ Све чланице болнице су одликоване Орденом Светог Саве четвртог степена. (ВА, П-5, К. 23, Ф1, Д. 28).

⁴⁶⁸ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

⁴⁶⁹ E. Shaw McLaren, *A history of the Scottish...*, str. 235-236.

болници је рођено 33 деце, од тога три девојчице.⁴⁷⁰ Први пацијенти су били болесни ђаци из Србије. У току 1918. године они су премештени у Саланш.⁴⁷¹

Седма Болница шкотских жена „Јединица Америка” (*the Seventh Unit of the Scottish Women’s Hospital for Foreign Service, the America Unit*) деловала је у Острову на Солунском фронту. Чиниле су је жене из Аустралије.

Осма Болница шкотских жена деловала је у Добруци и на Руском фронту (*the Eight Unit of the Scottish Women’s Hospital for Foreign Service*). Медицинску подршку српској војсци пружила је лекарка Елси Инглис са својом мисијом. Мисија је бројала 28 болничарки.⁴⁷²

Девета Болница шкотских жена „Елси Инглис” (*the Nineth Unit of the Scottish Women’s Hospital for Foreign Service, the Dr Elsie Inglis Unit*) добила је назив у част оснивача Болнице шкотских жена. Формирана је на Солунском фронту од медицинског особља из Добруце и са Руског фронта.

3. Жене Француске

Жене Француске су своју хуманост показале још у Првом балканском рату. Телеграмом из Париза, 1. октобра 1912. године, саопштена је намера Француског друштва Црвеног крста да у Србију пошаље једну пољску амбуланту. Осим тога, у оквиру Црвеног крста, под председништвом Жилијет Адам (Juliette Adam), образован је одбор жена са циљем да шаље помоћ рањеницима источних хришћанских држава. Покровитељке одбора су биле балканске владарке, краљице Бугарске и Црне Горе, као и кнегиња Марија, супруга грчког краљевића Ђорђа.⁴⁷³ На почетку Првог балканског рата велику племенитост је показала Францускиња, Лујза Буњолс, која је неговала српске рањенике. Захваљујући пријатељима из париског високог друштва, успела је да прикупи нешто више од 20.000 динара и цео износ предала болници Кола српских сестара.⁴⁷⁴

На почетку Првог балканског рата у Скопљу је радила болница Француског Црвеног крста, у којој су војнике лечили лекари из француских државних болница, а

---

⁴⁷⁰ Српске новине, бр. 79, 8. октобар, 1916. стр. 2, *Наши дописи. Рад Енглеске мисије и живот наших избеглица на Корзици.*

⁴⁷¹ АС, МПс, ф23-р14-1918.

⁴⁷² ВА, П-3а, К. 108, Ф. 8, Д. 1.

⁴⁷³ АС, МИД, ПО, ролна 383, документ XIII/468.

⁴⁷⁴ Српске новине, бр. 242, 25. октобар 1912, стр. 2, *Једна племенита Францускиња.*

начелник је био доктор Ритон.⁴⁷⁵ Улогу болничарке су обављале француске калуђерице о чему сведочи текст „Са српског бојишта”, објављен у француском листу *Пети журнал (Petit Journal)*: „У болници врше службу француске калуђерице, њих пет на броју. Те добре жене нису знале ни речи српски, а болесници – изузимајући неколико официра, – нису знали ни речи француски; али за говор срца нема препреке”.⁴⁷⁶ На почетку Другог балканског рата лекари француске санитетске мисије отпутовали су за Скопље.⁴⁷⁷ Једна група француских лекара – хирурга је допутова у Београд да помогне у лечењу рањеника.⁴⁷⁸

На почетку Првог светског рата, Француски Црвени крст је послао Српском Црвеном крсту материјал за превијање у вредности од 10.000 франака.⁴⁷⁹ Када је епидемија тифуса попримила велике размере, влада Француске је фебруара 1915. године одлучила да Србији пошаље стотину лекара.⁴⁸⁰ Француска лекарска мисија је након доласка у Србију, априла 1915. године, била приморана да одржи практични курс дезинфекције за београдски, смедеревски и пожаревачки округ. Тим поводом у *Политици* је објављен позив за курс: „Овај курс ће се држати сваког дана од 8-5 часова по подне, [...]. Он ће се односити на све што је потребно знати за издвајање болесника и за обезбеђење њихове околине (издвајање и дезинфекција болесника, одећа, рубља, стана и калемљење)”.⁴⁸¹

У току Првог светског рата помоћ Србији послала је и Унија француских жена слањем болничарки, која је у Србији примљена са захвалношћу.⁴⁸² Председница Уније француских жена била је госпођа Сарда (M-me Sarrda).⁴⁸³ У другој половини априла 1915. године у Ниш је упућено 25 болничарки. Предводник мисије био је доктор Жубер.⁴⁸⁴ Поједине „болничарке” су остале у Атини „као певачице у кафешантанима”. Тим поводом замољено је Министарство иностраних послова да од Краљевског

⁴⁷⁵ *Политика*, бр. 3184, 26. новембар 1912, стр. 2, *Мисије на бојишту*.

⁴⁷⁶ *Политика*, бр. 3202, 14. децембар 1912, стр. 2–3.

⁴⁷⁷ *Правда*, бр. 184, 7. јул 1913, стр. 3, *Француска лекарска мисија*.

⁴⁷⁸ *Правда*, бр. 187, 10. јул 1913, стр. 3, *Долазак француских лекара*.

⁴⁷⁹ К. Ј. Спасић, *Рад француске санитетске војне мисије при српској војсци 1914–1916. године* (према једном француском извору), П. о.: Архив за историју здравствене културе Србије ([б. м.]), Год. 19, бр. 1/2, (1990), стр. 73.

⁴⁸⁰ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/25.

⁴⁸¹ *Политика*, бр. 4009, 24. април 1915, стр. 1, *Курс за болничарке*.

⁴⁸² АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/54.

⁴⁸³ Одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена за заслуге у рату 1917. године. (ВА, П-3, К. 296, Ф. 11, Д. 6/164).

⁴⁸⁴ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/94.

посланства у Паризу затражи да престану са слањем нестручних лица санитету у Србији.⁴⁸⁵

Насупрот њима, француске болничарке упућене 1915. године на рад у Тимочкој војној болници обављале су посао „савесно и са вољом”. Реч је о Марти Вимарт, Бери Коле и Леонтини Хирион.⁴⁸⁶ Неговале су рањенике савесно и брижно, а за време окупације Краљевине Србије лечиле су рањенике у Тунису.⁴⁸⁷

У првој групи француских болничарки је била и Шардено Жермен (Chardenot Germanie), која је до почетка окупације радила у Резервној болници у Ваљеву. Евакуисана је 6. октобра за Чачак преко Младеновца, а 7. октобра 1915. године пала је у руке окупатору и у заробљеништву остала до 1. маја 1916. године. Октобра 1916. године придружила се српским војницима на Солунском фронту и француској мисији у Шестој француској болници. Њени подвизи у рату и хуманост награђени су Орденом Светог Саве петог степена.⁴⁸⁸ У истој болници радила је и болничарка Луиз Шатон (Louise Chaton).⁴⁸⁹

У Трећој резервној војној болници у Ваљеву је радила и Илина Егуан (Pina Aigon). У Србију је дошла 1915. године, у време епидемије пегавог тифуса, од кога је и сама оболела. Приликом евакуације била је заробљена у Чачку и ту је радила у Окружној болници, а затим је отпутовала у Француску, где је наставила да ради као болничарка.⁴⁹⁰

У резервним болницама у Ваљеву француске болничарке Амели Редуле (Amelie Redulez), Маргарет Соаје (Margarethe Soyer), Полин Деросије (Pauline Derosier), Мари Мизери (Marie Misery), Силви Шоле (Sylvie Cholet), Илина Егон (Pina Aigon), радиле су на сузбијању епидемије тифуса.⁴⁹¹ У Зајечарској болници је са пуно преданости послове добровољне болничарке обављала Клотилд Аврилије (Clotilde Avrillier) из

---

⁴⁸⁵ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/116.

⁴⁸⁶ ВА, П-5, К. 60, Ф. 2, Д. 41.

⁴⁸⁷ Француске болничарке за пружене услуге српској војсци предложене су за Крст милосрђа, што је прихватио и тадашњи начелник штаба, генерал Петар Бојовић. (ВА, П-5, К. 60, Ф. 2, Д. 33).

⁴⁸⁸ ВА, П-5, К. 60, Ф. 1, Д. 18.

⁴⁸⁹ На Солунски фронт је дошла крајем 1916. године, а у Француској резервној болници је неговала и лечила официре 10 месеци. Одликована је Златном медаљом за ревносну службу (ВА, П-5, К. 60, Ф. 1, Д. 18.)

⁴⁹⁰ У марту 1919. године Штаб Прве армије је предложио да поменута болничарка буде одликована Орденом Светог Саве петог степена. Са предлогом се сложио војвода Петар Бојовић, као и начелник Штаба, војвода Живојин Мишић. (ВА, П-5, К. 102, Ф. 4, Д. 16).

⁴⁹¹ Српска влада одликовала их је Крстом милосрђа. Поменуте болничарке нису одликоване у исто време. Крст милосрђа је прво додељен болничаркама Силви Шоле и Илини Егон, указом бр. 13471 од 20. марта 1917. године, док су преостале (Амели Редуле, Маргарет Соаје, Полин Деросије и Мари Мизери) одликоване по предлогу од 14. децембра 1917. године (ВА, П-5, К. 60, Ф. 2, Д. 38).

Париза.⁴⁹² У Крушевцу је од маја 1915. године до повлачења радила добровољна болничарка Англад (Madame Anglade).⁴⁹³

У Пожаревачкој војној болници је радила француска болничарка Жоржим Каша. Била је ангажована на хируршком одељењу све до евакуисања те болнице из Пожаревца, а затим се добровољно пријавила за рад на завојишту Пожаревачког одреда. Референт санитета на поменутом завојишту, мајор Миливоје Петровић, у свом извештају је записао: „За све време рада и у болници и на завојишту радила је веома марљиво, са пуно воље и пожртвовања, а нарочито за време нашег повлачења, подносећи све тегобе рата и тешког живота у повлачењу”.⁴⁹⁴

На основу извештаја француског војног аташеа за Србију и Црну Гору, Пјера-Виктора Фурнијеа (Pierre-Victor Fournier), од 16. августа 1915. године, сазнајемо да је на сузбијању епидемије тифуса радила француска мисија на читавој територији Србије, те да је болест стављена под контролу. Након сузбијања тифуса француска мисија је наставила са радом, али са смањеним капацитетом.⁴⁹⁵ Располагала је и са неколико моторизованих амбуланти, које су биле у служби Српског ратног санитета, нарочито у околини Шапца, као и Београда.⁴⁹⁶

Француске болнице су од 1915. године вршиле пријем рањених и болесних српских официра и војника: „[...] француски лекари својом стручном спремом, заузимањивошћу и преданошћу олакшали болове и извидали њихове ране и болести”.⁴⁹⁷

Након окупације територије Краљевине Србије, француске трупе су се 11. јануара 1916. године искрцале на острво Крф како би све припремиле за долазак српске војске. Логорске болнице подигнуте су у свим местима где су биле српске трупе: у Ахилеону, на Виду, Лазарету, у Говину, Мораитици.⁴⁹⁸ Болесници су због лечења били премештени на острво Видо крај Крфа, које је због масовног умирања српске војске, названо „Острво смрти”.⁴⁹⁹ Моравска болница је 21. јануара 1916. године упућена на острво Видо, са циљем да се заустави масовно умирање војника.⁵⁰⁰

---

⁴⁹² Предложена је 12. јула 1917. године за Крст милосрђа. (ВА, П-5, К. 24, Ф. 4, Д. 51).

⁴⁹³ ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 46.

⁴⁹⁴ Одликована је Крстом милосрђа. (ВА, П-5, К. 102, Ф. 4, Д. 42.)

⁴⁹⁵ К. Ј. Спасић, *Рад француске...*, стр. 78.

⁴⁹⁶ В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије...*, стр. 58.

⁴⁹⁷ ВА, П-5, К. 24, Ф. 4, Д. 22.

⁴⁹⁸ *Српске новине*, бр. 47, 26. јул, 1916. стр. 3, *Наши спасиоци*.

⁴⁹⁹ А. Митровић, *Србија ...*, стр. 274.

⁵⁰⁰ В. Станојевић, *Епидемија пегавца у Војној болници код „Беле куле” и улога те болнице у повлачењу 1915–16*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 360.

Прва селекција српских војника и официра била је на острву Лазарет, између Гувије и Вида, где су остајали болесници заражени инфективним болестима, а на острво Видо су упућивани витално угрожени војници. Француска санитетска мисија је у Гувији и Мораитици организовала болничке центре, док је за официре била припремљена палата Ахилеон.⁵⁰¹ На острву Лазарету је вршена дезинфекција долазећих трупа, купање, снабдевање новом одећом и обућом, које су потом упућиване у одговарајуће логоре.⁵⁰²

Дворац Ахилеон⁵⁰³ је француска санитетска мисија адаптирала за српске официре. У болници су радиле болничарке: Мигел (Miguel),⁵⁰⁴ Godino (Godineau),⁵⁰⁵ Маргарет Жарден (Marguerete Jardin)⁵⁰⁶ и Лапорт (Laporte). Поменуте болничарке су неговале рањене и болесне официре.⁵⁰⁷

Осим на острво Крф српска војска је искрцана у Бизерти и на Корзици. На Корзици су српске избеглице имале срдчан дочек и помоћ од француских власти. У Ајачију је на улицама прикупљана помоћ у гардероби за Србе,⁵⁰⁸ а у граду су постојале занатске радње за израду опанака, дрводељнице и кројачнице, у којима су радили само Срби.⁵⁰⁹

У француској болници „Св. Павле“ у Солуну радила је милосрдна француска сестра Полин (Pauline).⁵¹⁰ У Француској болници бр. 1, радила је болничарка Пињо / сестра Габриела (Pinho); у болници бр. 2. била је анагажована сестра Де ла Фарг (De la Fargue); у болници бр. 3. радила је сестра Елизабет / (Elisabeth). Надзорница француске болнице бр. 4. Била је болничарка Брун Батистен (Brun Baptistin). У француској болници бр. 5 радиле су болничарке: Луси Брине (Lucie Brunet) и Луиз Морел (Louise

⁵⁰¹ Љ. Сарамандић, *Ходочашће ...*, стр. 31–32.

⁵⁰² ВА, П-3, К. 73, Ф. 4, Д.6/71.

⁵⁰³ Палата Ахилеон је саграђена 1890. године на 15 километара од града Крфа. За градњу велелепног дворца задужена је била Елизабета од Баварске, супруга аустроугарског цара Франца Јозефа. Дворац је окружен прелепим вртом и бројним скулптурама вредних самог Ахила, античког јунака, кога је Елизабета веома ценила. Врт обухвата цвеће из свих делова света, 9 муза заштитница уметности, као и поставку мермерних статуа богова са Олимпа. Посебно место припада Ахилу. Комплекс посвећен Ахилеону обухвата површину од 200 000 квадратних метара.

⁵⁰⁴ Мигел (Melle Miguel) је радила као добровољна болничарка у Седмој резервној француској болници у Солуну. Осим болнице у Ахилеону, радила је и на острву (ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 19).

⁵⁰⁵ Годино (Mme Godineau) била је добровољна болничарка у Седмој резервној болници у Солуну, у болници на Виду и у Ахилеону (ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 19).

⁵⁰⁶ Маргарет Жарден је радила у француској амбуланти у Верији, као и у болници на Виду. За негу српских рањеника и болесника одликована је Крстом милосрђа (ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 19).

⁵⁰⁷ Предложене су за Орден Светог Саве. (ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 19).

⁵⁰⁸ *Српске новине*, бр. 78, 6. октобар, 1916. стр. 3, *Наши дописи*.

⁵⁰⁹ *Исто*.

⁵¹⁰ За услуге учињене српским рањеницима и болесницима у рату 1916. године, одликована Крстом милосрђа. (ВА, П-3, К. 296, Ф. 9, Д. 6/34).

Morel). Француска болница бр. 6. располагала је са пет болничарки из Француске: Емили Мер (Emilie Maire),⁵¹¹ Клементин Дибоа (Clémentine Dibois), Клер Дикре (Claire Ducreux), Ида Цапалос (Ida Tsapalos), Франс Цапалос (France Tsapalos)⁵¹² и Луиз Шатон (Louise Chaton).⁵¹³

У Зејтинлику је радила Француска болница бр. 1 од 3. децембра 1915. године. Примила је трупе које су оболеле од колере, дизентерије и тифуса повлачећи се од Охрида и Битоља ка Солуну. У току једног дана било је и по 350 болесника, а до 15. јуна 1917. године кроз болницу је прошло 4.000 војника. На списку за одликовање је било осамнаест чланова особља, док су две биле болничарке Друштва француских жена Маргерит Бик (Marguerite Buck) и Елен Крапе де Велид (Hélène Craper de Veslud).⁵¹⁴

На Крфу је радило и шест француских амбуланти (Микра, Верија, Вертекоп, Самли, Топчин, Гуменца). Болничарка амбуланта 122. дивизије покретне колоне у Гуменци је била Мари Луиз Пу-Бутарел (Marie-Louise Pous-Boutarel).⁵¹⁵ Надзорница болничарки била је Марти де Гутије (Marthe de Goutieris).⁵¹⁶

На Солунском ратишту, у згради Француске 14. резервне болнице, 16. марта 1917. године у Солуну, отворена је Српска резервна болница престолонаследника Александра. У поменутој болници су радиле француске болничарке Мари Вијом (Marie Vuillaume), Жан Бон (Jeanne Bon), Франс Верпијо (France Verpillot), Елен Фулон (Hélène Foulon),⁵¹⁷ као и болничарка Маргерит Фрич (Marguerite Fritsch), која је одликована више пута.⁵¹⁸

У Другом завојшту Вардарске дивизије добровољна болничарка Францускиња, Де ла Шапел радила је на зближавању и одржавању пријатељских веза Срба и

⁵¹¹ ВА, П-3, К. 296, Ф. 11, Д. 6/155.

⁵¹² ВА, П-3, К. 322, Ф. 8, Д. 4/201.

⁵¹³ Одликована је Златном медаљом за ревносну службу, за заслуге у 1916. и 1917. години, око неге и лечења наших рањених и болесних војника. (ВА, П-3, К. 322, Ф. 8, Д. 4/81).

⁵¹⁴ Поменуте болничарке одликоване су Крстом милосрђа, јер су са највећом љубављу и пожртвовањем радиле и старале се за српске официре и војнике. (ВА, П-3а, К. 108, Ф. 3, Д. 42).

⁵¹⁵ Награђена је Крстом милосрђа. ВА, П-3, К. 322, Ф. 8, Д. 4/81.

⁵¹⁶ Одликована је Орденом Светог Саве петог степена. (ВА, П-5, К. 60, Ф. 1, Д. 26).

⁵¹⁷ За ревносну службу 12. фебруара 1918. године болничарке су одликоване Златном медаљом. (ВА, П-3, К. 322, Ф. 9, Д. 4/154; ВА, П-3а, К. 108, Ф. 5, Д. 27).

⁵¹⁸ Госпођица Фрич је за време Балканских ратова радила као добровољна болничарка у Црној Гори. Два пута је рањена у ногу, у јануару и фебруару 1913. године. Златну медаљу за ревносну службу добила је за заслуге у рату 1912. и 1913. године. У току 1914. и 1915. године радила је у француској болници у Жерадмеру, а фебруара 1916. године је дошла на Крф. На острву Виду је лечила оболеле од тифуса и колере, а за услуге српској војсци одликована Француским ратним крстом. (ВА, П-5, К. 4, Ф. 3, Д. 11). Орден Светог Саве петог степена уручен јој је јула 1916. године. (ВА, П-5, К. 4, Ф. 3, Д. 16). Одликована је и Орденом Светог Саве четвртог степена. (ВА, П-3а, К. 108, Ф. 5, Д. 27).

Француза.⁵¹⁹ У болници Саобраћајног одељења Врховне команде Србије у Солуну су биле ангазоване две Францускиње, Ивон Аро из Париза и Жермен Ле Маршан из Сен-Сервана. Штаб Врховне команде је обема болничаркама упутио похвалне наредбе за рад на неговању српских ратника.⁵²⁰

У француским колонијама у Тунису, Алжиру, Мароку, на Карзици и у Солуну лечени су оболели и изнемогли Срби, који су преживели Албанску голготу. Осим тога, велики број је био смештен у неколико француских болница. Првим транспортом Срба у Африку, из Драча и Медове у Бизерту пребачено је 700 војника.⁵²¹ Француска санитетска комисија вршила је селекцију болесних и упућивала их у адекватну болницу. Изнемогли и болесни војници су упућивани у три болнице: Сион, Харубија и Аин Берда, а здрави у касарну Фар, одакле су одлазили на висораван Надор у касарну Лазуаз. За пријем изнемоглих и рањених била је отворена и једна од најмодернијих градских болница тога доба у Тунису, „Monta la Naber“. У питању је приватна болница супруге француског министра за управљање туниском облашћу, Мадлен Алапетит (Madeleine Alapetite). У свом раду имала је помоћ и подршку ћерки, Маргерит (Marguerithe Alapetite) и Жермен (Germaine Alapetite).⁵²²

Почетком 1916. године северна Африка је постала место лечења најтежих српских рањеника и инвалида. За њихов опоравак је био задужен Српски потпорни фонд, а његов представник у Бизерти био је Морис Вилсон. Велику помоћ у раду пружила му је сестра Франческа, као и Маргерит Макфај.⁵²³ Војници су највише лечени у болницама Бизерте, Сиди Абдале и Туниса. Болничко особље је заједно са лекарима улагало пуно напора да најтеже болеснике излечи. Негу и помоћ српским рањеним и болесним војницима у Бизерти 1916. и 1917. године пружале су болничарке: Тиери (Thierry)⁵²⁴, Есперандије (Esperandieu), Ан Барб (Anne Barbe) и Мари Дишам (Marie Duchamp)).⁵²⁵

⁵¹⁹ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 52.

⁵²⁰ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 7, Д. 40.

⁵²¹ Б. Висковић, *Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф*, у: Научни скуп Србија 1916. године / уредник Љиљана Алексић / (Зборник радова; књ. 5), Београд 1987, стр. 126.

⁵²² За пружену помоћ и заслуге стечене у рату 1916. и 1917. године Мадлен Алапетит одликована је Орденом Светог Саве трећег степена, а њене ћерке истим одличјем петог степена. (ВА, П-3, К. 296, Ф. 11, Д. 6/123).

⁵²³ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 191.

⁵²⁴ Одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена.

⁵²⁵ Крстом милосрђа су одликоване добровољне болничарке – Андре Лезер (André Loeser), Мари Мадлен Ланглоа (Marie-Madeliie Langlois) и калуђерице – сестра Годлен (soeur Gaudeluyne) и сестра Филомен (soeur Philomène). (ВА, П-3, К. 296, Ф. 14, Д. 6/293).

У Тунису је Матилд Блан (Mathilde Blanc) била директорка и надзорница свих болница и школа.⁵²⁶ Француске болничарке које су српским рањеним и болесним војницима указале негу и помоћ у Тунису 1916. и 1917. године су биле: Мари Бонгер (Marie Bongaert), Луиз Вуазар (Louise Voisard), Жан Морин (Jehanne Maurin), Матилд Иро (Mathilde Airault), Мари де Фонбрин (Marie de Fontbrune) и Мари Бодоа (Marie Bodoa).⁵²⁷ Француска је у Седеси имала две помоћне болнице за Србе.⁵²⁸ У централној болници у Седеси у току 1916. године радиле су болничарке Маргерит Шен (Marguerite Chain), Анриет Помие (Henriette Pommies), Маргерит Мер (Marguerite Maire), Елен Кавасо (Hélène Cavasso), Гертрид Мизо (Gertrude Museau), Мари Мони (Marie Monnie) и Жермен Расен (Germaine Racine).⁵²⁹

Војници су са албанских обала ка северу Африке превозени болничким лађама „Бари”, „Чад”, „Девана” и „Света Ана”.⁵³⁰ На лађи „Сфинкс” („Sphinx”) је радила Жан Робе Пагијон (Jeanne Robez Pagillon), супруга маринског пуковника Пагијона. У току 1918. године је била ангажована као болничарка у Привременој болници бр. 1 у варошици Сиди Абдали, у Африци где су допремани оболели од трбушног тифуса, пегавца, дизентерије и колере.⁵³¹ У раду су јој помагале Луција Ланкре (Luice Lancret) и Маргарит Журдан (Marquerite Jourdan).⁵³²

Српске избеглице лечене су у болницама јужне Француске.⁵³³ Жермен Жалагије (Germaine Jalaguiet) је била болничарка у Марсељу. О раду у болници је забележила: „[...] ја сам још од првог доласка у Француску српских војника и официра ради лечења, трудила се да им боравак у мојој лепој отаџбини буде као код њихове куће, да им ране буду брже залечене, да им туга за домовином буде ублажена колико је год могуће више.”⁵³⁴ Са својим сарадницама, Еужени Тије (Eugénie Tillet) и Барне (Barneoud) предложена је за Крст милосрђа.⁵³⁵

⁵²⁶ Одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена.

⁵²⁷ Поменуте болничарке су одликоване Крстом милосрђа. Орденом Светог Саве петог степена одликована је такође група болничарки која је радила у Тунису: Матилд Сиас (Mathilde Sias), Катерин Граматикоф (Catherine Grammatikof), Полет Колин (Paulette Collin), Елиз Сер (Elise Serres) и Емануел Сердан (Emmanuelle Serdane). (ВА, П-3, К. 296, Ф. 14, Д. 6/293).

⁵²⁸ А. Недок, *Реорганизација војног санитета...*, стр. 20.

⁵²⁹ Болничарке су за негу војника одликоване Крстом милосрђа. (ВА, П-3, К. 296, Ф. 11, Д. 6/155).

⁵³⁰ Л. Николић, *Санитет у Бизерти 1916. године*, у: Српски војни санитет у 1916. години, [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], вол. 1, бр. 2, Београд 2007, стр. 141, 145.

⁵³¹ За пружене услуге српским војницима у рату 1917. болничарка Пагијон одликована је Орденом Светог Саве петог степена (ВА, П-5, К. 102, Ф. 7, Д. 21).

⁵³² За заслуге стечене у рату неговањем рањених и болесних српских војника 1917. године одликоване су Орденом Светог Саве петог степена (ВА, П-3, К. 296, Ф. 11, Д. 6/175).

⁵³³ ВА, П-5, К. 24, Ф. 4, Д. 22.

⁵³⁴ ВА, П-5, К. 23, Ф. 5, Д. 15.

⁵³⁵ Исто.

У Паризу су српски рањеници и болесници, подофицири и официри, лечени у Hôpital Auxiliaire V.L.33 – Paris (grand Hôtel). За пружену негу и бригу српским рањеницима посебно су се одликовале својом племенитошћу милосрдне сестре Реј Гофре (Rey Gaufres), Сузам Голтије Боасијер (Goltier Boittiere Suzamme) и Пејрон (Peugon).⁵³⁶

Пешадијски пуковник Јовичић, који је лечен годину дана у Паризу, опоравио се захваљујући милосрдној сестри Ани Гастон Мајер (Anna Gaston Mayer), која је била чланица Француског друштва Црвеног крста.⁵³⁷

У Паризу је постојао и манастир, кућа милосрдних сестара из реда Сент Венсан де Пол (St. Vincent de Paul),⁵³⁸ у коме су лечени српски војници и официри. Кућом је управљала маркиза Маргерит Жер (Marguerite Jaeur). У капели се вијорила српска застава, у жељи да се болесницима олакша опоравак и очува сећање на отаџбину. Приређивани су скупови, концерти и предавања о Србији, у жељи да се сви упознају са ситуацијом у домовини. У милосрдној кући су радиле две сестре, Мари Терез (Marie Therese) и Жозеф Ла Жер (Joseph La Jeur). Коњички капетан 1. класе, Светолик Г. Костић, који је седам пута лечен у болници, предложио је управницу и милосрдне сестре за Крст милосрђа.⁵³⁹

4. Жене Америке

Лекарска помоћ из Америке била је упућена Србији на почетку Првог балканског рата. Српски лист *Политика* је крајем новембра у чланку под називом „Амерички лекари” известио да је у Београд допутовао лекар из Америке са још пет лекара: „Они су се ставили у службу нашем санитету”.⁵⁴⁰ У марту 1913. године допутовала је још једна група америчких лекара предвођена др Њутном (Newton).⁵⁴¹ Српски лист *Правда* забележио је долазак америчких лекара у току јуна,⁵⁴² као и лекарске мисије из Америке у Београд, почетком Другог балканског рата.⁵⁴³

На почетку Првог светског рата Сједињене Америчке Државе послале су у Србију, преко Америчког Црвеног крста, 3 хирурга, 12 болничарки, медицинске

⁵³⁶ Предложене су за Крст милосрђа. (ВА, П-5, К. 24, Ф. 1, Д. 25).

⁵³⁷ ВА, П-5, К. 61, Ф. 3, Д. 52.

⁵³⁸ Манастир једног од најутицајнијих редова религиозних сестара.

⁵³⁹ ВА, П-5, К. 61, Ф. 4, Д. 18.

⁵⁴⁰ *Политика*, бр. 3185, 27. новембар 1912, стр. 3.

⁵⁴¹ *Правда*, бр. 81, 22. март 1913, стр. 3, *Лекари из Америке*.

⁵⁴² *Правда*, бр. 176, 29. јун 1913, стр. 3, *Америчка мисија*.

⁵⁴³ *Правда*, бр. 174, 27. јун 1913, стр. 3, *Долазак америчких лекара*.

апарате и лекове. Екипа је из Ниша упућена у Београд, октобра 1914. године. Велики допринос доласку мисије дала је Мејбел Данлоп, супруга Славка Грујића, подсекретара у Министарству спољних послова. Са циљем да упозна америчку јавност са стањем у Србији путовала је неколико пута за Америку.⁵⁴⁴ У Америци су прикупљени прилози за Српски Црвени крст, у износу од 7. 500 долара.⁵⁴⁵

Долазак школованих болничарки организован је захваљујући гђици Бордман, присној пријатељици Мајбел Грујић и њеној доброј сарадници Мери Гледвин (Meri Gladwin), ангажованој у Америчком Црвеном крсту.⁵⁴⁶ Америчка мисија је била ангажована у Београду, у згради Војне болнице у току 1914. и 1915. године.⁵⁴⁷ Мери Гледвин је допутовала са Црвеним крстом САД и била у екипи на челу са доктором Рајаном⁵⁴⁸, 12 болничарки⁵⁴⁹ и два лекара⁵⁵⁰. Болничарка Емили Симондс је у *Њујорк тајмсу* писала о доласку и значају доктора Едварда Рајана.⁵⁵¹

За време боравка у Србији Мери Гледвин је водила дневник. Први утисци након доласка били су поражавајући: „[...] болница је изгледала као напуштено огњиште. Опрема је била однета, није било ни лекова, па чак ни кухињског посуђа и прибора. У зградама болнице налазило се око 250 рањеника, којима завоји нису били данима промењени. Болничари су били старији сељаци, у сељачким оделима, опанцима и кожусима, који нису имали искуства за ову службу”.⁵⁵² Постала је надзорница у болници и за време окупације остала у Србији.⁵⁵³

Агнес Гарднер је била једна од дванаест болничарки која је у свом дневнику о раду у болници записала: „Радили смо дан и ноћ, непрекидно. Почињали смо у шест ујутру и превијали смо рањенике цео дан. Око девет увече почели бисмо са операцијама. Оперисали смо целу ноћ. Неколико ноћи уопште нисмо спавали, а и када

⁵⁴⁴ *Политика*, бр. 25457, 18. август 1984, стр. 17, *Америчка болница у Београду*.

⁵⁴⁵ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/240.

⁵⁴⁶ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/525.

⁵⁴⁷ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/250.

⁵⁴⁸ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/250.

⁵⁴⁹ Мери Е. Гледвин (Mary E. Gladwin); Стела М. Хал (Stella M. Hall); Ана Хиршбрунер (Anna Hirschbrunner); Ида Ф. Луск (Ida F. Lusk); Хелен Л. Смит (Helen L. Smith); Хелен Л. Кериган (Helen L. Kerrigan); Мари Франсес Келер (Mary Frances Keller); Агнес Џ. Гарднер (Agnes J. Gardner); Аугуста М. Кондит (Augusta M. Condit); Хелен Флос Стил (Helen Floss Steel); Если Еверард (Eslee Everard).

⁵⁵⁰ Др Донован (Dr Donovan); др Ахерн (Dr Ahearn). (АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/250).

⁵⁵¹ „Долазак америчке екипе под руководством др Едварда Рајана била је богом дана помоћ за Србе, јер у то време кад су они стигли ми смо били спали на последње комаде одеће и живели смо од последњих следовања хране.” *Распеће Србије...*, стр. 161.

⁵⁵² Ж. Вуковић, *Из дневника Мери Гледвин, главне медицинске сестре болнице Црвеног крста Сједињених америчких држава у Србији у Београду 1914–1915. године*, у: Архив за историју здравствене културе Србије, год. 12/13, бр. 1–4/1983-84, стр. 112.

⁵⁵³ ВА, П-5, К. 60, Ф. 2, Д. 39.

бисмо спавали, то није било више од три сата. Напунили смо одељење рањеницима, холове, ходнике, искористили свако место где може да се смести рањеник. Неколико дана имали смо у болници по око три хиљаде рањеника, а једног дана имали смо их девет хиљада”.⁵⁵⁴

Србију је снашла права катастрофа. Епидемија пегавог тифуса је погодила целу земљу. Међу оболелима био је и доктор Рајан.⁵⁵⁵ У вртлогу заразе, поштеђена је била Мери Гледвин. У тренутку великог страха, записала је: „Више никада нећемо видети Америку”.⁵⁵⁶

Почетком фебруара 1915. године у Ниш су стигле четири добровољне болничарке из Америке. На основу одговора доктора Рајана „да их њему не треба слати”, може се закључити да су потребе у Београду у погледу техничког медицинског особља биле задовољене.⁵⁵⁷

Амерички Црвени крст понудио је помоћ на сузбијању заразних болести, што је Србија прихватила.⁵⁵⁸ Мисија предвођена професором Харвардског универзитета, доктором Ричардом Стронгом, састојала се од болничара, шест лекара и два апотекара.⁵⁵⁹ Са мисијом је кренуо и почасни француски специјалиста за епидермалне болести, доктор Ликол.⁵⁶⁰

Објавом Српског лекарског конзулата у Њујорку, у Ниш је новембра 1914. године, дошла болничарка из Америке, Ана Крејчик (Anna Krejsik). У Нишу је радила до августа 1915. године.⁵⁶¹ За услуге и негу српским рањеницима и болесницима у Балканским ратовима одликована је Крстом милосрђа.⁵⁶²

На основу списка санитетских мисија у Србији од марта 1915. године, сазнајемо да је поред мисије Америчког Црвеног крста, предвођене доктором Рајаном, у Ђевђелији радила Америчка мисија Црвеног крста са 20 чланова, којих је у почетку било осамнаест. У болници је радило дванаест болничарки: Матилд Кругер (Mathild Krueger), Ана Локерби (Anna C. Lockerby), Мери Кок (Mary D. Cok), Тереза Карли (Teresa I. Curley), Мод Елис (Maude Ellis), Мери Сиерс (Mary Siehrs), Вилхелмина

---

⁵⁵⁴ *Распеће Србије...*, стр. 156.

⁵⁵⁵ К. Штурценегер, *Србија у рату 1914–1916: истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста*, Нови Сад 2014, стр. 98.

⁵⁵⁶ *Политика*, бр. 25459, 20. август 1984, стр. 17, *Савезничке медицинске мисије у Србији 1914–1918. године*.

⁵⁵⁷ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ ХХI/22.

⁵⁵⁸ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ ХХII/6.

⁵⁵⁹ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ ХХII/12.

⁵⁶⁰ *Исто*.

⁵⁶¹ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ ХХII/30.

⁵⁶² *Службени војни лист*, год. 33. бр. 24, 9. новембар 1913, стр. 590.

Вејинг (Wilhelmina L. Weyhing), Перл Кенфилд (Pearl Canfield), Уна Фрај (Una Fry), Клара Слашер (Clara F. Slusher), Женевјер Тетро (Genevieve Tetrault) и Клара Тулос (Clara Tulloss).⁵⁶³ У Скопљу је радила Чешко-америчка мисија са 9 чланова, а Америчка мисија госпође Такаре, радила је у Крушевцу са два лекара.⁵⁶⁴ Госпођа Такара је образовала Хитни фонд за рањенике у Србији (Urgent fund for the servian wunded) са Американцима у Паризу. Крајем јуна 1915. године послала је за Ниш два лекара и једну болничарку.⁵⁶⁵

Јула 1915. године захваљујући Мејбел Грујић, у Србију је пристигла још једна мисија из Америке. Мисија је била опремљена добровољним прилозима прикупљеним у Америци и обухватала је два лекара, неколико болничарки и материјал за пољску болницу до 100 кревета, са шаторима, бараком и аутомобилом. Болница је била намењена искључиво за децу. Надзорник болнице је био лекар Стронг.⁵⁶⁶ Министарство иностраних дела је предложило да болница за болесну децу, због постојања подесног простора за инсталирање исте, буде смештена у Нишу.⁵⁶⁷ Одлуком Општине Ниш болници је уступљена лева страна зграде Сиротињског дома.⁵⁶⁸ Болница је била опремљена креветима, рубљем, оделом, као и храном. Располагала је и потребном послугом, поред лекара и две професионалне болничарке.⁵⁶⁹

У септембру 1915. године започета је евакуација мисије Америчког Црвеног крста. На Солунски фронт упућене су добровољне болничарке из Америке, које су неговале српске војнике. Почетком фебруара 1916. године прихваћена је понуда о доласку болничарке Самос (Samos).⁵⁷⁰ У Трећем завојшту Моравске дивизије, радила је Американка Амели Тајлсон (Amélie Tylson), као добровољна болничарка на Солунском фронту.⁵⁷¹ Она је са највећом савесношћу и усрдношћу неговала рањенике и болеснике и вршила све болничарске послове.⁵⁷² У *Службеном војном листу* објављена је захвалност за дарове уручене српским војницима у Другом завојшту Шумадијске дивизије у вредности од 50 драхми.⁵⁷³ Осим тога, уређивала је и држала

⁵⁶³ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/259.

⁵⁶⁴ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/244.

⁵⁶⁵ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/52.

⁵⁶⁶ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/69.

⁵⁶⁷ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/71.

⁵⁶⁸ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/78.

⁵⁶⁹ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/76.

⁵⁷⁰ АС, МИД, ПО, ролна 506, документ XV/18.

⁵⁷¹ За заслуге у рату одликована је Златном медаљом за ревносну службу. (ВА, П-3, К. 322, Ф. 8, Д. 4/80; ВА, П-3а, К. 108, Ф. 5, Д. 30).

⁵⁷² ВА, П-3а, К. 64, Ф. 2, Д. 31.

⁵⁷³ *Службени војни лист*, год. 37, бр. 3, 20. јануар 1918, стр. 39–40.

канине у Вертекопу, Владову и Петалину из којих је снабдевала бесплатно српске војнике.⁵⁷⁴

На Солунском фронту је током окупације деловао Амерички Црвени крст. Надзорница мисије била је Мери Гледвин (Mary Gladwin). О њеном раду на Солунском фронту, у предлогу за одликовање пише: „Својом истинском службом и негом наших војника нас Србе много је задужила”.⁵⁷⁵ Остале чланице Америчког Црвеног крста су радиле у Првом завојишту Дринске дивизије на Солунском фронту, у току 1916. и 1917. године, као добровољне болничарке: Вудон (Wudon), Кетрин О’ Хенлон (Catherine O’ Hanlon) и Нели О’ Хенлон (Nellie O’ Hanlon).⁵⁷⁶ Тим поводом, све три су одликоване Крстом милосрђа.⁵⁷⁷

На Солунском фронту радила је лекарка Розали Слотер Мортон (Rosalie Slaughter Morton), у улози хирурга.⁵⁷⁸ Била је ангажована у болници престолонаследника Александра три месеца, у току 1916. године, у Солуну.⁵⁷⁹

Добровољна болничарка на острву Виду била је Американка Херијет Бојд Хоз (Harriette Boyd Hozе). Организовала је кухињу, бараку и преузела улогу куvariце, припремајући неопходну дијеталну храну за избеглице на острву. У априлу 1916. године напустила је Крф и у Америци основала добротворну организацију *Smith College relief unit*.⁵⁸⁰

Америчке болничарке пружале су помоћ српским војницима и у Африци. На периферији Туниса, у болници Сиди Фата-Алах, изнемогле, рањене и болесне Србе неговале су са највећом пажњом и пожртвовањем добровољне болничарке из Америке Аликс Кос (Alix Causse) и Хелен Клинтон Кларк (Helene Clinton Clark).⁵⁸¹

---

⁵⁷⁴ За Васкрс 1918. године поклонила је 35 драхми обвезницима 3. чете 1. батаљона, који су били на служби у логору Владово. *Службени војни лист*, год. 37, бр. 15, 5. мај 1918, стр. 251–252.

⁵⁷⁵ ВА, П-5, К. 60, Ф. 2, Д. 39.

⁵⁷⁶ Исто.

⁵⁷⁷ ВА, П-3, К. 322, Ф. 11, Д. 6/7.

⁵⁷⁸ U. Ostoјić-Feјić, *Sјedinјene Američke Države i Srbija: 1914–1918*, Beograd 1994, str. 77.

⁵⁷⁹ АЈ, фонд бр. 66, фасц. бр. 452, бр. јединице описа 711, назив јединице описа: Школске и културне везе са Сједињеним Америчким Државама (даље: АЈ, 66-452-711).

⁵⁸⁰ Херијет Бојд Хоз, као млада археолошкиња, бродом „Лафајет” прикупљену хуманитарну помоћ у Америци, у децембру месецу 1915. године, упутила преко је Француске и Италије ка Албанији. Међутим, тек у јануару 1916. године услед бирократских препрека стиже до Бриндизија, где је организовала помоћ за 1.800 цивилних избеглица. Године 1917. због старости не успева да добије одобрење за лечење рањеника у Европи. *Политика*, (Културни додатак: *Приче из великог рата*) 7. новембар 2015, стр. 9, *Американка – болничарка српске војске на Виду*.

⁵⁸¹ Награђене су Орденом Светог Саве петог степена за посвећеност у лечењу и нези рањених војника. (ВА, П-3, К. 322, Ф. 10, Д. 4/208).

5. Жене Аустралије

На Солунском фронту, током борби за Кајмакчалан, велику улогу у збрињавању рањеника је имала Трећа хируршка болница. У њеном саставу радила је „Јединица Америка” опремљена средствима из САД. Била је састављена од особља из Аустралије и налазила се у саставу Седме Болнице шкотских жена. Јединица је у августу 1916. године дошла у Солун. Привремено је била смештена у заливу Микра и састављена од школованих лекарки, медицинских сестара, болничарки и женских возача амбулантних кола. Дана 17. августа 1916. године француски шлепер са особљем је стигао у залив Микра. „Јединица Америка” се налазила у саставу Треће армије, којом је командовао генерал Милош Васић, и била је од великог значаја за време битке на Горничеву⁵⁸² и Кајмакчалану. Болница је била ангажована у евакуацији рањеника са завојишта Дринске дивизије.⁵⁸³ Администратор болнице је била лекарка Флоренс Џек (Florence Jack), а наследила је маја 1917. године Мери Грин (Mary H. Green).⁵⁸⁴

Болница је имала пет шатора, а сваки шатор 40 постеља. Први рањеници са Кајмакчалана допремани су транспортним амбулантама – „фордовим“ аутомобилима. Након пристизања, рањеници су пресвлачени и упућивани у одговарајућа одељења. Сестре које су бринуле о њима „су се онесвешћивале на послу, радило се даноноћно, није било замене, а требало је у исто време стерилисати и инструменте у малом стерилизатору.”⁵⁸⁵

Прва управница болнице била је лекарка из Аустралије, Агнес Бенет (Agnes Bennett),⁵⁸⁶ која је за заслуге стечене у рату 15. јула 1917. године одликована Орденом Светог Саве трећег степена.⁵⁸⁷ Лекарски посао обављала је „са великом ревношћу, а нарочито се истакла марљивим радом и заузимањем око лечења наших најтежих

⁵⁸² Куварица у истој болници, Изобел Рос, након Горничевске битке записала је следеће: „Попеле смо се право до Горничева, села које је до пре две недеље било у рукама Бугара. [...] Село је напуштено и разрушено и тужно је видети мноштво малих камених хумки са дрвеним крстовима.” (И. Рос, *Мала сива препелица...*, стр. 44).

⁵⁸³ А. Недок, *Реорганизација војног санитета...*, стр. 22; С. Поповић Филиповић, *Др Агнес Бенет...*, стр. 369–370.

⁵⁸⁴ ВА, П-5, К. 61, Ф. 2, Д. 12.

⁵⁸⁵ Ж. Вуковић, В. Антић, *Жене Аустралије са српском војском на Солунском фронту*, у: *Српски војни санитет у 1916. години*, [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], вол. 1, бр. 2, Београд 2007, стр. 95–96.

⁵⁸⁶ Агнес Бенет је рођена у Сиднеју 1872. године. Гимназијско образовање је стицала у Лондону и Сиднеју. Академско образовање из природних наука стекла је 1894. године у области геологије и биологије. У Единбургу је завршила Медицински факултет 1899. године. Радила је као прва лекарка на Новом Зеланду у државној болници за мајку и дете. На почетку Првог светског рата радила је у болници у Каиру као једина жена хирург. Од 1916. године била је ангажована на Солунском фронту. Преминула је 1960. године. (С. Поповић Филиповић, *Др Агнес Бенет ...*, стр. 367-383).

⁵⁸⁷ ВА, П-3, К. 296, Ф. 12, Д. 6/188.

рањеника”.⁵⁸⁸ Лечила је и Флору Сендс након борбе на Коти 1212, у борбама код Битоља.⁵⁸⁹ Управу болнице након лекарке Бенет преузеле је лекарка Мери де Гарис (Mary De Garis).⁵⁹⁰

Својим преданим радом у лечењу наших тешких рањеника истакле су се још и лекарке Џеси Скот (Jessie Ann Scott)⁵⁹¹ и Лилијан Купер (Lilian Violet Cooper),⁵⁹² као и две Шкоткиње, Сибил Луис (Sybil Lonie Lewis)⁵⁹³ и Ана Лејла Мункастер (Anna Leila Muncaster)⁵⁹⁴, све четири одликоване Орденом Светог Саве четвртог степена.⁵⁹⁵

Болницу је пратила и мобилна санитетска транспортна јединица Шкотских жена, на чијем челу је била филантропкиња из Аустралије, Мери Џозефин Бедфорд (Mary Josephine Bedford), која је била шеф аутомобилске секције.⁵⁹⁶ У Наредби команданта Треће армије од 12. марта 1917. године, у чијем саставу је била Транспортна јединица, пише: „[...] заузимљивошћу успешно дириговала службу евакуације наших рањеника”.⁵⁹⁷ Одликована је Орденом Светог Саве петог степена за заслуге у рату 1916. године.⁵⁹⁸ На позицији шефа транспортне јединице заменила ју је Кетлин Дилон (Kathleen Dillon), под чијим је вођством Транспортна јединица у борбама за ослобођење 1918. године од Прилепа стигла до Новог Сада.⁵⁹⁹

У оквиру Транспортне јединице била је ангажована Аустралијанка Олив Келсо Кинг.⁶⁰⁰ Као возач санитетског возила истакла се још 1915. године када је била у саставу Савезничког санитетског корпуса, а од октобра 1915. године придружила се Болници шкотских жена. У саставу Шкотске женске болнице је била до средине 1916. године. Приликом спасавања рањеника са линије фронта показала је невероватну

⁵⁸⁸ ВА, П-5, К. 24, Ф. 2, Д. 34.

⁵⁸⁹ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 207.

⁵⁹⁰ За заслуге у рату одликована је Орденом Светог Саве трећег степена. (ВА, П-3, К. 313, Ф. 6, Д. 2/174).

⁵⁹¹ ВА, П-5, К. 24, Ф. 2, Д. 34.

⁵⁹² Лилијан Купер је била лекарка из Бризбејна. Радила је као хирург и била ангажована на лечењу тешких рањеника. Постављена је за управницу истуреног болничког одељења у Добравени, отвореног због указивања брже помоћи тешко повређеним војницима. (ВА, П-5, К. 24, Ф. 2, Д. 34.).

⁵⁹³ ВА, П-3, К. 296, Ф. 12, Д. 6/188.

⁵⁹⁴ ВА, П-5, К. 24, Ф. 2, Д. 34.

⁵⁹⁵ С. Поповић Филиповић, *Др Агнес Бенет...*, стр. 369–370.

⁵⁹⁶ ВА, П-5, К. 24, Ф. 2, Д. 34.

⁵⁹⁷ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 27.

⁵⁹⁸ ВА, П-3, К. 296, Ф. 12, Д. 6/188.

⁵⁹⁹ С. Поповић Филиповић, *Др Агнес Бенет...*, стр. 379.

⁶⁰⁰ Рођена 30. јуна 1885. године у сиднејском предграђу Кројдон. У петнаестој години остала је без мајке. Средње образовање стекла је у сиднејској гимназији, а у Немачкој (Дрезден) завршила факултет. Била је авантуристичког духа, планинар и љубитељ језика и аутомобила. На Балкану је дејствовала у саставу Болнице шкотских жена од 1915. године, па у наредне две и по године. Веома брзо је овладала српским језиком. У Солуну је радила на пружању помоћи српској војсци. Године 1920. напустила је Србију, а две године касније била на венчању краља Александра Карађорђевића. Била је то и последња посета Србији. (*Помоћ Аустралијанки Србији током Првог светског рата*: [Nародна скупштина Републике Србије 6–17. март 2015: каталог изложбе] [Београд 2015]).

храброст, одважност и неустрашивост. За време пожара у Солуну 5. и 6. октобра 1917. године, који је претио да обухвати магацине Главног војног санитетско-апотекарског слагалишта, Олив Кинг је превозила санитетски материјал из магацина. Начелник санитета, пуковник Јордан Станић, похвалио је Олив Кинг, поднаредника шофера, за најсавесније вршење службе. Од одличја је имала Сребрну медаљу за храброст.⁶⁰¹ Администраторка Треће пољске хируршке болнице је била лекарка Флоренс Џек која је показала „[...] марљивост око неговања и снабдевања наших рањеника.”⁶⁰²

Чланице из „Јединице Америка” су биле у пратњи Треће армије, као медицинско особље Треће пољске хируршке болнице, а у саставу завојшта Дринске дивизије. У похвалној наредби упућеној свим јединицама у саставу Треће армије за лекарке Треће пољске хируршке болнице се наводи да су се показале као веома ревносне у лечењу наших најтежих рањеника.⁶⁰³

6. Жене Русије

Русија је од 19. века постала позната по великом броју жена лекара. Европски универзитети, на првом месту Медицински факултет у Цириху, пружали су образовање из области медицине многим Рускињама. У прилог поменутој чињеници иде и податак да је од укупно 80 студенткиња на Швајцарском медицинском факултету у Цириху 77 било из Русије.⁶⁰⁴ У складу са поменутим, не треба да изненађује чињеница о приливу медицинског кадра из Русије, јер је за време Балканских ратова Руски Црвени крст у Србију упутио 11 мисија.⁶⁰⁵

Највећа словенска организација и прва која се одазвала пружању помоћи балканском становништву била је Санктпетербуршко словенско добротворно друштво. Ово друштво имало је тзв. „Дамско одељење” на челу са ћерком генерала Черњајева, Вером М. Христијанович. У фебруару 1913. године председница је послала српском митрополиту Димитрију 700 рубаља прикупљених од руских жена. Одељење се бавило израдом завојног материјала и веша, прикупљањем и достављањем гардеробе. У оквиру Санктпетербуршког друштва формиран је и „Черњајевски комитет”, задужен за

⁶⁰¹ ВА, П-3а, К. 116, Ф. 9, Д. 32.

⁶⁰² ВА, П-5, К. 24, Ф. 2, Д. 34.

⁶⁰³ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 26.

⁶⁰⁴ АСАНУ, Историјска збирка 13339, др Станојевић, Моје ратне белешке.

⁶⁰⁵ С. Поповић Филиповић, *Руске медицинске мисије у Србији и Нишу током Првог светског рата*, у: *Књижевност и историја*. 10, Србија у књижевности о Првом светском рату / [зборник уредио Мирољуб Стојановић] Ниш 2014, стр. 216.

формирање и слање једне медицинске мисије у Србију. Србији је послат новац 24. децембра 1912. године по генералу Николају Романовичу Овсјанију.⁶⁰⁶

У октобру 1912. године Руско друштво Црвеног крста образовало је први санитарни одред од два лекара, шест милосрдних сестара и десет болничара за Србију.⁶⁰⁷ За помоћ Србији јавило се преко 100 руских лекарки и болничарки за пружање помоћи балканском ратишту о своме трошку.⁶⁰⁸ Долазак лекара и болничара је био пропраћен објавом у листу *Политика*.⁶⁰⁹ За негу свих болесника су биле задужене Заједнице милосрдних сестара.⁶¹⁰

Болница Иверске заједнице милосрдних сестара из Москве је стигла у Београд 14. октобра, а 19. октобра 1912. године почела са радом. Болницу је свакодневно посећивала кнегиња Јелена Петровна, током свог боравка у Београду 1912. године. Смештена је била у Другој београдској гимназији у Македонској улици. Долазак болнице је финансирала руска кнегиња Јелисавета Фјодоровна. Милосрдне сестре из Русије су биле Људмила Михајловна Артамонова,⁶¹¹ супруга руског војнога аташеа, Екатарина Тошева, супруга бугарског посланика у Србији и кћи руског посланика Николаја Хартвига, Људмила Николајевна Хартвиг.⁶¹² Први пацијенти били су рањеници из Кумановске битке. Болничарке су за свој предани рад током Балканских ратова (1912–1913) одликоване Крстом милосрђа, а Људмили Хартвиг уручен је Орден Светог Саве четвртог степена⁶¹³ Априла 1913. године *Политика* је објавила да лекари руске санитетске мисије, која је за све време рата радила у Другој београдској гимназији до маја 1913. године, одлазе из Србије.⁶¹⁴ Мисију су испратили председник владе Никола Пашић, руски посланик Н. Хартвиг, Љубомир Давидовић, председник београдске општине, уз пратњу грађана и војника излечених у руској болници.⁶¹⁵

У Нишу су радиле две руске болнице: Тавријска мисија и Мисија Комитета „Хришћанска помоћ” Александринске заједнице из Москве. Пољска болница

⁶⁰⁶ Г. Игоревна Шевцова, *Руски хуманитарни поход на Балкан: (1912–1913)* / са руског језика превео Јован Качаки / Београд 2012, стр. 61–65, 70, 73–75.

⁶⁰⁷ *Политика*, бр. 3133, 6. октобар 1912, стр. 3, *Руски Црвени крст*.

⁶⁰⁸ *Политика*, бр. 3134, 7. октобар 1912, стр. 2, *Добровољне болничарке*.

⁶⁰⁹ *Политика*, бр. 3135, 8. октобар 1912, стр. 3, *Руски болничари*.

⁶¹⁰ Г. Игоревна Шевцова, *Руски хуманитарни поход...*, стр. 80.

⁶¹¹ Била је почасни члан Кола српских сестара. Након Октобарске револуције (1917), са породицом је живела у Србији.

⁶¹² Г. Игоревна Шевцова, *Руски хуманитарни поход...*, стр. 121–123, н. 350.

⁶¹³ *Службени војни лист*, год. 33, бр. 24, 9. новембар 1913, стр. 580.

⁶¹⁴ Руска санитетска мисија предвођена лекаром Бабасиновим, шефом лекара болнице Иверске заједнице милосрдних сестара из Москве, коју су сачињавали 5 лекара, 16 болничарки и 35 болничара, смештеној у Другој београдској гимназији. *Политика*, бр. 3330, 22. април 1913, стр. 3, *Руска санитетска мисија*.

⁶¹⁵ *Политика*, бр. 3338, 30. април 1913, стр. 3, *Одлазак руских лекара*.

Александринске заједнице је била смештена у неколико инжењеријских касарни у Нишу. Болница Тавријске мисије је била опремљена свим неопходним средствима за рад. Прикупљена средства су упућивана у Србију посредством Александре Хартвиг, супруге руског посланика у Београду, која је била председница Комитета за координацију помоћи из Русије у Србију.⁶¹⁶

Руска кнегиња Јелена Петровна⁶¹⁷ је Управи Црвеног крста Србије на почетку Првог балканског рата, упутила телеграм следеће садржине: „Као кћи Српског Народа долазим у свом судбоносном часу у Србију да као болничарка олакшам ране јуначких српских бораца”.⁶¹⁸ У пратњи принцезе Јелене Петровне Романове биле су и милосрдне сестре. Принцеза је финансирала и болницу са 50 кревета.⁶¹⁹ Пишући о њеној хуманости, новинарка Добрила Главинић је записала: „За време Балканског рата, кнегиња Јелена, иако удата, у Русији оставља свој дом и породицу у Петрограду, долази у Србију да помогне своме народу. Долазећи у Србију, кнегиња Јелена донела је собом многе болничке ствари и разне лекове, па је отворила и своју болницу у Београду где је лично неговала рањенике и болеснике”.⁶²⁰ У пратњи Александре Хартвиг посетила је болеснике смештене у школи код Саборне цркве у Београду.⁶²¹

Захваљујући помоћи принцезе Јелене отворена је још једна пољска болница у Врању, у којој је прихватила дужност милосрдне сестре.⁶²² Болница је за оно време имала најмодернију медицинску опрему.⁶²³ Кнегињу Јелену је пратила дворска дама Татјана Шчербачова, која је за негу пружену српским рањеницима и болесницима у ратовима од 1912. до 1913. године одликована Крстом милосрђа.⁶²⁴ О посети кнегиње Јелене болници у Врању и улози милосрдне сестре, огласио се и лист *Политика*.⁶²⁵ „Принцеза Јелена присуствовала је у Скопљу свечаном Краљевом дочеку, а за тим је, прекјуче, са принцом Павлом отпутовала у Врању, где ће као болничарка, остати до

⁶¹⁶ Г. Игоревна Шевцова, *Руски хуманитарни поход...*, стр. 123–125.

⁶¹⁷ Јелена Петровна (1884–1962) била је кћи српског краља Петра Карађорђевића. Годину дана пре избијања Првог балканског рата (1911), удала се за Ивана Константиновича Романова, праунука Николаја I. У периоду од 1912. до 1918. године преузела је хуману улогу и радила на прикупљању помоћи српском народу. Осим тога, била је и добровољна болничарка у Србији, за време Балканских ратова. Након руске револуције живела је у Француској.

⁶¹⁸ *Политика*, бр. 3133, 6. октобар 1912, стр. 3, *Принцеза Јелена*.

⁶¹⁹ *Политика*, бр. 3140, 13. октобар 1912, стр. 3, *Принцеза Јелена*.

⁶²⁰ ИАБ, Ф.1119-К.52-3.2.15.

⁶²¹ *Политика*, бр. 3154, 27. октобар 1912, стр. 3, *Принцеза у Врању*.

⁶²² *Политика*, бр. 3294, 14. март 1913, стр. 3, *Поклон принцезе Јелене*.

⁶²³ *Политика*, бр. 3173, 15. новембар 1912, стр. 3, *Принцеза у Ристовцу*.

⁶²⁴ *Службени војни лист*, год. 33, бр. 24, 9. новембар 1913, стр. 580.

⁶²⁵ *Политика*, бр. 3142, 15. октобар 1912, стр. 2, *Принцеза у Београду*.

свршетка рата”.⁶²⁶ Новембра 1912. године, након организовања рада Пољске болнице у Врању, кнегиња Јелена се вратила у Русију, а бригу о снабдевању болнице је преузела Александра Хартвиг.⁶²⁷ Краљ Србије, Петар I, одликовао је Крстом милосрђа кнегињу Јелену Петровну за негу указану рањеницима и болесницима у Балканским ратовима.⁶²⁸ На почетку Другог балканског рата отворена је болница принцезе Јелене у Вишој женској школи у Београду.⁶²⁹ Кнегиња Јелена је због своје ревносне службе у нези рањеника и ратних болесника одликована одличјем Црвеног крста.⁶³⁰

Велику помоћ нашим рањеницима је пружила и Јелисавета Михајловна Терешченко.⁶³¹ Она је крајем октобра 1912. године снабдела санитарни одред опремом у вредности од сто хиљада рубаља и обезбедила рад болнице за Србију у трајању од шест месеци.⁶³² Реч је о Пољској болници Кауфмановске заједнице Црвеног крста „Терешченко и породица”.⁶³³ Болница је била смештена на обали Вардара, у згради бивше турске занатске школе у Скопљу. Радила је активно до децембра, да би фебруара месеца 1913. године била премештена у Драч.⁶³⁴ Руски санитетски комитет је српској болници у Драчу послао 14 сандука санитетског материјала.⁶³⁵ Александра Хартвиг је све српске болеснике и рањенике даривала са 200 пари опанака, 130 кошуља, 100 вунених поткошуља, 100 вунених гаћа и 250 пари вунених чарапа.⁶³⁶

Нови санитарни одред из Петрограда, који је предводио др Алексеј Терешченко, упућен је у новембру у Београд, а чинило га је 25 помоћника и 5 болничарки.⁶³⁷ Покровитељка болнице била је супруга тверског губернатора, Софија Михајловна Бјунтинг. Реч је о болници Тверске Сребрне заједнице „Град Петербург“. Петроградска општина је послала одред од 12 лекара, 10 лекарских асистената и 6 милосрдних сестара, као и болницу од 100 постеља. Болница је радила у Београду.⁶³⁸

⁶²⁶ *Политика*, бр. 3151, 24. октобар 1912, стр. 3, *Принцеза у Врању*.

⁶²⁷ Г. Игоревна Шевцова, *Руски хуманитарни поход...*, стр. 136.

⁶²⁸ *Српске новине*, бр. 218, 4. октобар 1913, стр. 1, *Службени део*.

⁶²⁹ *Правда*, бр. 178, 1. јул 1913, стр. 3, *Болница принцезе Јелене*.

⁶³⁰ АС, МИД, ПО, ролна 441, документ XXIV/200

⁶³¹ Јелисавета Михајловна Терешченко, велика добротворка, била је мајка Михаила Ивановича Терешченка, министра руске привремене владе. Њена хуманост награђена је јануара 1913. године додељивањем одличја Црвеног крста за услуге учињене Руском друштву Црвеног крста. Преминула је 1921. године у Кану.

⁶³² *Политика*, бр. 3153, 26. октобар 1912, стр. 3, *Један велики дар*.

⁶³³ Г. Игоревна Шевцова, *Руски хуманитарни поход...*, стр. 137.

⁶³⁴ *Политика*, бр. 3271, 19. фебруар 1913, стр. 3, *Руски Црвени крст*.

⁶³⁵ *Политика*, бр. 3266, 14. фебруар 1913, стр. 3, *Руска санитетска мисија*.

⁶³⁶ *Правда*, бр. 56, 25. фебруар 1913, стр. 3, *Прилог госпође Хартвиг*.

⁶³⁷ *Политика*, бр. 3166, 8. новембар 1912, стр. 3, *Нови санитарни одред*.

⁶³⁸ *Српске новине*, бр. 251, 5. новембар 1912, стр. 2, *Петроград*.

До 26. новембра у Скопљу су биле присутне три болнице Руског Црвеног крста.⁶³⁹ Оне су уједно биле и најопремљеније, захваљујући донацијама московске, кијевске и петроградске општине.⁶⁴⁰ Из Кијева је упућена пољска болница Маријинске заједнице Црвеног крста. Смештена је била у турској гимназији „Идадија“. Начелница милосрдних сестара је била бароница Варвара Ивановна Икнул Фон Хилденбранд, пореклом Српкиња,⁶⁴¹ која је била и главна инспекторка руских болница на Балкану.⁶⁴²

Александра Хартвиг је на почетку 1913. године заједно са друштвом „Кнегиња Љубица“ поклонила војницима IV чете III батаљона I пешадијског пука кошуље и чарапе.⁶⁴³ Исте године, у Солуну и Битољу дочекала је наше рањенике и оболеле војнике са Скадра.⁶⁴⁴ Посетила је Тетово, где јој је приређен дочек по наредби генерала Мишића.⁶⁴⁵

У листу *Правда*, Наста Стевић, мајка преминулог српског ратника Ђорђа Стевића, исказала је јавну захвалност гђи Хартвиг за показану племенитост у спасавању њеног сина.⁶⁴⁶ Такође, бринула је о болесницима и у Руској болници у Скопљу, па јој је у то име један српски војник изјавио захвалност.⁶⁴⁷ Осим тога, гђа Хартвиг је била на услузи и болесницима који су лежали у Руској болници у Другој Београдској гимназији, о чему сведоче речи рањених и болесних војника које је лечила у поменутој болници.⁶⁴⁸ Почетком Другог балканског рата, рањеницима Седме резервне болнице у Београду поклонила је 248 пакли дувана и папира.⁶⁴⁹ Захваљујући њеној дарежљивости двојица инвалида, који су због промрзлина остали без стопала, добили су анатомске ципеле.⁶⁵⁰ За учињене услуге и пружену негу нашим рањеницима 1912. и 1913. године Александра Хартвиг је одликована Крстом милосрђа.⁶⁵¹

Нови ратни талас уследио је исте године између балканских земаља и означио почетак Другог балканског рата. Руске мисије поново су ангажоване у јулу

⁶³⁹ *Политика*, бр. 3184, 26. новембар 1912, стр. 2, *Мисије на бојишту*.

⁶⁴⁰ *Исто*.

⁶⁴¹ *Српске новине*, бр. 251, 5. новембар 1912, стр. 2, *Петроград*.

⁶⁴² ВА, П-2, К. 14, Ф. 3, Д. 5/13.

⁶⁴³ *Српске новине*, бр. 12, 16. јануар 1913, стр. 4, *Благодарност*.

⁶⁴⁴ *Политика*, бр. 3339, 1. мај 1913, стр. 3, *Госпођа Хартвиг*.

⁶⁴⁵ ВА, П-2, К. 20, Ф. 10, Д. 25/116.

⁶⁴⁶ *Правда*, бр. 119, 1. мај 1913, стр. 3, *Јавна благодарност*.

⁶⁴⁷ „Имам благодарити поштованој г-ђи Хартвиг, која ме је за све време боловања пазила и с тога водила рачуна о мени. [...] Ова племенита г-ђа [...] дала ми је 100 динара на име помоћи за путни трошак.“ *Правда*, бр. 144, 26. мај 1913, стр. 3, *Изјава благодарности*.

⁶⁴⁸ *Правда*, бр. 150, 1. и 2. јун 1913, стр. 3, *Јавна благодарност*.

⁶⁴⁹ *Правда*, бр. 175, 28. јун 1913, стр. 3, *Прилог госпође Хартвиг*.

⁶⁵⁰ *Правда*, бр. 188, 11. јул 1913, стр. 3, *Јавна благодарност*.

⁶⁵¹ *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*.

1913. године. Србија је била суочена са појавом епидемија,⁶⁵² а једна од израженијих била је колера. Тим поводом, у село Луково у близини Књажевца, упућена је лекарка из Русије, Софија Алгировна Николајевна, специјалиста за колеричне болести, са задатком да отвори баракe за лечење болесника од колере.⁶⁵³

На почетку Другог балканског рата, председник српске владе, Никола Пашић, упутио је молбу за помоћ Русији.⁶⁵⁴ Руско друштво Црвеног крста је, одговарајући на молбу српске владе, послало у Србију болницу Петербуршке заједнице милосрдних сестара Свете Јевгеније и Медицинску мисију кнегиње Долгоруке. У Београд је током јула допутовала мисија руских лекара.⁶⁵⁵ Прва болница Руског друштва Црвеног крста формирана је у Београду, у Градском заводу за сиротињу и већ крајем истог месеца примила је прве рањенике из Скопља.⁶⁵⁶ Истовремено, санитарска мисија кнегиње Долгоруке са неколико милосрдних сестара, 4 лекара и болничара упућена је у Скопље.⁶⁵⁷ Радила је у медицинској мисији „Државна Дума“ и била задужена за лечење болесника оболелих од колере. Мисија је у Скопљу боравила кратко, јер се потреба за радом указала у Кочанима, због појаве колере.⁶⁵⁸

Русија је, већ на почетку Првог светског рата, послала помоћ Србији. У Србији су до марта 1915. године биле ангажоване три мисије из Русије. У Нишу су радиле две мисије под покровитељством Црвеног крста Русије – једна под управом кнегиње Трубецке, која је радила у Десетој резервној болници, и друга, на чијем челу се налазила Александра Хартвиг. У Крагујевцу је радила мисија Руског добротворног друштва.⁶⁵⁹ Године 1914. у Србију је стигла медицинска екипа Александре Хартвиг,⁶⁶⁰ са 11 чланова и 6 вагона санитарског материјала.⁶⁶¹ У току 1914. године гђа Хартвиг је одликована Орденом Светог Саве четвртог степена за заслуге у Балканским ратовима.⁶⁶²

Медицинска мисија Александре Хартвиг 24. септембра 1914. године придодата је резервним болницама у Нишу и Моравској сталној војној болници и Окружној

---

⁶⁵² ВА, П-3а, К. 124, Ф. 1, Д. 4.

⁶⁵³ *Правда*, бр. 195, 18. јул 1913, стр. 3, *Болница у Лукову*.

⁶⁵⁴ *Правда*, бр. 187, 10. јул 1913, стр. 3, *Руска лекарска мисија*.

⁶⁵⁵ *Правда*, бр. 192, 15. јул 1913, стр. 3, *Руски лекари у Београду*.

⁶⁵⁶ Г. Игоревна Шевцова, *Руски хуманитарни поход...*, стр. 164–166, нап. 538.

⁶⁵⁷ *Правда*, бр. 195, 18. јул 1913, стр. 3, *Мисија кнегиње Долгоруки*.

⁶⁵⁸ Д. С. Петковић, *Моја хигијенска искуства у нашим ратовима*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног...*, стр. 614.

⁶⁵⁹ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/244.

⁶⁶⁰ А. Митровић, *Србија...*, стр. 192.

⁶⁶¹ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/217.

⁶⁶² АС, МИД, ПО, ролна 419, документ VI/642.

болници. Она је поред тога у Нишу подигла Руски павиљон – болницу, која је радила од септембра 1914. до октобра 1915. године. Медицинско особље, опрема, санитарски материјал, одећа и лекови су стигли залагањем Александре Хартвиг код Руског друштва Црвеног крста.⁶⁶³ У болници је радило седам медицинских сестара из Московске Иверске заједнице: Марија Степановна, Атанасија Марковна, Ана Истомина, Пелагија Феодоровна, Татјана Белипонова, Марија Сергејевскаја и Наталија Берлацекова.⁶⁶⁴

У току Првог светског рата велику пожртвованост показала је Дарја Александровна Коровкина из Петрограда, добровољна болничарка у Петом пешадијском пуку „Краљ Милан” у Ваљево. Погинула је од гранате 19. септембра 1914. године.⁶⁶⁵ Командант Дринске коњичке дивизије другог позива у свом извештају је изложио храброст и одважност милосрдне сестре Александровне. „Само 1. септембра поподне ова милосрдна сестра превила је 90 наших рањеника.”⁶⁶⁶

Такође, у Крагујевцу је радила Мисија Руског добротворног друштва и шест милосрдних сестара: Ксенија Смирнова, Ана Горбачева, Лудмила Петрова, Александра Исидорова, Тамара Петровић Његош⁶⁶⁷ и Екатарина Шлехова. Ова мисија упућена је у Ваљево на челу са доктором Сичевим, са 18 лица и болничком spremом у три вагона.⁶⁶⁸

У фебруару 1915. године српско посланство у Петрограду је јавило да су се на њихов оглас пријавиле већином жене лекари, које је Министарство војно одмах прихватило за рад у Србији.⁶⁶⁹ Тако је већ 24. јануара 1915. године преко Букурешта и Рушчука кренула за Ниш санитарска мисија кнегиње Марије Константиновне Трубецке са седам вагона санитарског материјала, три лекара, три милосрдне сестре и девет студената – лекарских помоћника.⁶⁷⁰ Циљ мисије је био да организује болницу за епидемичне болеснике и кухињу за избеглице и пострадале, као и чајницу за сиротињу.⁶⁷¹ Мисија је била ангажована на сузбијању трбушног тифуса, повратне грознице и пегавца, а бројала је 40 чланова.⁶⁷² Стационарана је била на периферији

---

⁶⁶³ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/278.

⁶⁶⁴ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XXI/260.

⁶⁶⁵ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/338.

⁶⁶⁶ *Распеће Србије...*, стр. 139.

⁶⁶⁷ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/252.

⁶⁶⁸ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/512.

⁶⁶⁹ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/32.

⁶⁷⁰ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/264.

⁶⁷¹ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/265.

⁶⁷² АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/244.

Ниша, у близини костурнице Ћеле-кула. Била је то Десета резервна руска болница.⁶⁷³ Управник болнице је био хирург Сергије Сиротин. Две поуздане сараднице лекара Сиротина су биле лекарке Надежда Марцинкевич, надзорница Инфективне клинике, и Валентина Семјаникова.⁶⁷⁴ У болници је радило дванаест милосрдних сестара.⁶⁷⁵ Стоматолог је била Хелена Сабсович Израилевна.⁶⁷⁶ У Осмој резервној болници у Нишу била је ангажована руска лекарка, др Наталија Ољшевска до краја фебруара 1915. године.⁶⁷⁷

У тренутку окупације земље *Руски павиљон* предвођен лекаром Сергејом Софотеровим и медицинским особљем стигао је на Крф и на Солунском фронту формирао руску болницу „Свети Димитрије Солунски”.⁶⁷⁸ За заслуге око неге и лечења наших рањених и болесних војника 1916. и 1917. године Орденом Светог Саве петог степена одликоване су болничарке Анастасија Макарова, Пелагија Феодорова и Пелагија Крјукова,⁶⁷⁹ као и њихова управница, Клавдија Ивановна Сабљин.⁶⁸⁰

---

⁶⁷³ О поменутој болници руски кнез Григорије Николајевич Трубецки је записао: „У ову болницу довозили су све тифусаре. Њих је било толико да су их смештали и на кревете и под њих. Због незнатног броја персонала, брига о њима била је никаква. Када би болесног повезли у Ћеле-кулу, то је значило да га возе у готово сигурну смрт”. *Распеће Србије...*, стр. 166.

⁶⁷⁴ *Распеће Србије...*, стр. 164.

⁶⁷⁵ Катарина Батурлова, Маријана Гарјајинова, Јелена Лебедукл, Софија Гарбава, Татјана Невзирова, Марија Радианова, Олимпијада Лобанава, Александра Квјатковскаја, Јелисавета Сундечић, Татјана Толстова, Љубав Галцева, Маргарита Ројл. (АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/245).

⁶⁷⁶ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/245.

⁶⁷⁷ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/4.

⁶⁷⁸ ВА, П-3, К. 296, Ф. 13, Д. 6/268.

⁶⁷⁹ *Исто*.

⁶⁸⁰ ВА, П-3, К. 296, Ф. 11, Д. 6/164.

4. ЖЕНА У ДРУШТВЕНО-ХУМАНИТАРНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Хуманост као предуслов за опстанак

О раду жена у друштвено-хуманитарним организацијама крајем 19. и почетком 20. века сведоче многобројна удружења формирана у распону од 1875. до 1905. године.

О доприносу друштвено-хуманитарних организација сведочи запис добровољне болничарке у Србији и публицисткиње из Цириха, Катарине Кларе Штурценегер. „Црвени крст, Коло сестара, Женевско друштво, Друштво Књегиње Љубице, итд., сви ти одбори које сачињавају српске госпође, познате као одушевљени патриоти и које су се сасвим посветиле неговању српских јунака. Све те добротворне организације ставиле су себи у задатак превијање рана, и похитале да ублаже душевне патње, да олакшају беду сиромаша и сваковрсне болове домаћих људи и избеглица.”⁶⁸¹ Проучавајући улогу, значај и функцију женских друштава у 19. и 20. веку, др Јасмина Милановић је припаднице поменутих друштава назвала „војском милосрђа”.⁶⁸²

1. Београдско женско друштво

Кнежевина Србија је током 19. века још увек била под снажним османским утицајем. Међутим, у српском друштву дошло је до продора неких нових идеја. Тако је 17. маја 1875. године, у кући Катарине Миловук, једне од активисткиња на пољу културне еманципације српске жене, формирано *Женско друштво*.⁶⁸³ Циљ Друштва је био да се помогне незбринутим и сиромашној женској омладини.⁶⁸⁴ Тачније, да од сиротих девојака створи „ваљане раденице”, кројачице, везиле и швалџе.⁶⁸⁵ Стицањем дипломе ученице су биле оспособљене да предају ручни рад у школи.⁶⁸⁶

Прва председница Друштва била је професорка француског језика и педагогије и управница Више женске школе у Београду, Катарина Миловук,⁶⁸⁷ а Милка Вуловић

⁶⁸¹ Катарина Клара Штурценегер, *Србија у рату...*, стр. 110.

⁶⁸² http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=151#_ftn26

⁶⁸³ А. Павићевић, *Жене и њихова моћ у друштву...*, стр. 87.

⁶⁸⁴ ИАБ, Ф.1119-К.52-3.2.15.

⁶⁸⁵ *Жена и свет*, бр. 6, 15. јун 1925. стр. 7.

⁶⁸⁶ И. Б. Спасовић, *Четврти сталеж...*, стр. 40.

⁶⁸⁷ Рођена је 1844. године, школовала се у Русији. Гимназију је завршила у Николајеву, а Универзитет у Одеси, где је 1861. године положила државни испит. Београдским женским друштвом управљала је

први секретар. Управу је чинило осам жена.⁶⁸⁸ Хуманост Београдског женског друштва дошла је до изражаја на почетку 20. века, у току Првог балканског рата, када је Друштво отворило 15. резервну болницу, у згради Основне школе „Свети Сава” у Макензијевој улици и из својих средстава набављало храну за болеснике. У болници је организована и школа за обучавање неписмених рањеника. Својом хуманошћу посебно су се истакле: учитељица Дара М. Пиперин, Мила А. Николић, Боса Н. Стевановић, Ана Костић, Пола Ђорђевић, Добрини Спасић, Лепосава Одавић, Катарина Холецова⁶⁸⁹ и наставница Радничке школе Београдског женског друштва, Јелена Марковић.⁶⁹⁰ Чланице су бринуле о болничком материјалу, исхрани и хигијени болесника.⁶⁹¹

Београдско женско друштво је добијало новчане прилоге из иностранства, претежно из Париза. Супруга српског посланика у Паризу, др Миленка Веснића, новембра 1912. године прикупила је 5.000 динара за помоћ војним обвезницима и пострадалим у рату, а средства су већ почетком наредне године стигла у Србију.⁶⁹² Од поменутог новца предвиђено је било да се пружи помоћ Фонду за децу погинулих војника.⁶⁹³ Такође, председници Шабачког женског друштва, Поли А. Фотић упућено је писмо Француског женског друштва „L'Action Sociale de la Femme”, у коме је похваљена пожртвованост српских жена: „[...] цењеним женама српским, [...]. У доба, када су осећаји и узвишена дела тако ретка, Србија нам даје пример најчистијег патриотизма”.⁶⁹⁴

На почетку Другог балканског рата, Бланш Веснић је допутовала са ћерком у Београд и као болничарка неговала рањенике.⁶⁹⁵ Њена кћи, Лусила Веснић, јула 1913. године послала је по супрузи министра народне привреде, Косте Стојановића, рањеницима Шеснаесте резервне болнице у Београду 200 динара.⁶⁹⁶ Још једна српска снаха, Мејбел С. Грујић, прикупила је 1000 динара за децу изгинулих ратника свих

тридесет година. Преминула је 1909. године. (Љ. Чубрић, *Споменар: знамените жене српске*, Београд 2012, стр 85, 250)

⁶⁸⁸ Милка Светислава Вуловић, Даница Христић, Јелена Грујић, Елодија Мијатовић, Емилија Лешјанин, Милица Протић, Јелисавета Јевтић, Живана Костић.

⁶⁸⁹ Катарина Холецова образовала се у Вишој девојачкој школи у Београду. С временом је постала почасни члан Београдског женског друштва и за учешће у Балканским ратовима одликована Орденом Светог Саве петог степена (*Жена и свет*, бр. 6. 15. јун 1926, стр. 8).

⁶⁹⁰ *Жена и свет*, бр. 6. 15. јун 1926, стр. 9.

⁶⁹¹ Ј. Милановић, *О женском јунаштву...*, стр. 296.

⁶⁹² *Српске новине*, бр. 258, 14. новембар 1912, стр. 3, *Приложници Главном одбору. За помоћ војним обвезницима и пострадалим у рату.*

⁶⁹³ *Правда*, бр. 15, 15. јануар 1913, стр. 3, *Фонд за децу погинулих.*

⁶⁹⁴ *Правда*, бр. 18, 18. јануар 1913, стр. 1, *Францускиње за нас.*

⁶⁹⁵ *Правда*, бр. 182, 5. јул 1913, стр. 3, *Г-ђа Веснићка у Београду.*

⁶⁹⁶ *Правда*, бр. 192, 15. јул 1913, стр. 3, *За рањенике.*; Вредна помена је и чињеница да је у току Првог светског рата госпођица Веснић радила у руској болници, у Паризу. Њен рад награђен је Златном медаљом 1917. године (*Српске новине*, бр. 27, 4. март 1917, стр. 3, *Одликовање госпође Веснић*).

народности и вероисповести и предала их Београдском женском друштву априла 1913. године.⁶⁹⁷ За десет месеци рада, болница Београдског женског друштва примила је више од 2.500 рањеника.⁶⁹⁸ Завршетком Другог балканског рата, Женско друштво остало је без своје прве председнице, Катарине Миловук.⁶⁹⁹ Држава је све припаднице женског пола које су у току Балканских ратова радиле у Београдском женском друштву одликовала Крстом милосрђа, а Црвени крст Сребрном медаљом.⁷⁰⁰

Током Првог светског рата, један део чланица Београдског женског друштва је са српском владом прешао у Ниш, док је други остао у Београду и израђивао рубље за војску. Тим поводом у Учитељском дому су ангазоване ученице Раденичке школе и наставно особље за израду одеће за рањенике и војнике.⁷⁰¹ Велики допринос у шивењу рубља дала је и чланица Београдског женског друштва Јелена Марковић. Реч је о радионици у којој је израђено за годину дана 10.000 комада рубља. Рубље је прослеђено болницама широм Србије.⁷⁰² Након окупације, чланице Београдског женског друштва су у својству болничарки почеле да раде у већ формираним болницама у Нишу, Ваљеву и Крагујевцу.⁷⁰³

Станка Лозанић се почетком Првог светског рата обрела у Нишу, па је са породицом и члановима српске владе напустила Србију и преко Рима стигла у Швајцарску. У Женеви је њеном иницијативом августа 1916. године почео са радом „Српски централни комитет за помоћ српском народу”.⁷⁰⁴ Станка Лозанић се није ту и зауставила. Ова енергична и предузимљива жена је почетком октобра 1916. године са избеглим Српкињама, у Ници формирала први Комитет српских жена у Француској. Постала је његова прва председница, а главни задатак ове организације био је да помаже српске заробљенике.⁷⁰⁵ Први пакети су послати заробљеницима 23. јануара 1917. године. Делфа Иванић је у Комитету остала до краја 1917. године, када је на место потпредседнице дошла супруга пуковника Љубе Лешјанина, Даринка

⁶⁹⁷ *Правда*, бр. 111, 23. април 1913, стр. 3, *Захвалност*.

⁶⁹⁸ *Српкиње...*, стр. 8.

⁶⁹⁹ Љ. Чубрић, *Споменар...*, стр. 59.

⁷⁰⁰ Т. Корићанац, Љ. Танеска, *Београдско женско друштво: 1875–1941*, [каталог изложбе], Београд 1995, стр. 86.

⁷⁰¹ Љ. Танеска, *Београдско женско друштво (1875–1941)*, у: *Настава и васпитање*, Год. 45, бр. 4/5 (1996), стр. 785, 790.

⁷⁰² *Жена и свет*, бр. 6. 15. јун 1926, стр. 9.

⁷⁰³ Ј. Милановић, *О женском јунаштву – српске жене у одбрани отаџбине*, у: *Први светски рат / приредили Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић/ Нови Сад 2015*, стр. 167.

⁷⁰⁴ S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova: Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih* / преводи: Bob Filipović i Slavica Popović Filipović / Београд 2015, стр. 103.

⁷⁰⁵ *Успомене / Делфа Иванић* [приредила Јасмина Милановић] Београд 2012, стр. 171.

Лешјанин.⁷⁰⁶ Рад Делфе Иванић награђен је највећим одликовањем Међународног Црвеног крста, Медаљом Флоренс Најтингејл.⁷⁰⁷

Удружење је пружало помоћ и сиромашним ђацима и избеглицама који су остали без средстава за живот, упутивши децембра 1918. године новчану помоћ у износу од 6,25 франака за 16 ученика.⁷⁰⁸

2. Друштво „Књегиња Љубица”

На измаку 19. века јавља се још једно удружење жена под називом „Књегиња Љубица”. „Одбор Госпођа Књагиња Љубица основан је 30. јануара 1899. године у циљу да материјално и морално помогне просветне установе у Старој Србији и Македонији, а специјално да одржи и подигне култ православне вере, помагањем наших цркава и манастира и осиротелог свештенства у тим крајевима.”⁷⁰⁹ Друштво је формирано на подстицај Катарине Миловук и Милке С. Вуловић.⁷¹⁰ Прва управница Друштва је била Милка С. Вуловић.⁷¹¹

Било је то патриотско и национално друштво за потпомагање српства и православља у Старој Србији и Македонији. Увидевши улогу и значај цркава у очувању српског народа под вишевековном турском влашћу, формирано је Друштво „Књегиња Љубица” са задатком да очува дух српства и помогне народ путем просвете и вере.⁷¹² Како би се у тој намери и успело, Друштво је црквама, манастирима и свештеницима на Косову, Санцаку и Старој Србији поклонило црквене утвари.⁷¹³

Нстојећи да одржи српство и подсети на историјски значај, Одбор Друштва је од 1910. године издавао календар „Српска црква”. У календару су били текстови посвећени обичајима и животу Срба у Старој Србији, Македонији, Босни и

⁷⁰⁶ Успомене / Делфа Иванић..., стр. 181.

⁷⁰⁷ В. Мандић, *Хероине са светским одличјем: казивања о нашим добитницима медаље „Флоренс Најтингејл”*, Ниш 1998, стр. 19.

⁷⁰⁸ АС, МПс, Г₆, Ф6, ф.4, р.30/918.

⁷⁰⁹ ИАБ, Ф.1084-71.11.3.

⁷¹⁰ Рођена је 14. јануара 1853. године у месту Остружница, у Београду. Године 1869. постављена је за професора математике у Вишој женској школи, а две и по деценије касније (1895.) постала је управница исте.

⁷¹¹ *Политика*, бр. 7894, 28. април 1930, стр. 2, *Успомена на гђу Милку Вуловић. Оснивача и председницу одбора Књагиње Љубице*.

⁷¹² ИАБ, Ф. 1084-71.11.3.

⁷¹³ ИАБ, Ф.1084-74.5.38.

Херцеговини. Такође, објављиване су слике српских владара, који су дали допринос у подизању цркава. Календар је прослеђиван широм Старе Србије и Македоније.⁷¹⁴

За време Балканских ратова чланице Друштва прикупљале су књиге, одећу и шиле заставе.⁷¹⁵ Војници у Скопљу и Елбасану су у току Првог балканског рата добијали преобуку, новац, чарапе и опанке.⁷¹⁶ Октобра 1912. године Друштво „Књегиња Љубица” је поклонило Првој чети 4. батаљона 4. прекобројног Дунавског пука прилоге у стварима и новцу. Децембра 1912. године војници у околини Тетова су од Друштва „Књегиња Љубица” примили вунене чарапе, гаће и кошуље. За израду вунених чарапа биле су задужене ученице Више женске школе у Београду. Оне су од 25 килограма беле вуне, коју је послало Друштво, исплеле 106 пари чарапа.⁷¹⁷

Одбор госпођа „Књегиња Љубица” је фебруара 1913. године поклонио начелнику Битољског округа 500 књига српских народних песама,⁷¹⁸ а продајом црквених календара помагало породице погинулих ратника на бојном пољу и пострадале цркве.⁷¹⁹

У Првом балканском рату, након ослобођења Скопља, Прилепа и Битоља, Друштво је погинулим борцима 1913. године подигло Храм Светог Архангела Михајла на Косову, у Штимљу код Урошевца.⁷²⁰ За време окупације Србије 1915. године, Бугари су оштетили цркву посвећену Светом Архангелу Михајлу. Иста је обновљена уз помоћ средстава које је доставио и Одбор „Књегиња Љубица”.⁷²¹

Друштво „Књегиња Љубица” је и у току Другог балканског рата наставило са својим активностима,⁷²² а по завршетку рата послало је 50 јеванђеља и упутило исто толико службеника у цркве и манастире у крушевском, кумановском и битољском крају.⁷²³

---

⁷¹⁴ ИАБ, Ф.1084-74.5.38.

⁷¹⁵ Ј. Милановић, *Женска друштва...*, стр. 166.

⁷¹⁶ За време Првог балканског рата Друштво је поклонило рањеницима у Трећој резервној војној болници 1000 календара Српске цркве за 1912. годину и 30 пари чарапа, Дванаестој резервној болници у Учитељском дому 50 календара, Шеснаестој резервној болници у Београду 30, а Петнаестој резервној болници 100 пари белих вунених чарапа и 25 календара и мапа, као и два буквара. (ИАБ, Ф.1084-73.4.68).

⁷¹⁷ ИАБ, Ф.1084-73.4.68.

⁷¹⁸ ИАБ, Ф.1084-74.5.38.

⁷¹⁹ Исто.

⁷²⁰ ИАБ, Ф.1084-71.11.3.

⁷²¹ ИАБ, Ф.1084-74.5.38.

⁷²² Исто.

⁷²³ Исто.

Одбор госпођа „Књегиња Љубица” је црквама на подручју Македоније слао тзв. „Божићни дар” – народне песме и књиге⁷²⁴ за читање, црквене утвари, свештеничку одећу, као и преобуку и чарапе за рањенике резервних војних болница.⁷²⁵

У току Првог светског рата Друштво „Књегиња Љубица” је отворило у Штимљу Одмориште за прихват уморних војника, топли напитак и преобуку.⁷²⁶ Да би се спречила појава заразних болести, узрокованих нечистоћом, ратници су у Дому добијали чисто рубље. Дом је предусретљивошћу Српског Црвеног крста био добро снабдевен. Српско друштво Црвеног крста у току јуна 1915. године поклонило је 1 балу хидрофилне беле газе, која је у Србију стигла посредством кнеза Трубецког и његове супруге.⁷²⁷

Одбор „Књегиња Љубица” ставио је себи у задатак да притекне у помоћ деци, чији су родитељи пали као жртве Првог светског рата. Бринући о здрављу и животу деце, Одбор је на предлог председнице Милке Вуловић одлучио да отвори „Дом милосрђа” у коме би деца добијала постељу, напитак, одећу и обућу. У жељи да помогне да се сагради „Дом милосрђа“ за ратну сирочад из Штимља, Одбор „Књегиња Љубица” се обратио за помоћ Михајлу Пупину са циљем да путем штампе или путем посредника заинтересује Србе из Америке за слање прилога.⁷²⁸ Како би прикупио средства, Одбор је приредио Српске вечери 14–15 јуна 1915. године.⁷²⁹ Друштво „Књегиња Љубица” се обратило леди Пеџет, добротворки српских ратника од 1912. године.⁷³⁰

3. Коло српских сестара

Женски покрети, који су почели да се јављају у 19. и у првој половини 20. века, одликовали су се, поред хуманитарних и просветитељских, и националним програмима који су за циљ имали помагање српског становништва ван границе Кнежевине Србије у борби за ослобођење од турске и аустроугарске власти.⁷³¹ Тако је 1903. године у Београду, на празник Велика Госпојина, основано Коло српских сестара.⁷³²

⁷²⁴ Ј. Симијоновић, *Неки примери хуманитарне делатности...*, стр. 217.

⁷²⁵ ИАБ, Ф.1084-74.5.38.

⁷²⁶ Ј. Милановић, *О женском јунаштву...*, стр. 299.

⁷²⁷ ИАБ, Ф.1084-71.11.3.

⁷²⁸ Исто.

⁷²⁹ Исто.

⁷³⁰ Исто.

⁷³¹ Љ. Милојевић-Шуловић, Б. Павловић, *Коло српских сестара ...*, стр. [2].

⁷³² ИАБ-Ф.1119-К.50 3.2.7.

Иницијатива за стварањем поменутог друштва потекла је од сликарке Надежде Петровић и наставнице из Скопља, Делфе Иванић.⁷³³ О идеји за оснивањем Друштва, Делфа Иванић је казала: „Почетком 1903. године букнуо је македонски устанак, који је дошао као протест тамошњег народа нашег на неправедну управу Турску. Турска је брзо угушила устанак на најсвирепији начин”.⁷³⁴ Осим хуманитарне, мисија Друштва је била и културно-просветна, која је обухватала обнову цркава и школа, али и образовна. Организовани су курсеви за болничарке, као и за вођење домаћинства, отворани интернати и предузимана брига о деци.⁷³⁵

Након првог одржаног састанка⁷³⁶ у кући Мите Петровића, оца Надежде Петровић, дошло се до закључка да је потребно прикупити помоћ за пострадале Србе у Турској, после неуспелог устанка код Крушева. Након неколико састанака преовладало је мишљење о неопходности формирања патриотско-хумано-културног друштва за помоћ становништву неослобођених крајева на југу. Име Друштву су дали Иван Иванић и Бранислав Нушић, који су били задужени и за израду његовог статута. Носиоци активности самог Друштва су биле: председница Савка Суботић,⁷³⁷ њена заменица и друга председница Љубица Луковић, супруга генерала Стевана Луковића, потпредседница Милица Добри, секретар Надежда Петровић и Јелена Лазаревић и благајнице Марија Јелачић Павловић и Јела Бајлони.⁷³⁸

Године 1906. Друштво је организовало први болничарски курс за добровољне болничарке. Курс је трајао три месеца и сваке године до почетка Првог балканског рата је одржаван једном годишње. Србија је тако у Први балкански рат ушла са спремним и

---

⁷³³ Делфа Иванић (1881–1972) рођена је у Подгорици. Била је кћи војводе Ивана Мусића и мајке Цвије Вукасовић, из угледне херцеговачке породице. После Више женске школе завршила је 1897. године Учитељску школу у Београду; школовање је наставила у Швајцарској, где је уписала студије хемије. Постављена је за учитељицу у Скопљу, где се стицајем околности упознала са Иваном Иванићем, који је тада био уредник „Босанске виле” у Скопљу, и том приликом понудио јој је сарадњу на овом листу, коју је она са највећим одушевљењем и прихватила. Њихова сарадња је била крунисана браком. Њен рукопис, насловљен, *Успомена Делфе Иванић*, чува се у Архиву Србије под сигнатуром: Vаgа-3494. Такође, још једна верзија њеног рукописа, исто насловљена *Успомена Делфе Иванић*, налази се у Архиву Српске академије наука, у оквиру Заоставштине Делфе Иванић (сиг. бр. 14515/1-40), под сигнатуром бр. 14515/1. Према: *Успомене / Делфа Иванић / приредила Јасмина Милановић / Београд 2012*, стр. 20.

⁷³⁴ ИАБ, Ф.1119-К.50 3.2.7.

⁷³⁵ И. Б. Спасовић, *Четврти сталеж...*, стр. 98–99.

⁷³⁶ Састанку су присуствовали: Милица Мишковић, Јулка Јањић, Марија Јелачић Павловић, Делфа Иванић Косара Цветковић и Јелена Лазарић, као и Иван Иванић, дипломата у Турској и Бранислав Нушић, секретар у Конзуларном одељењу Министарства спољних послова.

⁷³⁷ Ј. Лазаревић, *Енглескиње ...*, стр. 90. О детињству и браку са политичарем и српским књижевником Јованом Суботићем Савка Суботић је оставила запис у својим Успоменама. Видети: *Успомене / Савка Суботић / приредила Ана Столић / Београд 2001*.

⁷³⁸ ИАБ, Ф.1119-К.48 3.2.1.4.

квалификованим болничаркама.⁷³⁹ „Жене су на тај начин добровољно служиле специфични војни рок спремајући се да помогну својим мужевима, очевима и браћи у евентуалним ратовима за ослобођење свих српских крајева. Та далековидост и спремност Кола за евентуалне ратне сукобе спасила је стотине живота српских ратника, које су болничарке Кола неговале и лечиле у својим изузетно опремљеним болницама током Балканских и Првог светског рата.”⁷⁴⁰

На почетку рата Коло је направило спискове болничарки и исте проследило Министарству војске. Са болничаркама на фронт послало је и рубље, ћебад и лекове.⁷⁴¹ На почетку Првог балканског рата, Коло српских сестара је, поштујући наредбу санитета, покренуло акцију израде 1.000 кошуља за рањенике. Акцијом је руководила Марија Предић, која је уступила део своје куће за ту намену.⁷⁴² Коло је нашим војницима и рањеницима у Скопљу, Прилепу, Призрену и другим местима, за Божић 1912. године послало извесну суму новаца и нешто одеће по изасланицима са Ђурђином Пашић на челу.⁷⁴³

Чланице Кола српских сестара организовале су Четврту резервну болницу, на иницијативу Делфе Иванић. Болница је била најмодерније уређена, захваљујући чланицама Кола.⁷⁴⁴ У Извештају рада управе Кола српских сестара за 1912/1913. годину стоји: „6-ог октобра 1912. рат је објављен, а већ 13-ог ми смо у нашу болницу примиле 128 кумановских рањеника. И ако се морало радити живо и брзо, успеле смо да створимо једну од најуређенијих и најчистијих болница у престоници [...]”.⁷⁴⁵ Болница је била смештена у простору Основне школе „Цар Урош” на Врачару. Први рањеници пристигли су из Куманова већ у октобру 1912. године, а болница је радила до 26. августа 1913. године. Приликом напуштања болнице сваки војник је од Кола добио нову преобуку, опанке, гуњ и мало ситног новца.⁷⁴⁶ Рад у болници је био исцрпљујући, о чему је Делфа Иванић оставила сведочанство: „Сваке треће ноћи имала сам да дежурам у болници и преседим целу ноћ искоришћујући то време да као секретар Кола вршим интервенцију”.⁷⁴⁷

⁷³⁹ Љ. Милојевић-Шуловић, Б. Павловић, *Коло српских сестара...*, стр. 3; О припреми и раду болничарки, видети: М. Борисављевић, *Војни санитет...*, стр. 804.

⁷⁴⁰ *Век добротинства: сто година Кола српских сестара Ниша: 1905–2005* / [аутори текстова Душан Милосављевић, Срећко Тариташ], Ниш 2005 стр. 11.

⁷⁴¹ В. Мандић, *Хероине...*, стр. 35.

⁷⁴² *Вардар: календар за 1913.* / Коло српских сестара, стр. 121-122.

⁷⁴³ *Политика*, бр. 3212, 24, 25. и 26. децембар 1912, стр. 3, *Поклони војницима.*

⁷⁴⁴ ИАБ, Ф.1119-К.50 3.2.7.

⁷⁴⁵ *Вардар: календар за 1913.* / Коло српских сестара, Београд, 1914, стр. 126.

⁷⁴⁶ ИАБ, Ф.1119-К.50 3.2.7.

⁷⁴⁷ *Успомене / Делфа Иванић...*, стр. 146.

Велики допринос раду болнице су дале чланице Кола: Делфа Иванић, Љубица Луковић, Марија Предић, Катица Ђорђевић, Мирка Грујић, Ђурђина Пашић, Ангелина Одавић, Смиља Ристић, као и супруге дипломата и страних представника.⁷⁴⁸ Својим хуманитарним радом посебно се истакла Мирка Грујић, ћерка политичара Јеврема Грујића. За време Првог балканског рата постала је секретар Кола српских сестара, а током Другог балканског рата и на почетку Првог светског рата радила је у Четвртој резервној болници Кола српских сестара у Београду.⁷⁴⁹ Осим тога, заједно са председницом Кола Љубицом Луковић, била је ангажована у Нишу 1915. године. За време окупације земље пружала је помоћ становништву и остала последња чланица у граду. Преживела је албанску голготу и у Солуну, преко Одбора за давање помоћи, помагала угроженим људима. У току 1916. године радила је на подели новчане помоћи избеглим чиновничким породицама из фонда Мејбел Грујић, као и помоћи у стварима из Енглеске и Америке. Наредне 1917. године отишла је у Хаг где је организовала Комитет за слање хране ратним заробљеницима и интернираним породицама. Године 1918. у ослобођеној Србији помагала је инвалидима и интернираним породицама.⁷⁵⁰

У Четвртој резервној болници Кола српских сестара је радила и добротворка Лејла Пеџет. Лист *Политика* је о доласку леди Пеџет известио на следећи начин: „А кад је започео Први Балкански Рат леди Пеџетова била је међу првима на раду у београдској болници Кола Српских Сестара”.⁷⁵¹ О њеном несебичном раду и показаној хуманости сведоче бројни војници које је неговала и лечила.⁷⁵² Осим Лејле Пеџет, у поменутој болници Кола су биле ангажоване и друге виђене даме страних посланика: Лујза Буњолс, супруга француског дипломате, бароница Гризингер, супруга немачког посланика, Емилија Мамулов, супруга секретара руског посланства у Београду, Александра Хартвиг, супруга руског посланика, Јулија Страндман, супруга руског војног аташеа.⁷⁵³ О неуморном раду Александре Хартвиг у Београду писао је и лист *Политика*.⁷⁵⁴ Све оне су за услуге српској војсци у Балканским ратовима награђене Крстом милосрђа.⁷⁵⁵

---

⁷⁴⁸ J. Milanović, *Mabel Grujić i Delfa Ivanić, dobročiniteljke srpskog naroda*, u: *Istorija 20. veka*, God. 32, br. 1 (2014), str. 13.

⁷⁴⁹ Одликована је Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1, *Службени део*.

⁷⁵⁰ *Жена и свет*, бр. 11, 15. новембар 1925, стр. 6–7.

⁷⁵¹ *Политика*, бр. 4008, 23. април 1915, стр. 1, *Леди Пеџетова*.

⁷⁵² *Исто*.

⁷⁵³ J. Milanović, *Mabel Grujić i Delfa Ivanić*., str. 14.

⁷⁵⁴ *Политика*, бр. 3294, 14. март 1913, стр. 3, *Поклон г-ђе Хартвиг*.

⁷⁵⁵ *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 1–3, *Службени део*.

Александра Хартвиг је дала велики допринос српским добротворним удружењима, а највише се истакла својим радом у Чувалишту Свете Јелене. Поменуто удружење је формирано на Сењаку и бринуло је о ратној сирочади. Александра Хартвиг је скупила велики новчани прилог, а захваљујући њој Чувалиште је добило од руске царице једну скупочену порцуланску вазну, израђену у царској фабрици.⁷⁵⁶ Априла 1913. године Александра Хартвиг је деци у Чувалишту Свете Јелене приредила лепу ужину, игру и забаву.⁷⁵⁷

Делатност Кола огледала се и у финансијској помоћи. Јануара 1913. године Коло српских сестара из Београда послало је у Битољ, преко начелника Битољског округа Бранислава Нушића, 500 динара битољској сиротињи.⁷⁵⁸ Коло је августа 1913. године поклонило Инвалидском фонду 10.000 динара.⁷⁵⁹ Делфа Иванић је радила и на организацији још две болнице, као и набавци хране и санитетског материјала, у Љешу и Драчу. Обезбедила је помоћ од руске владе у виду 14 сандука који су упућени у Драч као и новчани износ од 10.000 динара. Помоћ је стигла и из Лондона, захваљујући леди Пеџет.⁷⁶⁰ Помоћ није изостала ни од Александре Хартвиг. Она је Првој резервној болници у Београду даривала сандук чаја и два сандука шећера.⁷⁶¹ Дама великог срца, Американка Аделин Пренс, исказала се хуманошћу према српском народу за време Балканских ратова. Она је српским војницима слала новац и одећу из Америке. Сарађивала је са Колом српских сестара, Београдским женским друштвом и Друштвом „Књегиња Љубица”.⁷⁶²

Најистакнутије чланице Кола српских сестара, Касија Милетић и Надежда Петровић, нису боравиле само у болници, већ су пружале помоћ и ван болнице. Надежда Петровић је у Призрену неговала болеснике и рањенике,⁷⁶³ док је Касија Милетић неговала војнике Шумадијске дивизије 1912. године.⁷⁶⁴ У жељи да забележи детаље са бојишта из Првог балканског рата, академска сликарка Надежда Петровић се обратила телеграмом Врховној команди, у коме је тражила да јој се дозволи сликање

⁷⁵⁶ *Политика*, бр. 3171, 13. новембар 1912, стр. 2, *Г-ђа Хартвиг*.

⁷⁵⁷ *Правда*, бр. 105, 17. април 1913, стр. 3, *Племенитост гђе Хартвиг*.

⁷⁵⁸ *Правда*, бр. 15, 15. јануар 1913, стр. 2, *Помоћ Кола српских сестара*.

⁷⁵⁹ *Политика*, бр. 3438, 9. август 1913, стр. 3, *За инвалиде*.

⁷⁶⁰ Ј. Милановић, *О женском јунаштву...*, стр. 297.

⁷⁶¹ *Правда*, бр. 159, 12. јун 1913, стр. 3, *Прилози г-ђе Хартвиг*.

⁷⁶² За услуге учињене српском народу одликована је орденом Југословенске круне трећег степена. (ИАБ, Ф.1119-К.50 3.2.7.).

⁷⁶³ Љ. Миљковић, *Надежда Петровић (1873-1915) пут части и славе*, у: Српска вила, год. 4, бр. 9 (1998), стр. 138.

⁷⁶⁴ *Жена и свет*, бр. 5, 15. мај 1925, стр. 6.

Кумановског бојиша.⁷⁶⁵ Помоћник начелника штаба Врховне команде, Живојин Мишић, одобрио јој је молбу.⁷⁶⁶ Од ликовних записа Надежде Петровић, који приказују кретање српске војске, у току 1912–1913. године, настала је Ратна збирка слика.⁷⁶⁷ У току Првог светског рата Касија Милетић је радила у болници у Крушевцу, да би потом прешла у Ваљево, у коме је беснела епидемија пегавог тифуса. Заједно са Надеждом Петровић несебично је помагала српским војницима, а обе жене су подлегле истој болести.⁷⁶⁸

На почетку Другог балканског рата Коло српских сестара је наставило своју мисију хуманости. Велику помоћ је примило у јулу од руске принцезе Јелене у износу од 1000 динара за неговање рањеника.⁷⁶⁹ Између Балканских ратова и Првог светског рата, Коло српских сестара је деловало на организовању живота у Старој Србији и Македонији. У Косовској Митровици, Приштини, Охриду, Скопљу и Куманову формиран су одбори Кола. Чланице Главног одбора су пружале материјалну помоћ народу који је страдао од Арнаута и Турака.⁷⁷⁰

Хуманитарне акције су се наставиле и почетком Првог светског рата. У Нишу, ратној престоници, Коло је отворило канцеларију и наставило рад. Чланице Кола су радиле на сузбијању епидемије тифуса, прикупљању прилога за болнице, на слању лекова, ћебади и рубља. Трупама у пољским болницама су организовале чајнице и прихватне станице за рањенике, али и дочекивале санитарске возове пуне рањеника и болесника.⁷⁷¹ У јануару 1915. године Љубица Луковић са Катицом Ђорђевић, благајницом Кола, отишла је у Ваљево да подели рубље оболелим ратницима. Преминула је од тифуса месец дана касније.⁷⁷² Делфа Иванић у својим *Мемоарима* је записала: „Дана 12. фебруара дошла ми је у Скопље вест о смрти те велике српске жене, моје миле и драге председнице, са којом је мој однос био као однос мајке и ћерке”.⁷⁷³ Свој допринос у сузбијању епидемије пегавог тифуса у Ваљеву дале су и Касија Милетић и Надежда Петровић. У размаку од месец дана, обе су подлегле болести.⁷⁷⁴

⁷⁶⁵ ВА, П-2, К. 24, Ф. 8, Д. 31/1.

⁷⁶⁶ ВА, П-2, К. 24, Ф. 8, Д. 31/3.

⁷⁶⁷ В. Гавриловић, *Жене лекари у Првом балканском рату...*, стр. 117–118.

⁷⁶⁸ *Жена и свет*, бр. 5, 15. мај 1925, стр. 6.

⁷⁶⁹ *Политика*, бр. 3406, 8. јул 1913, стр. 3, *Принцеза за рањенике*.

⁷⁷⁰ Љ. Милојевић-Шуловић, Б. Павловић, *Коло српских сестара...*, стр. 3; *Век добротинства...*, стр. 13.

⁷⁷¹ ИАБ, Ф.1119-К.48 3.2.1.4.

⁷⁷² *Жена и свет*, бр. 3, 15. март 1925, стр. 6.

⁷⁷³ *Успомене / Делфа Иванић...*, стр. 161.

⁷⁷⁴ Ј. Милановић, *Женска друштва...*, стр. 169–170.

Након окупације земље, рад Кола био је забрањен. Велики број чланица Кола српских сестара је потражио уточиште у европским земљама. Чланице су се окупљале око комитета формираних у Ници, Паризу, Риму и Хагу за помоћ Србима, одакле су слале заробљеним војницима и интернирцима пакете са намирницама и рубљем.⁷⁷⁵

3.1. Комитет српских госпођа у Ници, Паризу, Риму и Хагу

Након слома Србије и албанске голготе, стотине српских избеглица обрело се у Француској. У поменутој држави формирано је Друштво пријатеља Париза, у циљу прикупљања помоћи српским рањеницима и сиротињи.⁷⁷⁶ Велику помоћ пружила им је Соланж Оман (Solange Omane), која је у сарадњи са женама из Француске основала Француски комитет за помоћ избеглим Србима и три године је била управница.⁷⁷⁷

У Ници је на иницијативу хуманих дама образован и Француско-српски комитет, који је у току 1916. године организовао три добротворна концерта у јануару, марту и јуну за српску сиротињу, а прикупљено је 35.000 франака.⁷⁷⁸ Од прилога прикупљених на првом концерту у Ници отворена је радионица за израду одеће српској деци.⁷⁷⁹

Две сестре добротворке, које су живеле у Ници, пружиле су велику помоћ српским војницима. Кнегиња Александра Палеолог финансирала је одевање 24 српска војника, а њена сестра Зоја Амал оденула је 6 војника и 4 ђака. Поменуте даме су поручиле код кројача у Ници шивење војничких одела, као и пратеће опреме: чакшире, завоје, доколенице, шајкаче, кошуље, гаће, шал, ћебе за покривање и војничку торбу. Српска влада их је одликовала.⁷⁸⁰

У Ници је формиран Комитет српских жена са председницом Станком Лозанић на челу,⁷⁸¹ са задатком да прикупи помоћ за српске ратнике по француским школама.⁷⁸² У интервјуу датом Добрили Главинић Кнез Милојковић изнела је занимљива запажања: „После изгнанства са рођене груди, у Ници била сам на челу одбора српских жена, са Елом Хаџић, Олгом Ристић, Јованком Павловић, Маром Трифковић,

⁷⁷⁵ *Век добротворности...*, стр. 27, 29.

⁷⁷⁶ АС, МИД-ПО, ролна 469, документ XXII/134.

⁷⁷⁷ *Политика*, бр. 7073, 4. јануар 1928, стр. 7, *Госпођа Соланж Оман у Београду*.

⁷⁷⁸ АС, МИД, ПО, ролна 520, документ V/857.

⁷⁷⁹ *Српске новине*, бр. 37, 2. јули 1916, стр. 3. *Наши дописи. Писмо из Нице*.

⁷⁸⁰ АС, МИД, ПО, ролна 520, документ V/858.

⁷⁸¹ *Жена и свет*, бр. 9, 15. септембар 1925, стр. 6.

⁷⁸² АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/134.

Даринком Лешјанин⁷⁸³ и многим другима, које у једној болници негују 400 наших из заробљеништва тек приспелих болесника. Оне нашим заробљеницима у Аустро-Угарској шаљу пакете, пуне намирница и потребних ствари...”⁷⁸⁴ Потпредседнице Комитета биле су Мара Трифковић и Делфа Иванић. Секретарке су биле Олга М. Ристић, Зорка Обреновић, Зорка Ж. Трпковић, Анка Бербовић, благајнице су биле Ружа М. Ђурић, Ела С. Хаџић, магационерка Јованка И. Павловић.⁷⁸⁵ Комитет српских жена у Ници се финансирао од чланарине и продајом рукотворина: лутака у српској народној ношњи, српских тканина, везова са народним мотивима и српских опанака.⁷⁸⁶

У Њујорку је Комитет из Нице јуна 1917. године организовао продају лутака у српској народној ношњи. Српски матине су организовали пријатељи из Америке, Француске и Енглеске, у најпосећенијем клубу у Америци, „Колони клубу“, где је Јелена Лозанић говорила о Србији и њеном народу.⁷⁸⁷ Комитет је радио уз сагласност Српског Црвеног крста у Женеву и био смештен у петособном стану у главној улици Нице.⁷⁸⁸

Други Комитет српских жена формиран је у децембру 1916. године у Паризу и предвођен двома председницама, Ђурђином Пашић и Бланшом Веснић. Комитет је формиран захваљујући Делфи Иванић.⁷⁸⁹ Српкиње у Паризу су организовале слање намирница: макарона, конзерви, чоколаде, дувана, дуготрајног млека, као и чарапа и веша српским заробљеницима у аустроугарским и немачким логорима.⁷⁹⁰ Велику помоћ у отпремању пакета нашим заробљеницима у Немачкој и Аустроугарској

---

⁷⁸³ Даринка Лешјанин је одликована Крстом милосрђа за негу и услуге указане нашим рањеницима у ратовима 1912. и 1913. године (*Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 2, *Службени део*).

⁷⁸⁴ ИАБ, Ф.1119-К.52-3.2.15.

⁷⁸⁵ *Српске новине*, бр. 116, 28. септембар 1917, стр. 2, *Извештај о раду српских госпођа у Ници*.

⁷⁸⁶ *Исто*.

⁷⁸⁷ Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија за Србију у I светском рату: писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*, / писма прикупила и средила Анка Гођевац-Субботић / Београд, 1970, стр. 169.

⁷⁸⁸ *Успомене / Делфа Иванић...*, стр. 180.

⁷⁸⁹ *Жена и свет*, бр. 9, 15. септембар 1925, стр. 6.

⁷⁹⁰ *Српске новине*, бр. 116, 28. септембар 1917, стр. 2, *Извештај о раду Комитета српских госпођа у Ници*. Пакет је садржао један килограм пиринча и макарона, као и хлеба. Био је у вредности од 2 франка и дистрибуирао се бесплатно нашим сиромашним заробљеницима. Други пакет је био у вредности од седам франка и садржао је један килограм хлеба, ½ килограма пиринча и макарона, једну кутију млека и конзервисаног воћа. Трећи пакет је био у вредности од десет франка и садржао је килограм хлеба, ½ килограма пиринча и макарона, две кутије млека, једну кутију конзервисаног воћа и конзерви. Сваки пакет се упућивао примаоцу, а други и трећи пакет је садржао и вредност пошиљке – цену. (*Српске новине*, бр. 123, 14. октобар 1917, стр. 3–4, *Комитет српских госпођа у Паризу*)

пружила је Лепосава К. Христић.⁷⁹¹ За велике заслуге на друштвеном и културном пољу више пута је одликована.⁷⁹²

Делфа Иванић је и у Риму основала Комитет српских жена, на челу са председницом Полексијом Тодоровић, док је дужност секретара обављала Љубица Пешић.⁷⁹³ Комитет је организовао продајну изложбу српских тканина и везова 25. маја 1918. године, на којој су продаване и лутке обучене у српску ношњу, израђене у Ници. Делфа Иванић је приликом отварања изложбе „О српској жени у прошлости и садашњости” одржала предавање у сали Лицеја.⁷⁹⁴

У Риму су формирана још два комитета са задатком да српским војницима и рањеницима пруже помоћ у санитетском материјалу и преобуци. На челу једног од њих била је супруга енглеског амбасадора у Риму, леди Род. Тим поводом организован је и концерт добротворног карактера за припаднике енглеске високе класе и представнике дипломатског кора, те је том приликом прикупљено 6.000 динара.⁷⁹⁵ Иначе, концерт су изводили италијански уметници,⁷⁹⁶ а међу присутнима је била и велика руска кнегиња Анастасија Михајловна.⁷⁹⁷

Чланица Кола српских сестара, потпредседница од 1914. године, Мирка Грујић, након преласка Албаније бринула је о српским избеглицама у Атини и Солуну. У Хагу је организовала слање пакета српским заробљеницима у Аустроугарској и Бугарској.⁷⁹⁸ Рад српског одбора био је организован у оквиру Хуманитарног друштва за помоћ ратним заробљеницима у логорима зарађених страна, „Међународно милосрђе за рањене и ратне заробљенике свих земаља”. Поменуто друштво је формирано захваљујући холандској грофици Де Гелус ван Ланој. Секретар српског одбора, који је формиран 1917. године, била је Мирослава Мирка Грујић, ћерка Јеврема Грујића. Она је из Хага организовала слање пакета српским интернираним лицима и заробљеницима у Немачкој и Аустроугарској. Пакети су били тежине пет килограма и садржали су кондензовано млеко, сланину, месо, кобасицу, харингу, дуван, чоколаду, какао, сапун,

⁷⁹¹ *Политика*, бр. 7774, 25. децембар 1929, стр. 4, *Лепосава К. Христић*.

⁷⁹² Одликована је Орденом Светог Саве петог степена, пољским Златним крстом, чехословачком Златном медаљом Белог лава, медаљом Руског Црвеног крста за заслуге, али и Легијом части и Академском палмом Француске. *Политика*, бр. 7774, 25. децембар 1929, стр. 4, *Лепосава К. Христић*.

⁷⁹³ Полексија Тодоровић је била супруга сликара Стеве Тодоровића, а Љубица Пешић, супруга Душана Пешића, војног аташеа у Италији (1917–1919).

⁷⁹⁴ *Успомене / Делфа Иванић...*, стр. 182–183.

⁷⁹⁵ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/108.

⁷⁹⁶ *Српске новине*, бр. 15, 15. јануар 1915, стр. 2, *Ниш, 14. јануара*.

⁷⁹⁷ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/108.

⁷⁹⁸ ИАБ, Ф.1119-К.50 3.2.7.

одећу и рубље. Холандија је српским заробљеницима у Аустроугарској и Немачкој послала 47.000 пакета.⁷⁹⁹

4. Српско-американски орфелинат

Ратни вихор није мимоишао ни децу, али су захваљујући Даринки Грујић,⁸⁰⁰ пронашла уточиште у Српско-американском орфелинату. Вести о Великом рату примила је у Америци и одмах организовала прикупљање помоћи. У Србију је стигла већ октобра 1914. године са медицинским персоналом, болничким материјалом и две амбуланте. Једна амбуланта је радила у Скопљу, а друга у Ђевђелији. Том приликом Даринка Грујић је уочила мањак одећа и рубља, па је поменуте ствари прикупила у Америци и исте у 6 вагона послала у Србију. Један део рубља поклонила је болници у Скопљу, а други Српском Црвеном крсту у Нишу.⁸⁰¹ Почетком 1915. године Даринка Грујић је кренула за Србију са медицинском опремом.⁸⁰² У Солуну је, крајем исте године, основала Орфелинат – прихватни центар за сиромашну и избеглу децу из Србије, у чему јој је велику помоћ пружила породица Фротингам.⁸⁰³ О томе је писала: „Фротингам иде са мном по разним фабрикама и великим њујоршким радњама, и то из дана у дан, да би се што боље и више прикупило за прву помоћ деци – (постеља, одећа, хране и одеће)”.⁸⁰⁴

Даринка Грујић Радовић је за свој рад добила и похвале: „Једна Српкиња, велика патриоткиња живећи у Америци, умела је заинтересовати за српски народ одмах у почетку рата неке богате Американце и међу њима богату породицу американског филантропа госп. Фротингама”.⁸⁰⁵ Јелена Лозанић, која је у Њујорку била ангажована на прикупљању прилога за Србе, записала је у својим белешкама:

⁷⁹⁹ *Политика*, бр. 37117, 12. март 2017, стр. 28–29, *Две жене у акцији*.

⁸⁰⁰ Даринка Грујић – Радовић је рођена 1878. године у Крагујевцу. Вишу девојачку школу је завршила у Београду. Радила је као дворска дама краљице Наталије Обреновић. У току Првог светског рата радила је на формирању прихватног центра за децу без родитеља. Након Првог светског рата у Београду је организовала Дом за децу без родитеља, као и у Сремским Карловцима Српско-американски дом. Преминула је 1958. године.

⁸⁰¹ АС, МПс ф22-р9-1918.

⁸⁰² АС, МИД ,ПО, ролна 469, документ XXII/138.

⁸⁰³ АС, МПс ф22-р9-1918.

⁸⁰⁴ *Споменица великих добротвора београдског Женског друштва и његових установа*, Београд 1936, стр. 31.

⁸⁰⁵ *Српкиње..*, стр. 20.

„Издиктирала сам више писама за госпођу Дару Грујић која иде за Србију и носи пуно ствари за оснивање таквог дома за српску децу”.⁸⁰⁶

У Америци је прикупила 8 вагона ствари и намирница.⁸⁰⁷ Део прикупљених прилога у храни и стварима допремила је у Младеновац и поделила избеглицама. У два вагона је сместила жене и децу и са њима кренула у Скопље, док је део имућнијих избеглица остао у Нишу. У Ђевђелији је отворила народну кухињу и допремила брашно и намирнице из Солуна.⁸⁰⁸

У Ђевђелији је 44 деце сместила у Мушкој основној школи. Међутим, након месец дана морали су да се евакуишу за Солун. У Солуну је децу сместила у згради конзулата на спрату, а избеглице које је затекла под ведрим небом у Солуну, сместила је у четири шатора, разапета поред руске болнице. Шатори су били опремљени ћебадима купљеним прилозима руске принцезе Софије Демидов.⁸⁰⁹ Велику помоћ избеглицама у Солуну пружали су изасланици Српског потпорног фонда породица Бојл, сер Едвард и његова мајка леди Бојл.⁸¹⁰ Едвард Бојл је и новчано помагао избеглице.⁸¹¹

У избегличким шаторима је рођено око 30 беба, али је било и бројних смртних случајева. Са децом је Даринка Грујић наставила пут ка Атини, јер су на Солун бачене бомбе. Марта 1916. године, сместила је децу у предграђе Атине Фалеро, где је уредила школу за 66 деце, колико их је било у орфелинату. Школу је издржавала руска принцеза Софија Демидов и Џон Фротингам. По одлуци Министарства просвете и црквених послова, Даринка Грујић била је и управница основне школе у Новом Фалеру.⁸¹²

У Атини је остала до новембра, када је због тешке ситуације са децом напустила град и отпутовала за Ницу. Путне трошкове до Нице платила је Софија Демидов. У Ници су деца наставила школовање и полагала годишње испите за школску 1915/16. и 1916/17. годину. Орфелинат је имао седамдесеторо деце о којима су бринуле наставнице, болничарке и послуга. Женска деца су била обучавана и за женске послове у домаћинству. Добротвор Фротингам је након посете орфелинату био задивљен редом

⁸⁰⁶ Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 48.

⁸⁰⁷ Помоћ је обухватала 2 вагона брашна, 1 вагон шећера, пиринча, конзервираног млека, кафе, сапуна, као и ствари за смештај деце: кревете и одела.

⁸⁰⁸ АС, МПС ф22-р9-1918

⁸⁰⁹ М. Грба, *Британске медицинске јединице...*, стр. 120.

⁸¹⁰ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

⁸¹¹ На предлог Генералног конзулата у Солуну, заједно са мајком, одликован је Орденом Светог Саве трећег степена. (АС, МИД-ПО, ролна 500, документ XI/606).

⁸¹² АС, МПС Д-201-1916.

и радом у школи и тај труд наградио повишицом са 300 на 500 динара новчане помоћи на месечном нивоу.⁸¹³

Из Нице деца су премештена у Ментон. Зграда орфелината у Ментону је била неподесна за рад и боравак. Министарски савет је 22. јуна 1918. године донео одлуку да се Дарини Грујић одобре новчана средства на име помоћи за закуп нове зграде за орфелинат.⁸¹⁴ По завршетку рата залагањем Даринке Грујић у Сремској Каменици и Брању отворена су два дома за српску сирочад.⁸¹⁵

5. Српски болнички фонд (Serbian Hospital Fund)

Велика добротворка Србије, како у Балканским ратовима тако и у Првом светском рату, била је Мејбел Грујић. Иако странкиња, умногоме је задужила српски народ и државу. Њеном заслугом у Нишу је подигнута болница за бебе, а у Далмацији и Селцу Амерички дом за југословенску сирочад. Написала је велики број чланака посвећених Србији, који су пронашли своје место у бројним америчким листовима и на страницама *Њујорк тајмса*. Само у току априла 1913. године, у српском листу *Правда* ступци су били исписани активностима које је организовала. Средином априла 1913. године прикупљени новац у Америци послала је разним друштвима у Србији. Тако је Дому ученица средњих школа приложила по 1.000 динара за годишње школовање две сиромашне Српкиње из Старе Србије и Македоније,⁸¹⁶ „Фонду сиромашних студената” 1000 динара у злату,⁸¹⁷ као и Београдској општини 1.000 динара, за породице сиромашних војних обавезника, а 13.000 динара је поделила разним друштвима у Србији.⁸¹⁸

Током Првог светског рата, у Америци је формиран и Српски болнички фонд (Serbian Hospital Fund). Главни циљ је био пружање помоћи ђацима и студентима у Швајцарској, као и српским самохраним породицама.⁸¹⁹

Поменути фонд је имао своје павиљоне у Бостону, Филаделфији, Чикагу и Балтимору. Прилози су прикупљани и добротворним концертима. Посебно су од велике финансијске помоћи били бројни концерти контраалтисткиње Соње Симић у

---

⁸¹³ АС, МПс ф22-р9-1918.

⁸¹⁴ Исто.

⁸¹⁵ У. Остојић-Fejić, *SAD i Srbija...*, 76.

⁸¹⁶ *Правда*, бр. 103, 16. април 1913, стр. 3, *Захвалност*.

⁸¹⁷ *Правда*, бр. 116, 28. април 1913, стр. 3, *Помоћ Фонду Сиротних студената*.

⁸¹⁸ *Политика*, бр. 3333, 25. април 1913, стр. 3, *Прилог из Америке*.

⁸¹⁹ У. Остојић-Fejić, *SAD i Srbija...*, str. 75.

Бостону, Вашингтону и Балтимору.⁸²⁰ На основу извештаја Српског болничког фонда од марта 1916. године сазнали смо да је прикупљено 91.137,24 долара захваљујући Бостонском друштву за невољне Србе, Њујоршком комитету за помоћ Србима, Америчком Црвеном крсту и Рокфелеровом фонду.⁸²¹ Штампана је редовно пратила активности овог фонда и тако се активно укључила у помоћ српском народу.⁸²²

Средства Фонда су првенствено била намењена за школовање српских, ђака у Швајцарској, али су упућивана и српским избегличким породицама у Швајцарској, становништву у Србији, заробљеницима, слањем пакета са животним намирницама, као и слањем преобуке евакуисаним и пребеглим војницима. У знак захвалности за несебичну подршку и помоћ српском војнику пуковник Сима Карановић, начелник Санитарног одељења Министарства војног, упутио је речи захвалности Мејбел Грујић.⁸²³ Помоћ ђацима и студентима се конкретно састојала у новчаном износу од 50 франака, затим слањем привремене помоћи у случају болести и социјално угроженима, као и плаћањем школских књига и школских и универзитетских такси. Вршена је набавка одела, зимских капута, али је новац употребљаван и за полагање матурског испита. Министар просвете Љ. Давидовић је Мејбел Грујић упутио писмо захвалности због финансијске помоћи.⁸²⁴

Мејбел Грујић је и у току 1918. године наставила да упућује помоћ ђацима и студентима на школовању у Швајцарској, као и интернираним и заробљеним студентима. О раду Фонда од 1. јануара до 30. септембра 1918. године доставила је радни извештај. Фонд је у Берну издао целокупну суму од 127.466 швајцарских франака, од које су 66.724.50 франака упућени ђацима и студентима.⁸²⁵

Веома је била запажена донација 586 торбица „Косово”, као и преобука српским војницима, упућена војводи Мишићу током 1917. године.⁸²⁶ По жељи Мејбел Грујић торбице и преобука су додељене најхрабријим војницима Прве армије. Сви награђени војници послали су јој потписане дописне карте, као потврду пријема.⁸²⁷

⁸²⁰ *Српске новине*, бр. 118, 3. октобар 1917, стр. 2, *Извештај о Српском болничком фонду и осталим специјалним ратним прилозима за помоћ Србији*.

⁸²¹ *Српске новине*, бр. 117, 30. септембар 1917, стр. 2, *Извештај о Српском болничком фонду и осталим специјалним ратним прилозима за помоћ Србији*.

⁸²² *Српске новине*, бр. 118, 3. октобар 1917, стр. 3, *Извештај о Српском болничком фонду и осталим специјалним ратним прилозима за помоћ Србији*.

⁸²³ *Српске новине*, бр. 119, 5. октобар 1917, стр. 3, *Извештај о Српском болничком фонду и осталим специјалним ратним прилозима за помоћ Србији*.

⁸²⁴ АС, МПс-ф28-р108-1918.

⁸²⁵ АС, МПс-ф-20-р62-1918.

⁸²⁶ ВА, П-6, К. 534, Ф. 5, Д. 10/2.

⁸²⁷ ВА, П-6, К. 566, Ф. 5, Д. 96/2.

Војвода Мишић је своју захвалност изразио у *Службеном војном листу*.⁸²⁸ Идуће године Амерички Црвени крст упутио је још 12.000 истих торбица.⁸²⁹

6. Комитет шкотских жена

Комитет шкотских жена, који је свој рад отпочео новембра 1914. године,⁸³⁰ током читавог Првог светског рата слао је санитетску помоћ српском народу и упућивао медицинске мисије у Крагујевац, Ваљево, Младеновац и Лазаревац. Збрињавао је српске избеглице у Француској, радио на отварању болница у Ајачију са одељењем за породиље и малим санаторијумом за избеглице на Корзици. Комитет је наставио своју мисију и у периоду окупације и избеглиштва. У Саланшу је 1917. године отворио санаторијум за студенте и ђаке оболеле од туберкулозе.⁸³¹ Радио је на прикупљању књига српских ратних савременика у циљу обезбеђивања новчаних средства за снабдевање Болница шкотских жена и избеглица. Тим поводом је Кабинету Министарства иностраних послова упутио меморандум следеће садржине: „Наша је намера, да имена савремених великана доведемо у везу са радом „Болница шкотских жена” и на тај начин сакупимо јединствену колекцију књига, које ће постати трајна успомена, коју ће многи у будућности чувати као драгоценост”.⁸³² Министарски савет је прихватио овај предлог и ставио у надлежност Министарству просвете и црквених послова Краљевине Србије – просветном одељењу, прикупљање књига уважених савременика.⁸³³ Допринос је био и слање Српкиња на санитетско образовање у Лондон, у току 1918. године.

6.1. Санаторијум у Саланшу

Француска је била земља која је у току Првог светског рата отворила капију српским избеглицама: ђацима, студентима, народним посланицима, чиновницима, војницима. Према француским изворима, на територији Француске је до 1. јануара 1918. године боравило 17.000 Срба.⁸³⁴ У току Првог светског рата највећи број српске

⁸²⁸ *Службени војни лист*, год. 36, бр. 38, 16. децембар 1917, стр. 439–440.

⁸²⁹ ВА, П-6, К. 534, Ф. 5, Д. 10/2.

⁸³⁰ АС, МПс-Г₃-Ф1-р18/918.

⁸³¹ АС, МПс, ф23-р14-1918.

⁸³² АС, МПс-ф8-р60-1918.

⁸³³ АС, МПс-Г₃-Ф1-р18/918.

⁸³⁴ Љ. Трговчевић, *Срби у Француској током Првог светског рата*, у: Међународни научни скуп Српско-француски односи 1904-2004, Београд, 18–20. октобар 2004 / уредили Михаило Павловић, Јелена Новаковић / Београд 2005, стр. 43–55.

деце, као и студената наставио је школовање у Француској, о чему је одлуку донела Народна скупштина Републике Француске и влада у новембру и децембру 1915. године. Припреме за школовање отпочеле су у децембру.⁸³⁵

Ратне прилике у Француској условиле су појаву разних болести, посебно туберкулозе, која је била раширена и међу српским ђацима и војницима.⁸³⁶ Поред уточишта и помоћи од велике користи су била лечилишта и одморишта за студенте. Просветно одељење у Паризу је помогло отварање санаторијума у Саланшу (1917) и ђачког одморишта у Ментону.⁸³⁷ Велику помоћ у отварању санаторијума пружио је Комитет шкотских жена⁸³⁸ Шеф просветног одељења у Француској, професор Сава Урошевић, обавестио је Министарство просвете и црквених послова на Крфу 20. јануара 1918. године о отварању лечилишта: „На Конференцији, одржаној 21. децембра ове године [1917.] под председништвом г. Главног Комесара у његовој Канцеларији, примио је к знању његово саопштење, да је постала дело, мисао и жеља Комитета Шкотландских Жена (Scottish Women’s Hospitals), да се оснује један племенски санаторијум за наше ђаке [...]. [...] оснивањем овог новог санаториума и својим намерама да га пренесе, после рата, у Србију, задужује нас новим дугом захвалности. Овај санаторијум почео је да прима туберкулозне guerissible студенте, почетком фебруара ове године [1918.]”⁸³⁹

Санаторијум је био смештен у модерном хотелу у Саланшу и био је намењен ученицима оболелим од туберкулозе.⁸⁴⁰ Први болесници су били ђаци из санаторијума на Корзици и Српског ђачког одмаралишта у Ментону.⁸⁴¹ Сви оболели у санаторијуму

---

⁸³⁵ А. Митровић, *Србија...*, стр. 289.

⁸³⁶ У француском граду Ниму се налазила болница за српске војнике оболеле од туберкулозе (Hôpital Complémentaire No=35). Управник болнице је био Франси Перије (Francis Perrier). Болеснике је лечио ординирајући лекар Шарл Жак Арден (Charles Jacques Ardain), а сем њих за негу болесника је била задужена болничарка Елиз Сабатије (Elise Sabatier) која је предложена за Крст милосрђа. (ВА, II-5, К. 24, Ф. 1, Д. 22).

⁸³⁷ А. Митровић, *Србија...*, стр. 296.

⁸³⁸ *Исто*, 288–293.

⁸³⁹ АС, МПс, ф23-р14-1918.

⁸⁴⁰ *Исто*.

⁸⁴¹ Управа ђачког одморишта у Ментону је од оснивања 1917. године до 1. децембра 1918. године била самостална финансијска институција поверена српском Просветном одељењу, а од 1. децембра 1918. године лекарки Америчког Црвеног крста, др Гледис Патрик (Gladys Patric). Њена управа трајала је до 12. јуна 1919. године. Шеф болнице код српске деце у Ментону је била пореклом Чехиња Мери Ламош (Mary Lamosh). За посвећеност је награђена Крстом милосрђа, у јуну 1918. године. Пре рада у Ментону, била је ангажована у Ници, по препоруци великог филантропа из Америке, Џона Фротингама. Одмориште је функционисало до 12. јуна 1919. године, када је започета евакуација свих опорављених и лако болесних ученика из Француске за Србију, док су теже болесни, којих није било више од десет, упућени у санаторијум у Саланшу. Имајући у виду да је број здраве деце био већи, одлучено је да се до краја јула укине одмориште. (АЈ, фонд бр. 66, фасцикла бр. 434, јединица описа бр. 701, назив јединице описа Школске и културне везе са Француском)

добијали су смештај, храну, одећу, као и стипендију у висини од 45 франака, од којих је 30 било за болничке трошкове, а 15 болесницима. Поменути износ је давало француско Министарство унутрашњих дела.⁸⁴²

Велике заслуге за оснивање санаторијума припадају изасланици Комитета шкотских жена, Ани Робертсон (Anna Robertson).⁸⁴³ Управница болнице била је Александрина Матилда Макфејл (Alexandrina Matilda McPhail),⁸⁴⁴ специјалиста за туберкулозне болести. Ова искусна лекарка претходно је радила на Корзици, у болници Комитета шкотских жена за лечење туберкулозних болесника.⁸⁴⁵

Први резултати прегледа оболеле деце од туберкулозе били су поражавајући. Лекарка је констатовала болест и у последњем – неизлечивом стадијуму. На предлог лекарке Макфејл у санаторијуму су били смештени пацијенти код којих је болест могла да се излечи, укупно њих 70. За ученике код којих је болест узела маха, биле су инсталиране нове бараке.⁸⁴⁶

Лечење српских ђака у санаторијуму одобрило је Просветно одељење у Паризу. Према речима Ане Робертсон, у санаторијуму је био организован курс енглеског језика, сваки болесник је добијао по један комад земље на коме је узгајао поврће и цвеће, а све са циљем бржег и бољег опоравка.⁸⁴⁷

6.2. Школовање Српкиња у Енглеској

Недостатак болничког кадра у Србији за време ратова, подстакнуо је угледне енглеске даме да 1918. године оснују Одбор за санитарско школовање Српкиња, „које су на себе преузеле задатак да приме и бесплатно школују у Енглеској изван број Српкиња за болничарке, санитарске надзорнице и све врсте санитарских помагача”.⁸⁴⁸

Комитет за санитарско школовање од девојака је тражио да су писмене, интелигентне, добро васпитане, рационалне, моралне и пуне разумевања. Просветни одбор у Француској одабрао је и упутио у Лондон две дипломиране студенткиње учитељског течаја у Француској, Даницу Милосављевић и Милеву Јевремовић, као и три редовне студенткиње, Марију Печеницу, Милеву Тутулић и Љубицу В.

---

⁸⁴² АС, МПс, ф23-р14-1918.

⁸⁴³ *Српске новине*, бр. 22, 20. фебруар 1918, стр. 4, *Српски санаторијум. Санаторијум за српске ђаке у Француској*.

⁸⁴⁴ Е. Shaw McLaren, *A history of the Scottish...*, стр. 242.

⁸⁴⁵ Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 131.

⁸⁴⁶ АС, МПс, ф23-р14-1918.

⁸⁴⁷ *Исто*.

⁸⁴⁸ АС, МПс, Г₆, Ф.2, Р 49/918.

Војиновић.⁸⁴⁹ Одабир студенткиња за санитетско школовање спроводио је Просветни одбор у Француској, који је имена одабраних прослеђивао Министарству просвете и црквених дела. На тај начин посланство је само одређивало која је кандидаткиња подобна за жељени позив „[...] за школовање ове врсте санитетских помоћника, који ће по повратку у земљу радити на подизању народног здравља и јавне хигијене [...]”.⁸⁵⁰

7. Српски потпорни фонд (Serbian Relief Fund)

Септембра 1914. године у Лондону је формиран Одбор за помоћ Србији (Serbian Relief Fund) и њеном угроженом становништву, који је прикупљао помоћ у гардероби, рубљу, санитетском материјалу и организовао слање лекарских мисија. Српски потпорни фонд у Лондону био је „српска кућа”. О формирању Фонда писала је у *Тајмсу* Елизабета Христић, снаха српског дипломате Николе Христића.⁸⁵¹ Деловање поменутог фонда подржало је неколико познатијих дама, Мејбел Данлоп Грујић, Елизабета и Ана Христић, као и супруга иностраних дипломата, леди Пеџет и леди Вајтхед.⁸⁵²

У Извештају о санитетским мисијама из Енглеске у Србији за време Првог светског рата, српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон је оставио запис и о оснивању Енглеског одбора за помоћ српским рањеницима и пострадалима у рату.⁸⁵³ Српски потпорни фонд је била хуманитарна организација. Рад је био на добровољној бази. Потпредседница одбора била је леди Бојл.⁸⁵⁴ Слагалиште са робом и санитетским материјалом је било под надзором Карингтон Вајлд (Carrington Wilde), која је организовала паковање пакета,⁸⁵⁵ леди Гроган (Lady Grogan) је била задужена за лекарске мисије, а госпођа Ситон-Вотсон (Seaton-Watson) је организовала слање пакета у Аустроугарску, Немачку и Бугарску, заробљеницима и интерниранима. У периоду од 1914. до 1918. године Српски потпорни фонд је организовао осам болница за помоћ

---

⁸⁴⁹ АС, МПС, Г₆, Ф.2, Р 49/918.

⁸⁵⁰ Исто.

⁸⁵¹ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

⁸⁵² АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/229.

⁸⁵³ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

⁸⁵⁴ За пружену помоћ одликована је септембра 1915. године, на предлог министра иностраних дела, Орденом Светог Саве трећег степена. (АС, МИД, ПО, ролна 473, документ XXV/251; АС, МИД, ПО, ролна 473, документ XXV/255.).

⁸⁵⁵ Ruth S. Farnam, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis, 1918, str. 113.

српском становништву.⁸⁵⁶ Шефица за организовање мисија, од новембра 1914. године, била је леди Гроган из Лондона.⁸⁵⁷

У раду Фонда од 1914. године активно су учествовале представнице енглеске аристократије, Макин (Masqueen) – управитељка колеџа Св. Катарине у Лондону, Вера Винтел (Vera Wintle) и С. Гевара (S. Guevara) из Лондона, док је на отпремању пошиљака, од октобра 1914. године радила Обри Флечер (Aubrey Fletcher). Фонду су се од 1915. године придружиле и Флоренс Ранкин (Florence Rankin) и Беатриса Григ (Grieg).⁸⁵⁸

Прва болница Српског потпорног фонда је радила у Скопљу.⁸⁵⁹ Мисија је допутовала 1914. године са 540 пакета и била је састављена од медицинског и болничког персонала, као и помоћног особља, послуге и куvara.⁸⁶⁰ Шеф мисије у Скопљу била је леди Пеџет.⁸⁶¹ На основу списка страних медицинских мисија у Србији, сазнали смо да је мисија леди Пеџет бројала 49 чланова.⁸⁶² У болници је радило петнаест болничарки.⁸⁶³

Мисија је стигла у тренутку када је пегави тифус попримио размере епидемије, а здравствене прилике биле на ивици колапса. Од тифуса је оболела и сама леди Пеџет, као и главни лекар болнице Морисон. Болница је била отворена и за цивиле.⁸⁶⁴ Нове чланове добила је 17. новембра 1915. године.⁸⁶⁵ У тренутку окупације земље леди Пеџет је остала у Скопљу да негује рањенике. У телеграму Врховној команди у Крушевцу је писало: „Госпођа Пеџет са својом мисијом није хтела да се евакуише у позадину, већ је остала у Скопљу и пришла да негује наше рањенике и болеснике по болницама”.⁸⁶⁶ Избеглице које су дошле у Скопље биле су снабдевене одећом захваљујући тамошњем складишту Српског потпорног фонда. Мисија је вршила свој задатак до фебруара 1916. године, када се определила за повратак у отаџбину.⁸⁶⁷

Друга јединица Српског потпорног фонда стигла је као појачање мисији леди Пеџет у току 1915. године. Леди Корнелија Вимборн је још децембра 1914. године

⁸⁵⁶ *Najveći dobrotvori Srbije u ratu (Serbian Relief Fund)*, у: Нова Европа, књ. 12 (1. децембар 1925) [уредили Ј. Поповић, М. Костренчић, М. Ћурчин], Загреб 1925, стр. 493.

⁸⁵⁷ АС, МИД, ПО, ролна 499, документ ХI/477.

⁸⁵⁸ Исто.

⁸⁵⁹ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ ХVIII/311; АС, МИД, ПО, ролна 434, документ ХVIII/312.

⁸⁶⁰ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ ХVIII/302.

⁸⁶¹ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ ХХI/254.

⁸⁶² АС, МИД, ПО, ролна 468, документ ХХI/244.

⁸⁶³ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ ХХI/254.

⁸⁶⁴ *Политика*, бр. 25454, 15. август 1984, стр. 15, *Фонд за помоћ Србији*.

⁸⁶⁵ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ ХХI/484.

⁸⁶⁶ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 2, Д. 49.

⁸⁶⁷ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

српском посланству понудила санитарски материјал за болницу од педесет кревета са петнаест болничарки, што је прихваћено са захвалношћу.⁸⁶⁸ Мисија је стигла у Скопље фебруара 1915. године,⁸⁶⁹ са 200 тона материјала и 100 кревета, од којих је 60 било предвиђено за болеснике.⁸⁷⁰ Бројала је 46 чланова,⁸⁷¹ међу којима су се налазили најбољи медицински радници које је Енглеска имала у том тренутку. Начелник болнице је био лекар Грејам (Graham), а надзорница Евелин Робертс (Eveline Roberts). Болница је имала три хирурга, бактериолога, фармацеута, девет болничарки, магационера, благајника и тумача, куварицу, праљу и десет нудиља.⁸⁷² Мисија је напустила Скопље пре окупације.⁸⁷³

Фебруара 1915. године у телеграму из Лондона Српски потпорни фонд је понудио српској влади трећу болницу, састављену искључиво од женских хирурга и помоћница, на челу са Мајбел Стобарт (Mabel Stobbart), што је прихваћено.⁸⁷⁴ Било је предвиђено да болничко особље чини седам жена лекара, петнаест болничарки и двадесет припадника помоћног особља.⁸⁷⁵ По одлуци начелника санитета Врховне команде, Лазара Генчића, из марта 1915. године мисија је требало да буде стационирана у Крагујевцу.⁸⁷⁶ Након месец дана мисија је стигла у Крагујевац, формиравши болницу под шаторима, као и одељења за лечење становништва у селима Шумадије.⁸⁷⁷ Болнице су биле опремљене беспрекорно. Испред болничких шатора се налазила просторија за пресвлачење рањеника. Највећи шатор са црквеним сводом служио је као простор за молитву и трпезарија болничког персонала. Шеф главне кухиње била је Моника Стенли (Monica Stanley).⁸⁷⁸ Лекарке су поред медицинских обављале и физичке послове. Лекарка хирургије и инспектор санитета Ка (Kah) је постављала коље за шаторе. Лекарка Каксен (Kaxen) је копала канал и јаму за помије. Болница је обухватала апотеку, библиотеку, шатор за лекарску конференцију, станове

⁸⁶⁸ АС, МИД, ПО, ролна 434, документ XVIII/388.

⁸⁶⁹ АЈ, ЗЈ-П, 80-75-330.

⁸⁷⁰ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/422.

⁸⁷¹ АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/211.

⁸⁷² АС, МИД, ПО, ролна 468, документ XXI/257.

⁸⁷³ АЈ, ЗЈ-П, 80-75-330.

⁸⁷⁴ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/519.

⁸⁷⁵ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/521.

⁸⁷⁶ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXI/523.

⁸⁷⁷ В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије...*, стр. 56; Ж. Вуковић, *Да не заборавимо...*, стр. 161; Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 195.

⁸⁷⁸ За време боравка у Србији писала је дневник, у забелешци од 20. маја 1915. године посебно место је посветила српској жени, где између осталог, пише: „Жене су прекрасне, тако лепе и моћне; оне обављају већину физичког посла. Невероватна храброст Српкиња никада неће бити заборављена. Неке од њих су изгубиле очеве, браћу, мужеве и синове. Све ове жене имају исти једноставан одговор: „Сестро, они су умрли за своју земљу!“” (*Распеће Србије...*, стр. 171).

за особље, велики магацин разних ствари и располагала са два аутомобила за особље и три аутомобила за рањенике.⁸⁷⁹

Мабел Стобарт је поред пута за Горњи Милановац инсталирала амбуланту за бесплатне прегледе свих становника Крагујевца и делила им лекове из залиха.⁸⁸⁰ Увидевши да је помоћ у лекарском кадру неопходна, обратила се Српском потпорном фонду и затражила дванаест амбуланти. Убрзо су стигле три, које су подигнуте у рову у Крагујевцу, Лапову и Наталинцима.⁸⁸¹ С временом је отворено још четири: у Рековцу, Руднику, Витановцу и Овчар бањи.⁸⁸²

У амбулантама су радиле једна лекарка, две болничарке, куварица и тумач. Оваквом организацијом пољска болница у Крагујевцу је постала пример свим амбулантама. Нешто касније отворени су и болеснички шатори,⁸⁸³ како би медицинска помоћ била доступна свима.⁸⁸⁴ У болници је владала војничка дисциплина: доручак је био у 6, ручак у 11.30, вечера у 18.30, а у 21 су сви морали да буду у кревету.⁸⁸⁵

У болници су као болничарке радиле Лорна Џонсон (Lorna Johnson)⁸⁸⁶ и Селина Таб (Selina Tubb), које су за своје прегалаштво награђене Крстом милосрђа.⁸⁸⁷ У Рендгенском одељењу је радила лекарка Изабела Тејт (Isabel Tate).⁸⁸⁸

У тренутку окупације мисија је подељена. Мабел Стобарт је формирала пољску болницу (First Anglo-Serbian Hospital) покретног типа, која се налазила у саставу Шумадијске дивизије првог позива. Други део јединице остао је под вођством лекарке Меј Кинг (May King) и организовао превоз рањеника иза линије фронта, кренувши напослетку пут Албаније и Црне Горе.⁸⁸⁹ Јединица је успела да без жртава пређе осам стотина миља и стигне до Албаније. У Скадру је добила обавештење да се британско особље врати кући.⁸⁹⁰

Српски потпорни фонд је послао у Србију и две болнице, које су финансирани фармери из Енглеске. Током 1915. године у Србији, било је пет болница Српског

---

⁸⁷⁹ *Политика*, бр. 4011, 26. април 1915. стр. 2, *Госпођа Клер Стобарт*.

⁸⁸⁰ *Исто*.

⁸⁸¹ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 2, Д. 64.

⁸⁸² С. Поповић Филиповић, *Српски потпорни фонд...*, стр. 297.

⁸⁸³ Жарко Вуковић, *Да не заборавимо...*, стр. 128, 130.

⁸⁸⁴ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 2, Д. 64.

⁸⁸⁵ Моника Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 74.

⁸⁸⁶ ВА, П-5, К. 61, Ф. 1, Д. 31.

⁸⁸⁷ ВА, П-3, К. 322, Ф. 10, Д. 4/221

⁸⁸⁸ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 74.

⁸⁸⁹ *Највећи добротвори...*, стр. 494.

⁸⁹⁰ Н. Павловић, *Странкиња – командант јединице на фронту*, у: [Зборник радова Четвртог научног скупа] 800 година српске медицине, [Соко Град, 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Ваџић], Београд 2013, стр. 88.

потпорног фонда. Прва мисија фармера (The First British Farmers' Unit) била је распоређена у Београду.⁸⁹¹ Јуна 1915. године у Ниш је стигла Друга мисија фармера (The Second British Farmers' Unit), која је бројала 37 лица и била упућена у Пожаревац.⁸⁹² Прва мисија фармера, састављена од инфектолога, након сузбијања епидемије тифуса отпутовала је из Београда, а на њено место је дошла Друга мисија фармера из Пожаревца. Ова јединица је остала у Србији и за време окупације и то у Врњачкој Бањи до фебруара 1916. године.⁸⁹³

Српски потпорни фонд је за време повлачења, али и након тога, послао своје изасланике да пруже помоћ цивилним и војним избеглицама у Скадру и Драчу, као и у Солуну и на Крфу. Осим тога, Фонд је пружао помоћ и слањем одеће и намирница, о чему говоре званични извештаји. На Крфу је од новембра 1915. до новембра 1916. године раздељено 36.600 зимских капута, 14.500 покривача и још много гардеробе и хране.⁸⁹⁴ У Солуну је формиран прихватни центар избеглица под покровитељством Српског потпорног фонда на челу са лордом и леди Бојл, која је преузела уређење логора, претходно формираног по налогу принцезе Демидов. Поменути камп, преуређен у избеглички логор, био је смештен у Солуну и радио је до фебруара 1916. године. Велики број избеглица у Солуну, пре доласка мисије Бојлових, збринула је под шаторима Даринка Грујић.⁸⁹⁵

Један део мисије Српског потпорног фонда је упућен у Флорину, према Битољу, да збрине преостале избеглице, које су ту пристизале долином Вардара. Српски потпорни фонд је обезбеђивао храну и за избеглице у Скадру, Драчу, Сан Ђованиу и Валони.⁸⁹⁶ За прихватање српских избеглица биле су задужене поред Српског потпорног фонда и јединице Црвеног крста и Болница шкотских жена.⁸⁹⁷ Комесар Енглеског Црвеног крста, сер Едвард Бојл (Sir Edvard Boyle), избеглицама је делио новац у Солуну, а помоћ је пружао и у Лерину, Водену и Соровићу.⁸⁹⁸

Избеглице су пребачене у град Ајачи на Корзици, где је формирана седма јединица Српског потпорног фонда задужена за рехабилитацију и опоравак српских

---

⁸⁹¹ АС, МИД, ПО, ролна 468 документ XXI/89; АС, МИД, ПО, ролна 469 документ XXI/536.

⁸⁹² АС, МИД, ПО, ролна 469 документ XXI/539.

⁸⁹³ С. Поповић Филиповић, *Српски потпорни фонд...*, стр. 298–300.

⁸⁹⁴ *Najveći dobrotvori...*, str. 494.

⁸⁹⁵ АС, МПс, ф22-р9-1918.

⁸⁹⁶ АЈ, ЗЈ-П, 80-75-330.

⁸⁹⁷ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 184.

⁸⁹⁸ АС, МИД-ПО, ролна 500, документ XI/606.

избеглица.⁸⁹⁹ Поменуто место је изабрано због изолованости од ратних дешавања и лековитости корзиканске обале.⁹⁰⁰ На пребацивању избеглица и њиховом збрињавању било је ангажовано 43 људи.⁹⁰¹

Сваки избеглица је од Француске дневно добијао 1.25 франака, а деца 0.50 франака. Избеглице су у Ајачију имале веома организован живот.⁹⁰² Приређиване су представе, отворани бесплатни курсеви француског језика, школе за српске ђаке.⁹⁰³ Са децом су радиле француске учитељице, Ана и Паулина Казанов,⁹⁰⁴ у сарадњи са учитељицом из Битоља Ружом Матејић, док је часове енглеског језика држала леди Бојл.⁹⁰⁵ У оквиру српске читаонице била је смештена библиотека са српским новинама и књигама, као и енглеским и француским листовима и часописима. Посебно одељење је било играоница са разноврсним играма за децу.⁹⁰⁶ О хигијенским условима, као и о реду пансионата, бринула је спремачица Томсон (Thomson). У формираној болници је владао ред и дисциплина на сва три одељења (мушко, женско и дечје). Особље у болници је било женско. Шефица је била лекарка Мери Блер (Mary Blaire), а њена сарадница Мери Филипс (Mary Phillips).⁹⁰⁷ Још једна болница је основана у граду Бастији, захваљујући Кетлин Кортни (Kathleen Courtney).⁹⁰⁸ Лекарка Макфејл је била шеф болнице. Основана је и српска црква уз захвалност мајке лорда Бојла, Хелен Бојл.⁹⁰⁹

На Корзици је под окриљем Српског потпорног фонда било организовано и српско забавиште за децу. Наставница енглеског језика је била Олив Рантри (Olive H. Rountree).⁹¹⁰ Рад Српског потпорног фонда на Корзици је био усмерен на

⁸⁹⁹ АС, МИД-ПО, ролна 520, документ V/763. *Српске новине*, бр. 79, 8. октобар, 1916. стр. 2, *Наши дописи. Рад енглеске мисије и живот наших избеглица на Корзици*.

⁹⁰⁰ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 190.

⁹⁰¹ Детаљније о списку, видети: АС, МИД-ПО, ролна 500, документ XI/606-609.

⁹⁰² Јелена Лозанић је приликом посете Болници шкотских жена забележила: „Била сам веома дирнута гледајући са колико пожртвовања и љубави ове жене лече и негују наше болеснике, и колико имају пријатељства и симпатија за наш народ који се налази на Корзици. Никада нећу заборавити једно вече које сам провела у болници са енглеским докторкама, болничаркама и нашим болесницима. Реконвалесцентни су заједно са болничаркама певали наше песме, декламовали, док најзад један не засвира у фрулу и не поче српско коло у које се ухватише и докторке и болничарке”. *Српске новине*, бр. 79, 8. октобар, 1916. стр. 2, *Наши дописи. Рад енглеске мисије и живот наших избеглица на Корзици*.

⁹⁰³ *Српске новине*, бр. 14, 10. мај 1916. стр. 2, *Наши дописи. О животу српских избеглица на Корзици*.

⁹⁰⁴ АС, МПС-ПО, ф.36, р.49/18.

⁹⁰⁵ *Исто*.

⁹⁰⁶ *Српске новине*, бр. 79, 8. октобар, 1916. стр. 3, *Наши дописи. Рад енглеске мисије и живот наших избеглица на Корзици*.

⁹⁰⁷ Одликоване су Орденом Светог Саве четвртог степена. (АС, МПС-ПО, ф.36, р.49/18).

⁹⁰⁸ Одликована Орденом Светог Саве петог степена. (АС, МПС-ПО, ф.36, р.49/18).

⁹⁰⁹ *Српске новине*, бр. 14, 10. мај 1916. стр. 2, *Наши дописи. О животу српских избеглица на Корзици*.

⁹¹⁰ АС, МПС, ф13-р89-1918.

рехабилитацију српских избеглица и на омогућавању што бољих услова за њихов живот и рад. Представници Фонда радили су на отварању радионица, школа, црква, уређењу вртова и земље. Од рукотворина српских избеглица на Корзици организована је изложба српских женских ручних радова, која је приређена у просторијама Српског потпорног фонда у Лондону.⁹¹¹ На Корзици су жене у радионицама израђивале српске везове, као и пиротске ћилиме и за тај посао су биле плаћене по два динара дневно. Радионице су се налазиле на три локације: у Ајачиу, Бокоњану и Учијану, и у њима је до октобра 1916. било запослено више од 230 жена.⁹¹²

Велики допринос у одевању избеглица дала је контеса де Рејнак де Фусемањ (Contesse di Reinack di Fonssemagne), која је оденула 500 српских избеглица до августа 1916. године. Осим тога, снабдевала је болницу на Корзици.⁹¹³ На одевању избеглица је радила и леди Беатрис Ситон (Beatrice Seaton).⁹¹⁴

На Крфу је након реорганизовања српске војске, у месту Караџо формирана Шеста јединица Српског потпорног фонда.⁹¹⁵ Мисија је радила у две велике бараке и четири шатора, у којима је лечено 105 болесних избеглица и војника. У баракама је владала дисциплина, чистоћа и ред. Управник болнице је био Едвард Ворен (Edward Warren), док су лекарке биле Макларен (Maclaren) и Потер (Potter) и хирург Хејг (Haig), као и петнаест болничарки.⁹¹⁶

Због потребе за болницама маја 1916. године на Крф је из Лондона упућена мисија опремљена санитарским, болничким и апотекарским прибором, као и аутомобилима за превоз рањеника. Болница са Крфа је пребачена на Солунски фронт и постављена у Микри, у току борбе за Кајмакчалан. Због непосредне ратне опасности премештена је у школску зграду у Соровићу. Била је то Српско-енглеска болница бр. 2, која је пружала драгоцену помоћ српским рањеницима после Кајмакчаланске битке заједно са Болницом шкотских жена у Острову. У болници је радила, у својству медицинске сестре и санитарне инспекторке, Дороти Њухол (Dorothy Minnie Newhall).⁹¹⁷ Главна медицинска сестра од марта 1917. године била је Мери Стјуарт

---

⁹¹¹ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

⁹¹² *Српске новине*, бр. 79, 8. октобар, 1916. стр. 3, *Наши дописи. Рад енглеске мисије и живот наших избеглица на Корзици*.

⁹¹³ Одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена и била предложена за Орден Белог орла четвртог степена. (АС, МИД-ПО, ролна 500, документ XI/608).

⁹¹⁴ АС, МИД-ПО, ролна 520, документ V/783.

⁹¹⁵ *Српске новине*, бр. 14, 10. мај 1916, стр. 3, *Наши дописи. О животу српских избеглица на Корзици*.

⁹¹⁶ *Исто*.

⁹¹⁷ С. Поповић Филиповић, *Српски потпорни фонд*, стр. 303.

Доналдсон (Mary Stewart Donaldson), која је током 1918. године била и директорка.⁹¹⁸ О српској сирочади у болници се старала добровољна болничарка, Олив Рантри (Olive H. Rountree).⁹¹⁹

Болница Српског потпорног фонда је сарађивала са Болницом шкотских жена у Острову, на челу са лекарком Агнес Бенет, као и са аутомобилско-амбулантским одредом под управом Кетрин Харли (Chaterine Mary Harley).⁹²⁰ За време великих борби вођених у току 1916. године, истакла се у спасавању рањеника.⁹²¹

Осим тога, болница Српског потпорног фонда је сарађивала са медицинским особљем Болнице шкотских жена у Битољу. У поменутом месту је обављена вакцинација становништва. У Битољу је на евакуацији најтежих рањеника санитарским аутомобилом радила Кетрин Харли, која је ту и погинула приликом бомбардовања.⁹²² На збрињавању избеглица у Битољу је радила и њена ћерка Едита Харли (Edith Harley), ангажована и на сузбијању заразних болести у амбуланти у Тетову, док је у тетовској Окружној болници била главна болничарка и управница болнице.⁹²³

Осма јединица Српског потпорног фонда (The Serbian Relief Fund Hospital, Unit No. 8) формирана је у Бизерти, где је пристизао највећи број српских инвалида на лечење и опоравак. Одмах након повлачења преко Црне Горе и Албаније српске трупе су се укрцавале у Сан-Ђованију, Валони и Драчу, а затим француским бродовима упућиване ка Тунису, Алжиру и Мароку, француским колонијама у Африци.⁹²⁴ Максималан број болесника који је приспео у Бизерту, на дан 30. марта 1916. године био је 17.622 Срба.⁹²⁵ На опоравку у Бизерти је било око 11.000 људи, што је у поређењу са 140.000 људи, колико их је било на острву Крф, знатно мање.⁹²⁶

Војници, који су пристизали у Бизерту, били су испијени од дизентерије и већина је била у потпуности онеспособљена за живот. Појединци су били парализовани, слепи, или без шаке и руке.⁹²⁷ У Тунису и Алжиру, француски санитар је организовао болнице за лечење српских војника, док је за рехабилитацију српских

⁹¹⁸ *Службени војни лист*, год. 37, бр. 20, 2. јун 1918, стр. 295–296.

⁹¹⁹ АС, МПС-ф13-р89-1918.

⁹²⁰ АЈ, ЗЈ-П, 80-75-330.

⁹²¹ ВА, П-3а, К. 64, Ф. 3, Д. 27.

⁹²² *Исто*.

⁹²³ За заслуге у рату 1916. године одликована је Крстом милосрђа, а Орден Светог Саве петог степена уручен јој је 1917. године. (ВА, П-5, К. 102, Ф. 8, Д. 10).

⁹²⁴ Петар Николић, *Медицинска опажања на нашим рањеницима и болесницима у Бизерти* у: Владимир Станојевић, *Историја српског војног ...*, стр. 421.

⁹²⁵ Љ. Трговчевић, *Срби у Француској...*, стр. 44.

⁹²⁶ А. Митровић, *Србија...*, стр. 275.

⁹²⁷ М. Крипнер, *Жене у рату...*, стр. 191.

инвалида био задужен Српски потпорни фонд. Највише болесника је било у „Hospital Farre”, а у другој болници, „Hospital militaire” били су смештени оболели официри. У њој је била отворена школа француског језика, док се српска музика редовно слушала у свим болницама. Пољска болница „Ладна вода” представљала је прихватни центар за оболеле. Из ње су болесници упућивани у одговарајућу болницу. Највећа болница „Сиди Абдалах”, у којој су се лечили нервни болесници, налазила се у варошици Фервил и била удаљена 20 километара од Бизерте.⁹²⁸

Реконвалесцентно одељење „Сиди Фаталах“, било је удаљено пет километара од Туниса. О болесницима су се бринуле милосрдне сестре и болничари. За посвећен рад и негу Орденом Светог Саве петог степена одликоване су две болничарке, Аликс Кос (Alix Causse) и Елен Кларк Клинтон (Hélène Clark Clinton).⁹²⁹

За лечење су на располагању болесницима биле и две бање, једна у близини Туниса - „Корбус”, а друга у близини Алжира - „Халмам Рира”. Велику пажњу српским болесницима је посвећивао и француски адмирал Гепрат са својом ћерком Аранжир, приликом недељне посете. Њихови доласци били су праћени бројним поклонима. „Они долазе пуних руку и враћају се пуна срца, а г. адмирал и празних џепова, јер после предатих поклона његова љубазна и симпатична кћи покупи сав новац из очевих џепова па и сам новчаник и све то преда нашим војницима, пошто им каже српским језиком, који учи: „Ви сте јунаци!”⁹³⁰

Онеспособљени војници, који су изгубили вид на Добром пољу, Црној реци и Ветернику, упућивани су у Бизерту, као и у логор Лазуаз, касарну Ламберт и санаторијум Бен Негро.⁹³¹ Доласком на Корзику Српски потпорни фонд је расподелио избеглице у локалне породице, по приватним кућама у селима. Отворио је диспанзере, цркве, радионице, као и школе за избеглице.⁹³² За негу болесника биле су задужене социјална радница Франческа Вилсон (Francesca Willson),⁹³³ сестра Морисова (Morris) и Маргарет Макфеј (Margaret Stewart McFie),⁹³⁴ које су претходно биле ангажоване на

⁹²⁸ *Српске новине*, бр. 21, 17. мај 1916, стр. 2, *Наши дописи. Писмо из Бизерта*.

⁹²⁹ ВА, П-3, К. 322, Ф. 10, Д. 4/208.

⁹³⁰ *Српске новине*, бр. 21, 17. мај 1916, стр. 2, *Наши дописи. Писмо из Бизерта*.

⁹³¹ Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 173-174.

⁹³² S. Poročić Filipović, *Hrabrost između redova...*, стр. 381.

⁹³³ Франческа Вилсон (1888–1981) из Њукасла, образовала се на Кембриџу. Била је ангажована на Корзици, у центру за рехабилитацију српских избеглица и војника. Објавила је неколико књига о сећањима из Великог рата.

⁹³⁴ Маргарет Макфеј (1890–1971), дипломирани лингвиста на Оксфорду. Била је чланица пете јединице Српског потпорног фонда. У току рата научила је српски језик и веома доследно обављала послове у селима Корзике са српским избеглицама.

Корзици. Франческа Вилсон је кроз рад лечила инвалиде од депресије.⁹³⁵ Организовала је Дом за српске инвалиде, који је уједно представљао и леčiliште и радионицу. У башти су радили оболели од епилепсије, простирке од палминог лишћа су плели парализовани, сламне шешире су правили слепи, док су завесе од бамбуса и перли спајали људи којима су дрхтале руке.⁹³⁶

Дом за рехабилитацију инвалида формиран је захваљујући Српском инвалидском одреду и Српском потпорном фонду и био је смештен у Бен Негру, две миље од Бизерте. Према расположивим подацима, у касарни је било око две стотине неуролошких болесника. За бржи опоравак болесника отворено је позориште. У једној бараци била је смештена и црква.⁹³⁷ Домом је управљала Емили Пауер (Emily Power), која је за показану преданост и посвећеност раду предложена за Орден Светог Саве четвртог степена.⁹³⁸ Маргарет Макфеј је организовала у Реконвалесцентном одељењу, у касарни Ламберт, рад са слепим српским војницима. Бизертски инвалидски одред је поседовао и радионице, али је имао и стручну школу за слепе и глувонеми, у којој су стицали основна знања и учили француски језик.⁹³⁹

Завод за слепе у Тунису увео је у употребу и Брајову азбуку за образовање слепих. Корисници болнице су се обучавали за занате.⁹⁴⁰ Систем радионичке наставе оспособљавао је слепе инвалиде ратнике у периоду од 1917. до 1919. године за рад, према личним способностима. Кроз курсеве инвалиди су се оспособљавали за обављање столарских, обућарских, плетарских, берберских, пинтерских и других заната.⁹⁴¹

---

⁹³⁵ Ј. Лазаревић, *Енглескиње...*, стр. 180.

⁹³⁶ L. Miler, *Naš brat...*, str. 215.

⁹³⁷ П. Николић, *Медицинска опажања...*, стр. 421.

⁹³⁸ ВА, П-5, К. 171, Ф. 1, Д. 38.

⁹³⁹ П. Николић, *Медицинска опажања...*, стр. 420.

⁹⁴⁰ С. Поповић Филиповић, *Српски потпорни фонд*, стр. 309.

⁹⁴¹ Л. Николић, *Санитет у Бизерти...*, стр. 155.

5. ЖЕНА И ПРОПАГАНДА

„Женски поглед“ на људе и догађаје

Жене су у току рата биле амбасадори своје војске. Оне су писањем, говорима, јавним предавањима, дале огроман допринос српском народу у борби против окупатора.

Часопис *Балкански рат у слици и речи*, у чланку „Српска жена: надмашила све досадашње најсложније жене свих народа на свету,“ истиче значај жене у рату: „У овим ратовима у овим великим историјским данима Ви сте својим беспрекорним држањем доказале да наши законодавци и државници Вашу велику душу познавали нису. Ви сте Отаџбину своју много задужиле. Ви сте заслужиле, да пред законом не будете запостављене и да имате својих домаћичко-васпитних школа у довољном броју. А када то тако буде, онда ће Србија општа мајка наша бити најнапреднија и најсрећнија земља”.⁹⁴²

Србија је још у 19. веку била у фокусу две младе Енглескиње, Аделин Ирби (Adeline Irby) и њене другарице Џорџине Мјур Макензијеве (Georgina Muir Mackenzie). Боравећи на Балканском полуострву посветиле су књигу српском народу, његовој историји и улози у историји Балкана.⁹⁴³ За време босанско-херцеговачког устанка 1875. године Ирбијева је покренула своје сународнике у Лондону у прикупљању прилога за напаћени народ на Балкану. У аманет својим потомцима, оставила је започету мисију, која је кроз ратове 20. века била настављена.⁹⁴⁴

На почетку 20. века, када су жене новинари биле тек спорадична појава, Ана Христић је, пишући дописе за *Дејли експрес (Daily Express)*, покрчила путеве женској популацији на пољу новинарства. Лист *Политика*, за који је Ана Христић објавила највећи број ратних репортажа за Србију, посветио јој је читав један чланак,⁹⁴⁵ док су *Српске новине* 1917. године објавиле: „Пре 1912. у Енглеској једва се знало, да Србија постоји: данас се ни о једној другој земљи у Енглеској не мисли, не говори и не пише са више симпатије и поштовања но о Србији”.⁹⁴⁶

⁹⁴² *Балкански рат у слици и речи*, /уредник Душан Мил. Шијачки/, Год. 1, бр. 27, 11. август 1913. године, стр. 427.

⁹⁴³ Г. Мјур Макензијеве и А. П. Ирбијеве, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* [с енглеског превео Ч. Мијатовић], Београду 1868.

⁹⁴⁴ *Мис Аделина Павлија Ирби*, у: Вардар: календар за преступну годину 1912, Београд 1912, стр. 119–120.

⁹⁴⁵ *Политика*, бр. 7933, 7. јун 1930, стр. 8, *Мис Ани Христић*.

⁹⁴⁶ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917. стр. 3, *Енглескиња у српској војсци*.

1. Елизабет Христић

Српска породица Христић могла се подичити двома добротворкама. Прва је Елизабет Љ. Христић (1861–1933), супруга српског официра и војног изасланика у Петрограду, Љубомира Христића.⁹⁴⁷ У браку је рођено троје деце, син Никола и две кћери, Ана и Џени. Ангажовале су се у бројним женским друштвима, основавши и Српски народни женски савез 1906. године, који је значио повезивање свих женских друштава. Са ситуацијом у Србији и на Балкану за време Балканских ратова свет је био упознат захваљујући новинарској делатности Елизабет Христић и њене ћерке Ане, које су обавештавале свет о рату на Балкану.⁹⁴⁸

Елизабет Христић је од 1912. године писала у енглеском *Тајмсу* о стању у Србији.⁹⁴⁹ На почетку Другог балканског рата она је уреднику *Тајмса* упутила писмо у коме је писала о побудама, али и интересима народа на Балканском полуострву. У чланку је, између осталог, навела да Други балкански рат представља борбу Бугарске за одузимањем 64% од целокупног освојеног земљишта у Првом балканском рату, то јест бори се за превласт на полуострву. „Србија се бори за свој живот. Црна јој Гора помаже до братске солидарности. Грчка се труди да одржи своју власт над острвима који су насељени искључиво Грцима, а Бугарска се бори за превласт на полуострву. Пошто је црпила снагу својих савезника и изнурила их у своје интересу, она сад намерава да влада као прва сила. Бугарска тражи за себе 64% процената од целокупног освојеног земљишта, па чак и оне земље у које за време зимушњег рата ниједан њен војник ногом ступио није”.⁹⁵⁰

Захваљујући Елизабет Христић бројни листови (*The Times*, *The Chicago Tribune*, *The American Catholic Review*) су писали о ситуацији на Балкану за време Балканских ратова.⁹⁵¹ У листу *Тајмс* за време Првог светског рата, писала је о тешком положају у коме се налазила Србија, као и о недостатку санитарског материјала, и упутила јавни апел за слање прилога и помоћ Србима.⁹⁵²

Била је преводилац и ратних песама и војничких скица које су објављене у *Тајмсу* (*Times*), *Морнинг посту* (*Morning Post*), *Пал мал газети* (*Pall mall Gazette*),

⁹⁴⁷ *Политика*, бр. 7823, 13. фебруар 1930. стр. 8.

⁹⁴⁸ S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova: Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih* / преводи: Bob Filipović i Slavica Popović Filipović / Београд, 2015, стр. 306.

⁹⁴⁹ А. Вулетић, *Странкиње – „српске снахе” у 19. и почетком 20. века*, у: *Историјски часопис*, књ. 51/2004, стр. 80.

⁹⁵⁰ *Правда*, бр. 179, 2. јул 1913, стр. 2, *Писмо г-ђе Христићке уреднику „Тајмса”*.

⁹⁵¹ S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova...*, стр. 310.

⁹⁵² АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-330.

Ивнинг њузу (Evening News), *Вестминстерској газети* (Westminster Gazette). Објављивала је писма српских војника са фронта у којима је описана ситуација у земљи, живот у избеглиштву, дани обележени страхом и немиром. Ова писма, поред тога што пружају детаљан увид у живот обичног човека у ратном вихору, представљају и драгоцену сведочанство и пример српске храбрости, оптимизма и вере у боље сутра.⁹⁵³

У *Службеном војном листу* 14. јануара 1920. године објављен је Указ о одликовању Елизабет Христић Орденом Белог орла петог степена, за заслуге стечене у Првом светском рату.⁹⁵⁴ За живота Елизабет Христић одликована је и: Крстом милосрђа (1913) и Орденом Светог Саве четвртог степена (1915).⁹⁵⁵

2. Ана Христић

Ана Христић (1885–1977), била је достојна представница и наследница чувене београдске породице Христић и следбеница своје мајке, Елизабет Христић. Образовање је стицала у три европске престонице, у Београду, Лондону и Петрограду. Била је сарадница лондонског листа *Дејли експрес* и с временом је постала и угледна новинарка у Лондону, али и поборница сифражетског покрета и борац за женска права. Као полиглота, представљала је жене Србије на међународним скуповима жена. Била је и генерални секретар Интернационалног савеза жена,⁹⁵⁶ а нешто касније постала је и лична секретарка председнице Међународног савеза жена – леди Абердин (Lady Aberdeen).⁹⁵⁷

Своју новинарску каријеру отпочела је у лондонском листу *Дејли експрес* пишући најпре извештаје из стране штампе, а потом и локалне репортаже, да би се највише истакла истраживачким новинарством, пишући о догађајима на Балкану и

---

⁹⁵³ Писмо једног артиљеријског мајора: „Ми се налазимо близу места, које је прекривено крстовима. На сваком крсту се налази венац од лишћа. Људи тако воле да одају пошту храбрима, који су дали своје животе. То њима много значи. Један од два брата је јуче погинуо, а други је скинуо свој орден и ставио на тело свог брата пре него што га је сахранио. „Он је то подједнако заслужио, а ја ћу већ ускоро добити нови орден”, биле су његове речи. „Добро се исплачемо у жалости за онима које изгубимо, па нам онда дође као шок што то олако и брзо прежалимо чим прође сахрана, као да смо деца”.” (S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova...*, str. 319).

⁹⁵⁴ *Службени војни лист*, год. 39, бр. 2, 14. јануар 1920, стр. 53–54.

⁹⁵⁵ *Службени војни лист*, год. 35, бр. 30, 23. септембар 1915, стр. 731–732.

⁹⁵⁶ *Политика*, бр. 7933, 7. јун 1930, стр. 8, *Мис Ана Христић*.

⁹⁵⁷ S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova...*, str. 426–428.

страдањима Србије.⁹⁵⁸ Орденом Светог Саве одликована је 1906. године управо за „новинарске“ заслуге, док је исти Орден за свој литерарни рад примила 1907. године.⁹⁵⁹

Захваљујући Ани Христић, Београд је постао престоница дописништва, јер су њени извештаји о ратној атмосфери у Београду, о ангажовању жена на пословима добровољних болничарки, о њиховим дежурствима у резервним болницама, стигли до свих листова широм света.⁹⁶⁰ О стању у болници Српског Црвеног крста 26. октобра 1912., у којој је радила, писала је: „Болнице су изванредно организоване, али, нажалост, нема довољно лекара. Ако изузмемо лекаре који су сада прикључени војсци, остало је мање од 50 лекара у целој Србији. Њима су се већ придружили неки страни лекари. [...] У Србији скоро да нема професионалних медицинских сестара. Али болнице имају на располагању изванредан број жена добровољаца, које су обавиле вишенедељну медицинску обуку за болничарке пре почетка ове балканске кризе”.⁹⁶¹

На почетку Првог светског рата Ана Христић, као сарадница поменутог лондонског листа, поново је својим чланцима упознавала јавност са ситуацијом у Србији. Њени прилози из Србије објављени су и на далеком Пацифику. Крајем 1914. године допутовала је у Србију као ратни репортер *Дејли експреса* и у сваком броју објављивани су њени текстови посвећени Ваљевоу, насловљени са „Апел за Ваљево!”, у којима је била приказана страшна слика тифусом погођеног Ваљева. Апеловало се на прикупљање прилога за помоћ српском становништву.⁹⁶² Најпотресније странице српске историје исписало је Ваљево са више од 15.000 жртава, као и хумкама на два хектара земље, од којих је настало пегавачко гробље.⁹⁶³ Управо су текстови исписани пером ратног репортера Ане Христић о настрадалом граду Ваљевоу омогућили прикупљање прилога у Лондону, као и помоћ у оделу и новцу за српске рањенике. Од прикупљеног новца Другој резервној болници поклонила је два сандука завојног материјала, рубља и преобуке. Део прикупљених поклона приложила је леди Вајтхед, која је међу Србима добила назив „Српска мајка”.⁹⁶⁴

Прегалаштво и несебични патриотизам према свом народу препоручило је Ану Христић за државно одликовање, тако да је у предлогу за уручивање ордена стајало следеће образложење: „Г-ђица Ана Љ. Христић као дугогодишњи сарадник лондонског

⁹⁵⁸ *Политика*, бр. 7933, 7. јун 1930, стр. 8, *Мис Ани Христић*; ВА, П-5, К. 171, Ф. 2, Д. 33.

⁹⁵⁹ ИАБ, 2145-К.12.4.2.5.

⁹⁶⁰ За услуге и негу нашим рањеницима и болесницима у ратовима 1912. и 1913. одликована је Крстом милосрђа. *Српске новине*, бр. 245, 7. новембар 1913, стр. 2, *Службени део*.

⁹⁶¹ S. Porović Filipović, *Hrabrost između redova...*, str. 158–159.

⁹⁶² *Политика*, бр. 7933, 7. јун 1930, стр. 8, *Мис Ани Христић*.

⁹⁶³ *Правда*, бр. 10124, 15. јануар 1933, стр. 5, *Пегавачко гробље у Ваљевоу*.

⁹⁶⁴ *Српске новине*, бр. 15, 15. јануар 1915, стр. 2, *Домаће вести*.

Daily Expresse чим је букнуо Европски рат многе је чланке писала у корист Србије. Концем 1914. године дошла је у Ваљево и тамо донела извесну већу помоћ у оделу и новцу; но видевши велику беду и оскудицу похита 1915. године фебруара месеца у Лондон и пусти у *Daily Expresse* један низ значајних чланака о стању које је владало услед тифуса. Ово је изазвало најживље сажаљење међу читаоцима и прилози почињаху долазити у новцу и материјалу све на њено име. Са свију крајева Енглеске добила је позиве да држи предавања о Србији и свуда су падали богати прилози”.⁹⁶⁵

У *Дејли Експресу* је објављен њен чланак, 8. маја 1915. године, посвећен стању у ратном Ваљеву: „Пре него што су се повукли, Аустријанци су спалили и уништили цео крај око реке Колубаре, са њеним лепим шумама. Ваљево је стварно платило тежак данак за своју слободу, јер је непријатељ уништио и стоку, како не би могло да се доноси храна, дрво и слама у град. Штавише, више од 1.000 болесних и рањених аустријских војника је остављено овде. [...] Отуда није ни чудно да се болест раширила у земљи са 80.000 заробљеника. Ваљево двапут нападнуто сада је центар епидемије. [...] „Ако желите да нам помогнете”, каже хирург и пуковник Лаза Генчић, главни инспектор војних болница, „ако наши савезници могу то да приуште, нека нам пошаљу медицинске сестре, које су искусне у борби против епидемије. Имамо најбоље зграде спремне за њих у Ваљеву, оне ће имати смештај, плату и храну код нас”.⁹⁶⁶

Суочивши се са призорима смрти, беде и немаштине, фебруара 1915. године напустила је Србију и отпутовала у Лондон. Агитовала је неуморно, а лист *Дејли експрес* био је средство за помоћ ратом угроженом и страдалом становништву Србије. Чланци су верно описивали ратне страхоте и његове последице, да је код читалаца успела да пробуди свест о помоћи народу Србије.

Њена предавања су била веома посећена и успела је да прикупи бројне прилоге. Формиран је Фонд за Ваљево. Прикупљена новчана средства су јој помогла да обезбеди неопходан материјал за Ваљево и са истим крене у Србију у мају 1915. године. Највећу помоћ и подршку пружила јој је њена мајка, Елизабет Христић, која је са њом делила све опасности предузетих путовања.⁹⁶⁷

Ратно искушење које је уследило у другој половини 1915. године утицало је да материјал из Енглеске остане у Трстенику где су Ана и Елизабет наставиле да негују српске рањенике. За заслуге стечене у рату против Аустроугарске 1914–1915. године

⁹⁶⁵ ВА, П-5, К. 171, Ф. 2, Д. 33.

⁹⁶⁶ S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova...*, стр. 255–256.

⁹⁶⁷ В. Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије...*, стр. 56.

Ана Христић одликована је Орденом Светог Саве четвртог степена, у септембру 1915. године.⁹⁶⁸ Указ о одликовању објављен је у *Службеном војном листу* 23. септембра 1915. године.⁹⁶⁹

Крајем 1916. године Ана Христић је отпутовала за Лондон, где је одржала многа предавања посвећена Србији и њеном страдању. Неуморно је радила и у току 1918. године, о чему сведочи и предавање у Паризу.⁹⁷⁰ Ратне године од 1916. до 1918. провела је у Београду, помажући сиротињи.⁹⁷¹

Војвода Живојин Мишић похвалио је рад Христићеве и предложио одликовање: „Износећи овај патриотски рад у најтеже доба наше отаџбине врсне Српкињице Госпођице Ане Љ. Христићеве, ја је ПОХВАЉУЈЕМ.. [...] то сам мишљења, да је сада за изложене заслуге треба одликовати Орденом „Белог Орла” 5. степена”.⁹⁷² Указ је објављен у *Службеном војном листу*, фебруара 1920. године.⁹⁷³

3. Емелин и Кристабел Панкхерст

Почетком Првог светског рата познате сифражеткиње Емелин и Кристабел започеле су и политичко-пропагандно деловање у Британији са циљем да упознају британску јавност са ситуацијом у Србији. Њихово гласило био је лист *Britannia*, под управом Кристабел из чијег се „ока није измакао никад ни један славни подвиг, ни једна победа српске војске.”⁹⁷⁴

Посебно интересовање за Србију је показивала Кристабел Панкхерст, која је читаоце свога листа настојала да упозна са историјом и особеностима српског народа. Свесна чињенице да је Балкан, а посебно Србија, на почетку 20. века била сфера интересовања Немачке и Аустроугарске, али и Британије, трудила се да британско јавно мњење увери да је Србија кључна за заустављање империјалистичких циљева Централних сила. У прилог поменутом иде и чланак објављен 29. октобра 1915. године у листу *Британија*. „Србија се данас бори исто толико за нас, колико и за себе саму. Од њене храбрости, моралне и физичке издржљивости зависи витални интерес британског Царства. Немци су месецима спремали мрцварење тела српске нације, да би се

⁹⁶⁸ ВА, П-5, К. 171, Ф. 2, Д. 33.

⁹⁶⁹ *Службени војни лист*, год. 35, бр. 30, 23. септембар 1915, стр. 731–732.

⁹⁷⁰ Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија.....*, стр. 229.

⁹⁷¹ ИАБ, 2145-К.12-4.2.5.

⁹⁷² ВА, П-5, К. 171, Ф. 2, Д. 33.

⁹⁷³ *Службени војни лист*, год. 39, бр. 14, 3. април 1920, стр. 429–430.

⁹⁷⁴ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

дочепали Цариграда и достигли својој крајњој мети Египат и Индију.... Пораз Србије огромно би повећао, у животима и у новцу, цену савезничке победе... Част захтева да у највећој мери помогнемо Србији, која ништа није штедела помагајући нас”.⁹⁷⁵

Свесне последица уколико се српском народу не пружи помоћ, Панкхерстове су апеловале на британску јавност, називајући Србе херојским савезником Британије. Сваки нови број часописа *Британија* био је посвећен победи српске војске. У броју од 22. марта 1915. године, у чланку насловљеном „Србија” истакнуто је следеће: „Србија је велики свет и велика смисао овога часа. Никада раније у њеној дугој историји ништа није било тако величанствено као садашња борба противу армија немачких савезника. [...] У овој кризи њене и наше судбине наша је пука дужност да је помогнемо. Србија и даље мора триумфовати.!”⁹⁷⁶, док је у чланку „У част Србије” истакнуто: „Сада као и у прошлости Србија се бори за слободу и за одбрану хришћанства. На њеним савезницима је да учине све да се Србија сачува од горег ропства ко оно под Турцима и да не буду узалудне њене садашње херојске борбе”.⁹⁷⁷

Након окупације, када је опстанак српског народа и државе био доведен у питање, Емелин Панкхерст је британској влади упутила апел за спас Србије. Тим поводом организовала је митинг подршке, у великом позоришту у Лондону, 22. октобра 1915. године. „Сад дознајемо да је храбра мала српска нација, која се вековима борила за ослобођење од турског јарма која се херојски борила, не у освајачкој намери, нити за материјалну добит, већ у циљу да очува своју слободу и независност, још једном ангажовала у тој борби, а да смо ми и поред наше часне дужности, и поред обавеза на страни интереса наших, савезничких и целог света, пропустили да помогнемо Србију, тај дивни народ, великих страдања, који се бори за част, за национални опстанак и за националну слободу.”⁹⁷⁸

Емелин Панкхерст се у свом говору осврнула и на положај људи у бомбардованом Београду, на однос окупатора према становништву и поручила: „Ми морамо одмах и без чекања послати довољну снагу и ставити је у службу Србије. Ми морамо одржати нашу реч и, као што каже моја кћи, одржати овај живи зид од хероја, о који се разбија непријатељ, а који страда и гине зато што наши старији суграђани не схватају шта је рат”.⁹⁷⁹

---

⁹⁷⁵ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

⁹⁷⁶ Исто.

⁹⁷⁷ Исто.

⁹⁷⁸ Исто.

⁹⁷⁹ Исто.

Лист *Британија* од 5. новембра 1915, био је цео посвећен Србији. На првој страни листа упућен је апел за помоћ Србији: „Спасимо Србију! Још није доцкан! Наша је част у питању!”. У чланку истог датума, под насловом „Издајство према Србији”, пише: „Никада није било додељено једној малој нацији да игра тако велику улогу као што је то српској нацији. [...] Јака и што јача Србија, то је било, јесте и увек ће бити интерес Британије и Европе. Према томе, Србија не може и не сме исчезнути. Она треба и мора бити спасена.. [...]”.⁹⁸⁰

Србија је представљена као грудобран Британске империје те је стога дужност Британије да помогне Србији. Тим поводом, 12. новембра 1915. године у чланку „Триумф или пораз на Балкану”, истакнуто је следеће: „На Балкану је наша опасност и наша одговорност – и у исто време могућност да се непријатељима нанесе велики пораз”.⁹⁸¹

У јануару 1916. године Јелена Лозанић слушала је обраћање Кристабел Панкхерст у Њујорку. У писму упућеном сестри Ани Маринковић, Лозанићева је написала: „Она, међутим, том својом великом мирноћом побеђује. То је вероватно кључ њене гвоздене воље којом толико успева. Она оштро критикује данашњу енглеску владу што није на време послала војну помоћ Србији”.⁹⁸²

О значају који се придавао српском народу и у току 1916. године показала је и чињеница да се у листу *Британија* српском питању посвећује више од једне странице. „Србија, не мања од Белгије била је одбрана и грудобран наше државе. Уосталом британски интереси зависе више од слободе и интегритета Србије и Црне Горе но ма од ког другог народа”.⁹⁸³

У чланку под насловом „Србија за свагда” од 24. новембра 1916. године, посвећеном заузимању Битоља, писало је: „Српска армија, која је стварно из мртвих васкрсла пре годину дана, поново је изненадила свет са својим славним војничким успесима, чија се кулминација огледа у освајању Битоља. Какав узвишен укор даје овим Српска армија шапату извесних „западњака” у погледу, „тешкоћа”.⁹⁸⁴

На митингу одржаном у Лондону 21. јануара 1917. Кристабел Панкхерст је истакла: „Жртве српске биле су велике жртве овог рата и према томе част Велике Британије биће у питању, ако све не учини да се сва питања не реше како да се идеали

---

⁹⁸⁰ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

⁹⁸¹ Исто.

⁹⁸² Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 82.

⁹⁸³ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

⁹⁸⁴ Исто.

српски задовоље. Одвојени мир са Аустријом је неостварљив и о њему се не сме ни мислити, јер је она оруђе Немачке, ако имамо коме пружити руку и пружити у помоћ то је онда само Словенима који се славно одупиру овим моћним непријатељима.“ [...] „Свима савезничким женама ми изјављујемо нашу жељу да радимо за време рата, као и после њега на одржању садашњег великог Савеза посвећеног нашим великим идеалима и заједничким жртвама, који је у исто време најузвишенији и најефикаснији чувар будућег светског мира.“⁹⁸⁵

Кристокел Панкхерст је у листу *Британија* од 7. септембра 1917. године, писала о исхрани становништва у Србији, упутивши том приликом апел Министарству спољних послова да се што хитније отпочне слање намирница становништву Србији, као што је то случај са Белгијом: „На истим принципима, по којима се шаље храна белгијском становништву у окупираној Белгији треба се извести и слање хране српском народу. Док се не оствари реституција и репарација Србије мора се прво сачувати њено становништво. Њени савезници морају мислити на то“.⁹⁸⁶

Да су у Србији и те како ценили напоре Емелин и Кристабел Панкхерст, говори и чињеница да им је 1918. године Српски народни женски савез упутио писмо, у коме их информишу о политичкој платформи борбе за уједињење јужних Словена.⁹⁸⁷

4. Јелена Лозанић

Представница чувене српске породице Лозанић, Јелена Лозанић (1885–1972), била је хуманитарна радница. Поред оца хемичара, чувеног научника Симе Лозанића, она је следила мајку Станку Лозанић, председницу Женског друштва у Београду, као и чланицу многобројних женских друштава у Србији, у друштвено-хуманитарној делатности. Подстакнута личним примером мајке за време Балканских ратова,⁹⁸⁸ укључила се у рад дома Света Јелена и помагала ратну сирочад, али и обављала дужност добровољне болничарке у Војној болници, у санаторијуму на Врачару.⁹⁸⁹

На почетку Првог светског рата Јелену Лозанић је делегирао Црвени крст Србије да у САД прикупи помоћ у новцу и материјалу.⁹⁹⁰ Као изасланица Српског Црвеног крста у САД, Лозанићева је на почетку 1915. године у Америци и Канади

⁹⁸⁵ АЈ, ЗЈ-П, 80-75-331.

⁹⁸⁶ Исто.

⁹⁸⁷ И. Б. Спасовић, *Четврти сталеж...*, стр. 82.

⁹⁸⁸ За учешће у Балканским ратовима и пружену негу српским рањеницима и болесницима одликована је Крстом милосрђа. *Службени војни лист*, бр. 24, год. 33, 9. новембар 1913, стр. 579.

⁹⁸⁹ S. Popović Filipović, *Hrabrost između redova...*, str. 399–401.

⁹⁹⁰ Ј.Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 216.

обавештавала јавност о патњама српског народа, страдањима, као и о напорима наше војске да се освајачке намере онемогуће. У *Споменици веких добротвора Београдског женског друштва* истакнуто је ангажовање Јелене Лозанић: „Она је својим радом и речју одушевила цео један континент за Србе и њихову праведну ствар, тако да је много угледних и племенитих Американаца говорило, писало и прикупљало прилоге за Србе.”⁹⁹¹

Добротворна мисија организована у Америци није увек била од финансијске помоћи, о чему сведочи и дневничка белешка Јелене Лозанић о резултату рада у Лос Анђелесу: „У три маха организовани су скупови, али без финансијског успеха”.⁹⁹²

Предавања Јелене Лозанић у Америци одржана су крајем марта 1915. године у Сан Франциску. На првом предавању у Српском клубу за Србе, Лозанићева је „изнела све недаће и напоре које је српски народ поднео за последњих пет година рата”.⁹⁹³ Друго предавање било је посвећено америчкој публици и одржано у Колонијалној дворани. Терка велике Србије, како је најављена Јелена Лозанић, примљена је са великим одушевљењем. На предавању су приказане покретне слике разних предела ратом обавијене Србије, а прикупљено је 1.100 долара.⁹⁹⁴

До доласка Јелене Лозанић, Србија је имала снажног покровитеља у лику Михајла Пупина. У жељи да помогне српском становништву, у тренуцима епидемије тифуса, Пупин је половином јануара 1915. године послао прикупљену помоћ од Централног одбора Српског Црвеног крста у Њујорку, од Срба из Барбертона у држави Охајо, из Детроита и неколико Американки из Њујорка.⁹⁹⁵ Бродом „Ерл Ов Елцин” у Србију су послата 43 сандука робе за Српски Црвени крст.⁹⁹⁶

Јелена Лозанић је у свом дневнику о помоћи и сарадњи са Михајлом Пупиним записала: „Он ме је свуда представљао, на разне начине у заштиту узимао, тако да сам у тешким и непријатним моментима, у току свога рада, увек у њему имала искреног и оданог пријатеља, коме сам могла слободно да отворим своје срце и да му све без устезања кажем”.⁹⁹⁷

---

⁹⁹¹ *Споменица великих добротвора...*, стр. 94.

⁹⁹² Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 148.

⁹⁹³ *Српске новине*, бр. 63, 27. мај, 1917. стр. 4, *Пстепенавање г-ђице Лозанићеве*.

⁹⁹⁴ *Исто*.

⁹⁹⁵ АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/141.

⁹⁹⁶ Помоћ је обухватала: 9 сандука навлака за јастуке, 4 сандука чаршава, 7 сандука сапуна, 6 сандука разнога прибора, прилог приватних лица Американаца и Срба из Барбертона, држава Охајо, 4 сандука лаких ћебади, 10 сандука убруса, 3–5 сандука навлака за јастуке (АС, МИД, ПО, ролна 469, документ XXII/142).

⁹⁹⁷ Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 98.

5. Србија у очима странаца – са Србима и за Србе

Флора Сендс

Британка Флора Сендс била је жена борац, болничарка у току Првог светског рата. На страницама британског листа *Дејли мејл* апеловала је на све људе добре воље да прилозима у новцу и стварима помогну Србији, на првом месту српским рањеницима прикупљањем санитарског материјала. Њен апел објављен је у свим енглеским листовима. Захваљујући томе, као и личним и породичним везама, успела је да скупити 50.000 динара. Новац је уложен у куповину велике количине санитарског материјала, који је Србији на почетку 1915. године био најпотребнији услед појаве пегавог тифуса.⁹⁹⁸

Следећа активност на пољу пропаганде уследила је крајем 1917. и почетком 1918. године у време „одмора”. Одсуство са Солунског фронта је провела у Лондону, а период одмора искористила за агитацију у прикупљању прилога за српске војнике то јест за отварање и одржавање бесплатних кантина дуж пута „за чиче” (старе људе) и војнике, који се пешке враћају из болнице у своје команде. Пишући о „чичама”, Фортијер Џонс, амерички новинар који је за време Првог светског рата извештавао из Србије, записао је следеће: „Од свих новина, што их Србија тако обилно пружа оку западњака, ниједна не изражава боље прави народни дух, ниједна не чини то тако сликовито и примамљиво као ове чиче у војсци”.⁹⁹⁹ Сврха кантина је била да пруже одмор и освежење војницима, у успутним колибама.¹⁰⁰⁰ Такође, Сендсова је од прикупљеног новца послала војницима своје чете 160 пари вунених чарапа.¹⁰⁰¹

Са предузетим активностима у Лондону упознала је и ратне другове из Србије: „Писала сам у листовима, говорила сам, показивала сам слике и слала их листовима и

⁹⁹⁸ *Српске новине*, бр. 1, 3. јануар 1917. стр. 3, *Енглескиња у српској војсци*.

⁹⁹⁹ Дефинисао је и термин „чича”. „Чича значи „стриц” у Србији, где људи старе брже но игде другде на свету, и тако се зову људи старији од 30 година. Али чиче из последњег позива имају преко четрдесет година, па навише. Изгледа Србин није никад сувише стар да се бори. Они не носе униформе [...]. Чиче су мене прво и дочекале у Србији. Никад нећу заборавити шта сам осећао када сам у Ђевђелији, град на граници Грчке и Србије, погледао из воза и видео мог првог чичу. Питао сам се да ли је то тип српског војника, јер није изгледао ниједан млађи од седамдесет година.[...] На својим плећима носио је вунени огртач од кавене тканине. О огртач прикачена је капуљача, коју је стављао на главу за време кише, и која је целом његовом оделу давала калуђерски изглед. Испод огртача носио је кожу без рукава од јагњеће коже, са дебелом вуном окренутом унутра. И то у месецу јулу. [...] На ногама су му били опанци, пола ципеле, пола сандале. [...] И тај човек, чији се сав живот састоји у томе да чува ову усијану железничку траку док његови синови и унуци умиру на граници, опет се весело осмехује.” Видети: Jones Fortier, *With Serbia into Exile: an american's adventures with the army that cannot die*, New York, 1916, str. 53–54.

¹⁰⁰⁰ L. Miler, *Naš brat...*, str. 244.

¹⁰⁰¹ *Службени војни лист*, год. 36, бр. 35, 25. новембар 1917, стр. 399–400.

мада ми је то у почетку изгледало страшно – држала сам говоре у великим салама и позориштима пред светом”.¹⁰⁰² У жељи да ширу јавност упозна са ситуацијом у Србији и са српским војником, написала је чланак у коме је похвалила српску војску и упутила протест што се већа пажња поклања савезничким војницима, а мања српској војсци.¹⁰⁰³ У чланку „Српски војник – шта трпи, а шта заслужује“, Флора Сендс је навела следеће: „[...] ти се људи бију за савезнике са мање заклона него ли икоја друга војска, са мање следовања – ствари, као шећер, млеко, бутер, рум, нечувене су раскоши и без топлог одела. Нема ниједног човека, који има пар чарапа, а ретко ко има више од једне кошуље, па и та је памучна. Ја не знам чија је кривица, и не тиче ме се; факта су ту и на нама је да помогнемо”.¹⁰⁰⁴

Ватрене говоре посветила је српском војнику. Упућивала је позив за помоћ у новинама. Први говор држала је у јужној Шпанији, у дворцу Алхамбра, у Гранади, борећи се са тремом: „Глас који уопште није звучао као мој одржао је некакав говор. [...] Немам појма шта сам заиста рекла, али знам да су неки гледаоци заплакали, да смо прикупили више средстава него било која друга добротворна поподневна представа [...]”.¹⁰⁰⁵

Спознавши беду, јад и очај како у самој Србији тако и људи у изгнанству, на страницама бројних листова критиковала је свој народ: „Од како сам се вратила у Енглеску чула сам више гунђања, што се не може да добије колико би хтели масла или шећера, но што сам чула у целој српској војсци, чак и онда кад сте, можда и ви изнемогли ратујући шест година, да су и ваша сва браћа погинула, очеви убијени од Бугара, жена и сестре одведене у ропство, а стара мајка Бог зна где /то је судбина скоро сваког српског војника/, да је уз то, ваш вековни душманин господар ваше земље, а ви да сте изгубили све што сте икад у свету имали, тада мислим, не би ни ви гунђали ма због чега; но, ако имаш несаломљиву душу једног Србина бићеш увек одважан савезник, неустрашив непријатељ „и шта више, бићеш човек, мој сине” – човек, за кога је вредно нешто учинити”.¹⁰⁰⁶

У Лондону је Флора прикупила 3.000 фунти за војнике на ратишту, те је од тог новца организовала четири кантине за бесплатну кафу, чај, супу и цигарете за војнике

¹⁰⁰² ВА, П-3а, К. 124, Ф. 9, Д. 13.

¹⁰⁰³ АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/683.

¹⁰⁰⁴ Исто.

¹⁰⁰⁵ L. Miler, *Naš brat...*, str. 245.

¹⁰⁰⁶ АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/686.

и српске сељаке.¹⁰⁰⁷ Њене активности пропратио је и *Службени војни лист*: „Госпођица Сандес отворила је на фронту и у позадини кантине за прихват наших рањених, болесних, па и здравих војника. У тим су кантинама наши војници најљубазније дочекивани од госпођице Сандес и њених заступница, госпођице Тајлстон и осталих, и почашћени чајем, цигаретама и лимунадом. До сада је у тим кантинама дочекано и угошћено 162.673 наша војника. Министарство Војно и овим путем изјављује своју дубоку благодарност Госпођици Флори Сандес на учињеним поклонима, огромним напорима, најбољој вољи и неуморној енергији у помагању наших војника на фронту и у позадини, као и њеним заступницима по кантинама.”¹⁰⁰⁸

Прикупљени новац Флора Сендс је лично поделила војницима своје чете након повратка са боловања, на чему јој се и министар војни лично захвалио. „Наредник – добровољац 1. чете, 1. батаљона [2] пука, госпођица Флора Сандес, за време свога боловања у Лондону држећи предавања о нама и нашој војсци прикупила је 1390 драхми и ту суму, вративши се с боловања, лично је поделила војницима своје чете, свакоме по 10 драхми, поред цигарета, бомбона, чоколаде и разних других стварчица. Господин Министар Војни и овим путем изјављује своју захвалност племенитој госпођици – нареднику Флори Сандес.”¹⁰⁰⁹

Из Лондона Флора Сендс је марта 1918. године отпутовала у Француску, где је одржала неколико предавања у логорима „Удружења младих хришћанских људи“ са циљем да подигне морал британских трупа и у истом тренутку британске војнике заинтересује за Србе.¹⁰¹⁰ Предавања је одржала у три града: у Авру, Абевилу и Етаплу. Интересовање људи је било огромно, а чак се тражила и карта више.¹⁰¹¹ У извештају са путовања је записала: „Држала сам предавања пред британским, аустралиским, ново-зеландским и канадским трупама. [...] Било је и официра присутних на свима предавањима; они су се изразили, да би предавања требало држати у свима логорима у Француској ради сузбијања незадовољства међу војницима, јер им се говорило, колико они боље стоје у погледу следовања и т. д. него друге војске.”¹⁰¹²

Својом веома запаженом серијом предавања Флора је подигла читаву Француску на ноге, а међу публиком је било и доста официра. О томе је оставила

¹⁰⁰⁷ ВА, П-3а, К. 124, Ф. 9, Д. 13.

¹⁰⁰⁸ *Службени војни лист*, год. 37, бр. 33, 8. септембар 1918, стр. 455–456.

¹⁰⁰⁹ *Службени војни лист*, год. 37, бр. 27, 18. јул 1918, стр. 383–384.

¹⁰¹⁰ „Требала сам отпутовати за Солун 2. фебруара, али ме је Српски министар замолио, да останем још шест недеља, пошто намерава да ме пошаље у Француску у нарочитој мисији.” (ВА, П-3а, К. 124, Ф. 9, Д. 13.).

¹⁰¹¹ АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/717.

¹⁰¹² АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/717.

интересантан запис: „Били су највеселија, најпажљивија и најтоплија публика која се може замислити”.¹⁰¹³ Новац прикупљен на предавањима омогућио јој је куповину „фордових“ аутомобила за кантине на фронту у Македонији.

Своја предавања Флора је поткрепила и визуелним прилозима – фотографијама које је снимила у рововима. Од прикупљеног новца у Француској купљена су два „фордова” аутомобила за кантине са натписом: „Поклон од британских и колонијалних војника у Француској, својим српским друговима у рововима”.¹⁰¹⁴ Осим тога, прикупљено је и послато 478 сандука топлог доњег веша, као и 5.000 фунти.¹⁰¹⁵ *Службени војни лист* је у септембарском броју известио о пријему поклона: „Госпођица Флора Сандес, наредник нашег 2. Пешадиског пука, поклонила је до сада разним нашим војним јединицама и установама: 54 сандука рубља, завоја итд за рањенике и болеснике и 10.023 кошуља, 7.464 пари гаћа, 11.605 пари чарапа, као и 2.640 драхми за предовољства”¹⁰¹⁶, као и у октобарском: „Госпођица Флора Сандес, наредник српске војске, поклонила је нашим војницима 963 пара веша и 548 пари чарапа и тај им поклон лично поделила”.¹⁰¹⁷ Лист је објавио и јавну захвалност Министарства војног упућеној Флори Сандес.¹⁰¹⁸

Даринка Грујић-Радовић

Још једна добротворка била је Даринка Грујић-Радовић. На почетку Првог светског рата довела је из Америке у Србију 6 лекара и 12 болничарки, две амбуланте и болнички материјал. Мисија је након доласка у Србију подељена у две радне групе. Један део особља са амбулантом и болничким стварима је остао у Ђевђелији, а други део мисије је упућен у Скопље, где је био ангажован годину дана. Боравећи у Србији, Даринка Грујић је сазнала „[...] да се осећа велика оскудица у оделу, а нарочито у рубљу, јер је тада владао тифус, немилостиво косећи невинне жртве”.¹⁰¹⁹ До потребних средстава дошла је захваљујући и доброј пропаганди, коју је сама осмислила. Наиме, путем америчких листова упутила је апел народу у Америци. Пишући о страшној ситуацији у Србији, о појави тифуса, немаштини, беди, страдању, затражила је помоћ у стварима за угрожено становништво ратом. Ове апеле је лично упутила и Џону

¹⁰¹³ L. Miler, *Naš brat...*, str. 253.

¹⁰¹⁴ АС, МИД, ПО, ролна 545, документ VIII/717.

¹⁰¹⁵ *Исто*.

¹⁰¹⁶ *Службени војни лист*, год. 37, бр. 33, 8. септембар 1918, стр. 455–456.

¹⁰¹⁷ *Службени војни лист*, год. 37, бр. 38, 1. октобар 1918, стр. 535–536.

¹⁰¹⁸ *Српске новине*, бр. 1, 3, јануар 1917. стр. 3, *Енглескиња у српској војсци*.

¹⁰¹⁹ АС, МПс ф22-р9-1918.

Фротингаму, потомку старе пуританске породице у Америци, кога је лично посетила. Свестраних погледа, образован, са хуманим наклоностима, подстакнут причом о вишевековној борби против турских угњетача, радо је помагао српском народу у ратној голготи. Захваљујући добром одазиву, Даринка Грујић је већ почетком 1915. године дошла у Србију са 6 вагона ствари и снабдела болницу у Скопљу, а остатак је предала Српском Црвеном крсту у Нишу.¹⁰²⁰

Розалија Мортон

Након окупације Србије лекарка из Америке, професорка на њујоршкој Политехничкој медицинској школи, Розалија Мортон (Rosalie Morton), стигла је у Солун. Лечила је и неговала наше рањенике у Француској болници, инсталираној у Солуну. У другој половини 1916. године радила је на Солунском фронту као хирург.¹⁰²¹ „Приликом неговања ваших војника, нисам наишла ни на једног војника кукавицу; сви су лако сносили своје ране и били поносни да су могли бар нешто да учине за своју отаџбину.”¹⁰²² У Америци је одржала више од 3.000 предавања, а неколико предавања о српској земљи, војнику и жени. На крају сваког говора истицала је: „Дозволите ми да се дивим херојству српског војника и пожртвовању српске жене; а да се жена у Србији уме и да цени, видела сам путујући по Јужној Србији, гледајући фреске краљева и деспота по зидовима славних средњовековних црквених задужбина, где поред краља стоји и краљица. Исто тако за време 500-годишњег робовања под Турцима, никад српска жена није изгубила своје достојанство. Српство се и тада одржало, јер је било српских јунак-жена које су потомство васпитавале и одржале га у српском духу. Српску жену веома много ценим и волим је, зато много о њој и говорим и дајем је за пример свим осталим женама”.¹⁰²³

Јелена Лозанић је у свом дневнику датираном на 25. новембар 1916. године записала да је лекарка Мортон „много учинила за Србе”.¹⁰²⁴ Осим грађана Америке и сама је учествовала у донирању новчаних средстава за децу без родитеља. Године 1917. лекарка Мортон је уз помоћ пријатеља послала у Србију 1000 капута са именом и

---

¹⁰²⁰ Исто.

¹⁰²¹ У. Ostojić-Fejić, *SAD i Srbija...*, 77.

¹⁰²² ИАБ, Ф.1119-К.50 3.2.7.

¹⁰²³ Исто.

¹⁰²⁴ Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 115.

презименом дародавца на карти. Сваки војник, који је примио капут, имао је обавезу да се путем карте захвали дародавцу.¹⁰²⁵

Брачни пар Аскју

Енглески књижевници Алис и Клод Аскју (Alice and Claud Askew) својим записима о подвизима српске војске оставили су велики траг у лондонској штампи. Прва књига на енглеском језику о Србима јесте дело брачног пара Аскју.¹⁰²⁶ Алис Аскју, као писац прича, чланака, анегдота и извештаја у току Првог светског рата, посветила је Србима своје записе. Користећи репутацију популарног писца, са супругом Клодом, била је у свим водећим војним круговима.¹⁰²⁷

Брачни пар Аскју дошао је у Србију, на самом почетку Великог рата, са санитарском мисијом лекара Бивиса из Лондона. Мисија је бројала око 40 чланова, а њихова улога била је да оставе запис о српском народу. Као књижевници, били су кореспонденти угледних лондонских листова. Мисија је отпочела рад у Скопљу, где је инсталирана болница са 200 постеља и модерном санитарском опремом. С временом је мисија придодата Другој армији, а маја 1915. године дошла је у Младеновац, где се налазио Штаб армије.¹⁰²⁸ У овом месту се књижевницима пружила прилика да истражују околину, проучавају сеоске куће и боље упознају са културом, обичајима и веровањима српског народа. О српском народу су имали веома лепо мишљење: „Ви имате врло добар и симпатичан народ, бистар и племенитог срца; земља вам је са климом изврсна, међу најбољим у Европи. Ми вас нисмо до сада познавали, што је донекле била ваша кривица”.¹⁰²⁹

Алис и Клод Аскју су се за време окупације заједно са Другом армијом повлачили у правцу Ниша, Пећи, Црне Горе и Албаније до Скадра, искусивши сву страхоту албанске голготе. Били су сведоци натчовечанских напора изгладнеле, босе, голе и изнемогле српске војске. Потресни призори умрлих војника крај пута, чије су лешеве разносиле животиње и птице, били су најтужнија слика у вихору рата. Суочени и сами са смртном опасношћу, из Скадра су отпутовали за Енглеску. Потресну слику српског страдања, борбе, опстанка и нестанка пренели су у лондонске листове и на тај

¹⁰²⁵ *Службени војни лист*, год. 36, бр. 30, 21. октобар 1917, стр. 351–352; *Српске новине*, бр. 126, 21. октобар 1917. стр. 4, *Благодарност*.

¹⁰²⁶ Alice and Claude Askew, *The stricken land: Serbia as we saw it*, London, 1916.

¹⁰²⁷ АЈ, ЗЈЈ-П, 80-75-331.

¹⁰²⁸ АС-МИД-ПО, ролна 506, документ XV/20.

¹⁰²⁹ *Српске новине*, бр. 120, 7. октобар 1917, стр. 2, *Mr Claude Askew and Mrs. Alice-енглески књижевници*.

начин обавестили јавно мњење о дешавањима у Србији. Године 1917. боравили су у Солуну, као и на Крфу где су приређивали књигу са чланцима о Србији у корист Српског Црвеног крста. Њихова посета деци у Риму завршила се трагично,¹⁰³⁰ јер су обоје настрадали у водама Јадранског мора.¹⁰³¹

Српске новине су обавестиле јавност у Србији о њиховој смрти: „Из Лондона јављају: Познати енглески писци мајор Клод Аскју и његова Госпођа, који су се нарочито истакли својим радом у корист Српског Црвеног Крста, погинули су приликом торпедовања једног путничког брода у Средоземном мору”.¹⁰³² Саучешће породици Аскју изјавио је у *Српским новинама* председник српске владе Никола Пашић.¹⁰³³

На Крфу је одржан помен брачном пару Аскју. Опело је држао архиепископ београдски и митрополит српски Димитрије. Митрополит је у свом говору истакао самарићански рад брачног пара Аскју: „Опет нас је једна дужност овде скупила, дужност да учинимо помен душама двају великих пријатеља српског народа, почасног мајора Аскју и његове жене, који су жртвујући се за наш народ, положили обоје једног истог дана своје животе, трагичном смртћу у леденим морским таласима. [...] Мајор Аскју са својом супругом на пољу милосрђа и књижевности, дали су већ о овоме толико доказа положивши за друге и своје животе, у чему је знак највећег пожртвовања што га људско биће може учинити. Они су, заједно са многим другим чувеним просветним и политичким радницима моћнога и срећног народа енглеског све учинили, да будемо познати у свету као браниоци слободе и мирног развића народносног [...] И ови велики наши пријатељи, чији помен данас држимо по дужности, дођоше нам да нас боље упознају како би нас, речју и пером, достојно представили племенитом енглеском народу и преко његове штампе, и целом цивилизованом свету”.¹⁰³⁴ О њиховој смрти писало се са великом жалошћу а посебно се истицао њихов рад у корист Српског Црвеног крста.¹⁰³⁵

¹⁰³⁰ *Српске новине*, бр. 120, 7. октобар 1917, стр. 2, *Mr Claude Askew and Mrs. Alice*-енглески књижевници.

¹⁰³¹ *Српске новине*, бр. 146, 7. децембар 1917, стр. 3, *Гроб госпође Аскју*.

¹⁰³² *Српске новине*, бр. 119, 5. октобар 1917, стр. 4, *Смрт Г. и Г-ђе Аскју*.

¹⁰³³ *Српске новине*, бр. 120, 7. октобар 1917, стр. 3, *Изјава саучешћа породици Аскју*.

¹⁰³⁴ *Српске новине*, бр. 121, 10. октобар 1917, стр. 3–4, *Са помена Г. и Г-ђи Аскју*.

¹⁰³⁵ *Српске новине*, бр. 119, 5. октобар 1917, стр. 3, *Смрт Г. и Г-ђе Аскју*.

Рут Фарнам

Велика добротворка Американка Рут Фарнам (Ruth Farnam) радила је у Србији од 1912. године у улози добровољне болничарке, негујући и лечећи рањене српске војнике. Њена помоћ није изостала ни у току 1913. године, када је са истом пожртвованошћу бринула о српским рањеницима. На почетку Првог светског рата, поново је боравила у Србији и у Врњцима и околини делила помоћ сиромашним породицама до окупације. Када је непријатељ, у октобру 1915. године заузео српску државу отпутовала је за Америку. У Америци, својој домовини, почела је да тамошњу јавност обавештава како писаном речју тако и говором о тешком животу у Србији.¹⁰³⁶

Почетком 1917. године путовала је у Колорадо Спрингс са Јеленом Лозанић. У записима Јелене Лозанић она је описана као весела и дивна особа, пуна енергије и полета.¹⁰³⁷ Од априла 1917. године Рут Фарнам је држала говоре у позориштима, на улицама и јавним зградама, у којима је позивала младиће да се прихвате војничке дужности и јаве у војску и морнарицу. Осим тога, држала је и говор са професором Пупином у корист добровољног регрутовања Срба, као и са Јеленом Лозанић у Њујорку.¹⁰³⁸ Када је у Њујорку формиран „Базар” за прикупљање новчаних средстава за савезнике, Рут је анимирала пролазнике својим изгледом, била је у униформи српског наредника са три ордена на грудима и корбачем у руци, праћена причом о Србима, Србији и српском јунаштву.¹⁰³⁹

Сећања на Србију преточила је у књигу о Србима, са посебним освртом на српску жену као жртву рата.¹⁰⁴⁰ Књига је штампана у 30.000 примерака и у Америци се веома брзо распродала. Сви одбори формирани за помоћ Србима у Канади, прикупљене прилоге су слали Одбору у Лондону. У извештају Начелника штаба Врховне команде, војводе Живојина Мишића, пише: „[...] једном речи, за последњих 7 година радила је за Српство као што може и најискренији и најбољи пријатељ. За овакав искрен, предан и успешан рад похваљујем овим наредника српске војске г-ђу Фарнам (Ruth Farnam)”.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁶ ВА, П-5, К. 172, Ф. 1, Д. 1.

¹⁰³⁷ Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 125.

¹⁰³⁸ Ruth S. Farnam, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis, 1918, str. 224; Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 169, 171, 177–178.

¹⁰³⁹ Ј. Лозанић-Фротингам, *Добротворна мисија...*, стр. 200–201.

¹⁰⁴⁰ Ruth S. Farnam, *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis, 1918.

¹⁰⁴¹ Рут Фарнам је одликована Орденом Светог Саве четвртог и петог степена. (ВА, П-5, К. 172, Ф. 1, Д. 1).

Беатрис Стивенсон

На промоцији српске историје кроз епску и лирску поезију радила је лекарка Беатрис Стивенсон (Beatrice L. Stevenson) из Њујорка. Она је у угледним америчким часописима објављивала радове о српским народним песмама. У писму упућеном српској влади стајало је следеће: „Част ми је известити Вас да сам радила више година на томе да упознам енглески народ са благом југословенске литературе”.¹⁰⁴² Подстакнута жељом да презентује српску епску и лирску поезију у светској литератури, желела је да објави Збирку српских народних епских и лирских песама у енглеском преводу познатих енглеских песника заједно са студијом о пореклу и природи српских народних песама.

Одлучна да прикупљене српске песме преведе на енглески језик,¹⁰⁴³ писмом се обратила српској влади за помоћ: „[...] част ми је умолити вас да будете љубазни прихватити овај мој предлог и да будете уверени да ће у случају издања ове припремљене књиге и ја и сви амерички и енглески пријатељи бити подстакнути у нашем труду да пропагирамо српску ствар”.¹⁰⁴⁴

На име помоћи за издање српских народних песама Министарски савет је донео одлуку у јуну 1917. године, да се г-ђици Беатрис Стивенсон изда хиљаду пет стотина франака за штампање књиге, с тим што је била у обавези да за поменућу суму српској држави уступи одређени број примерака књиге.¹⁰⁴⁵

---

¹⁰⁴² AJ, 66-452-711.

¹⁰⁴³ Посебан утисак на нас оставила је песма *A Serbian beauty*, видети: Beatrice Louise Stevenson, *An Anthology of Yugoslav Poetry: Serbian lyrics*, Boston, 1920, str. 102.

¹⁰⁴⁴ AJ, 66-452-711.

¹⁰⁴⁵ Књига је изашла из штампе 1920. године, а 2010. је штампано ново издање на основу старог дигитализованог. Beatrice Louise Stevenson, *An Anthology of Yugoslav Poetry: Serbian lyrics*, Memphis, 2010.

ЗАКЉУЧАК

Историја је забележила многе храбре, борбене и истрајне жене, које су се истакле како у првим борбеним редовима тако и у позадини фронта. Наше истраживање стога представља један мали допринос у осветљавању улоге жене, како на подручју Србије, тако и у избеглиштву, у периоду од 1912. до 1918. године.

Детаљним прегледом литературе уочили смо празнину у проучавању ангажовања жена у историји, у ратним околностима, у првим деценијама 20. века. Томе су допринеле: приоритетније теме из домена политичке историје посвећене поводима и узроцима избијања Првог светског рата, ратној катастрофи, формирању нових држава и нестанку постојећих; фрагментарни подаци којим историја располаже и разумењем историјских извора о улози жена у рату. Кључ је и у слабијем интензитету истраживања друштвене историје Србије, јер су војна и дипломатска историја биле водеће у расветљавању догађаја из друге деценије двадесетог века. На основу свега поменутог, улога жена у ратовима је постала секундарна тема истраживачима историје Првог светског рата. Осим тога, аналитички приступ захтева пуно времена, након кога резултати истраживања постају објективнији, релевантнији и студиознији.

Последице пренебрегавања улоге и значаја жена, условиле су да „истраживачи” жена у рату постану људи из свих сфера живота и из разних професија. Тако је жена постала омиљена тема публициста, употребљавана у чисто комерцијалне сврхе. Историографски приступ је потиснут, те смо тако добили једну поприлично стереотипну историју. Сматрамо да, након једног века, званична историјска наука може да осветли сва важна питања и понуди релевантне одговоре о улози жене у рату.

Имајући у виду да се историјска сазнања непрестано допуњују и богате новим подацима и наше истраживање неће ставити тачку на проучавање жена и њихових улога у ратовима друге деценије 20. века, али ће отворити нова поља за даља истраживања жена како у Балканским ратовима тако и у Првом светском рату.

Докторска дисертација *Улога жена у ратовима српске војске од 1912. до 1918. године*, кроз пет поглавља: Жена у улози борца, Жена на челу транспортних јединица, Жена у медицинским мисијама, Жена у друштвено-хуманитарним организацијама, Жена и пропаганда, говори о доприносу жена српској држави и војсци у ратним околностима за време Балканских ратова и Првом светском рату. Докторска дисертација ослања се на релевантне историјске изворе, али и на неколицини

наративних историјских извора, који су настали као резултат истраживања и прикупљања ауторке. У раду се дошло до следећих резултата:

- У ратовима од 1912. до 1918. године жене су у малом броју биле ангазоване на фронту у улози борца. Борбени пут Милунке Савић (1892–1973) остао је овенчан са седам одличја, а Софије Јовановић (1892–1979) са десет. Први светски рат изнедрио је и прву жену официра у српској војсци, Британку Флору Сендс, која је одликована седам пута.

- Жене су возиле санитарске аутомобиле у борбама на фронту у Добруци и Солуну. На фронту у Добруци поред Евелин Хаверфилд, која је била предводник транспортне јединице, санитарске аутомобиле су возиле Рут Плимсол, Гледис Џенсен и Џералдин Хеџес. Жене на челу транспортних јединица имале су високе чинове: мајор и поручник. Транспортна јединица у Солуну била је од великог значаја у борбама на Горничеву и Кајмакчалану. Јединица је имала четири „летеће даме”, жене возаче Кетрин Харли, Мери Бедфорд, Кетлин Дилон и Олив Кинг. Њихова улога је била да преузимају рањенике од завојишта и да исте одвезу до хируршке болнице, што брже и безбедније. Управница аутомобилског одреда била је предводник санитарске колоне и прва је указивала најхитнију помоћ рањеницима. Ове „летеће даме” су се кретале у колони. Саме су руководиле радом на евакуацији и спроводиле организацију при транспорту.

- Највећа присутност жена је била у медицинским мисијама. Била је то област која је по први пут женама са факултетском дипломом Медицинског факултета омогућила да се баве лекарским позивом у Србији. Лекарке су претежно биле ангазоване у позадини, али их је било и на фронту, у складу са потребама. Њихова улога се није сводила само на пружање медицинске помоћи, оне су неговале рањенике, рибале и дезинфиковале подове у болницама, постављале коље за шаторе, у којима су лечени болесници, копале су канале и јаме за помије, вршиле су замену постељина, радиле на сузбијању заразе, отпушавале канализацију, чистиле болнице. Ових послова се нису либиле ни владарке многих држава. У Нишу је 1915. године, у Нишкој окружној болници, радила прва жена апотекар у Србији, Десанка Околичањи Рувидић.

- У највећем броју жене су за време рата биле добровољне болничарке и са највећом савесношћу и усрдношћу неговале рањенике и болеснике и указивале им велику пажњу. Оне су од јутра до вечери превијале ране, шиле, крпиле и прале завоје, припремале храну и разговарале са рањеницима. Улога добровољних болничарки је

била најзахтевнија у раду са инвалидима у болницама у Француској и њеним колонијама у северној Африци.

- Жене у женским друштвима су израђивале санитарски материјал и одећу за рањенике и војнике, радиле на прикупљању прилога за болнице, на слању лекова, ћебади и рубља. Организовале су чајнице и прихватне станице за рањенике, али и дочекивале санитарске возове пуне рањеника и болесника. Вршиле су дистрибуцију јеванђеља и у истом броју службеника за цркве и манастире у областима ослобођеним у Балканским ратовима. У избеглиштву су обављале хуманитарну делатност преко Комитета српских госпођа формираних у Ници, Паризу, Риму и Хагу. Радиле су на слању пакета српским заробљеницима у Аустроугарској и Немачкој. Бавиле су се израдом и продајом ручних радова, лутака обучених у српску народну ношњу, тканина и везова са народним мотивима, као и српских опанака. Прикупљена финансијска средства упућивана су ратним заробљеницима, сиромашним ђацима и избеглицама, као и болницама у Француској и Бизерти, у којима су били смештени српски рањеници.

- Жене у иностранству су организовањем концерата угледних уметника, такође активно радиле на прикупљању помоћи српским војницима и рањеницима, у санитарском материјалу и преобуци.

- Жена је у рату водила рачуна и о ратним сирочадима, стипендирала студенте у иностранству, слала привремену помоћ ђацима у случају болести, социјално угроженим ученицима је плаћала школске књиге и превоз, вршила је набавку одела, зимских капута и плаћала полагање матурског течаја.

- Жене су пружале помоћ у отварању лечилишта – санаторијума за туберкулозне студенте и ђаке. Покренуле су изградњу пансионата за образовање деце погинулих ратника и организовале одборе за прикупљање прилога у санитарском материјалу и новцу, учествовале у формирању прихватних центара за избеглице, радиле на уређењу логора за избеглице и њихово збрињавање. Приређивале су представе, држале курсеве француског језика, организовале забавишта и читаонице. На Корзици су жене у радионицама израђивале везове са српским мотивима и пиротске ћилиме.

- Жене су управљале домовима за рехабилитацију инвалида, бавиле се њиховим збрињавањем и биле укључене у њихов опоравак од депресије. Организовале су курсеве за обављање столарских, обућарских, плетарских, берберских, пинтерских и других заната. Француске болничарке су обучавале слепе војнике Брајовој азбуци, организовале концерте за слепе српске војнике и правиле удлаге.

- Жена је путем пропаганде радила на представљању српског војника, држала говоре о страхотама рата, опустошеној и окупираној земљи и на тај начин прикупљала помоћ за свој народ. Оне су писањем, говорима широм света, јавним предавањима, дале огроман допринос малом српском народу у борби против окупатора, а циљ је био прикупљање новчаних средстава за куповину аутомобила, одела и рубља за војнике, као и отварање кантина.

- Жене су пронеле глас о српској држави и писањем књига. Прва књига на енглеском језику о Србима је дело брачног пара Аскју, 1916. године. На промоцији српске историје радила је лекарка Беатрис Стивенсон из Њујорка. Она је у угледним америчким часописима објављивала радове о српским народним песмама.

Жене су у ратовима од 1912. до 1918. године дале огроман допринос српској војсци. Одиграле су велику улогу као борци, бомбаши, хероји, при евакуацији и транспорту рањеника. Ангажман жена у рату је садржан у предлозима за одликовање, где се у образложењу експлицитно наводи улога и значај жене у ратним ситуацијама. Својим учешћем поднеле су велики терет за опстанак српског друштва, у најтежим тренуцима. Можемо стога рећи да су својим делањем исписале најлепше и најдирљивије странице новије српске историје.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

АРХИВСКА ГРАЂА

Необјављени извори:

1. Војни архив Београд (ВА)

Фондови:

Фонд Војска Кнежевине/Краљевине Србије, 1847–1920.

Пописник бр. 2 – Ратна архива Првог и Другог балканског рата 1912–1913. године.

Пописник бр. 3 – Ратна архива Врховне команде српске војске и свих њених одељења од 1914. до 1920. године.

Пописник бр. 3а – Архивска грађа материјалних одељења и органа Врховне команде (неоперативног карактера) од 1914. до 1920. године.

Пописник бр. 4 – Ратна архива армија и армијских области од 1914. до 1920. године.

Пописник бр. 5 – Ратна архива Министарства војног, са одељењима и установама, од 1914. до 1923. године.

Пописник бр. 6 – Ратна архива дивизија и дивизијских области од 1914. до 1920. године.

Пописник бр. 9 – Ратна архива свих пешадијских пукова I, II и III позива, за период од 1914. до 1920. године.

Збирке:

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије

2. Архив Србије Београд (АС)

Фондови:

Министарство иностраних дела – Београд (1838–1920) – политичко одељење (МИД-ПО)

Министарство просвете у избеглиштву – Крф (1916–1924) (МПс)

Збирке:

Збирка Varia (V-3697; V-3494, V- 3297)

3. Архив Југославије у Београду (АЈ)

Фондови:

Министарство просвете Краљевине Југославије 1918–1941 (66)

Државна хипотекарна банка (125)

Министарство иностраних послова Краљевине Југославије 1915–1941 (334)

Посланство Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388)

Збирке:

Јовановић Јован Пижон 1870–1939. (80)

4. Историјски архив Београда (ИАБ)

Фондови:

Одбор госпођа Друштва „Књегиња Љубица”, Београд (1084)

Породични фонд Главинић (1119)

Лични фонд Ивана С. Павловића (2145)

5. Архив Српске академије наука и уметности – Београд (АСАНУ)

Збирке:

Историјска збирка (13339), Др Станојевић, Моје ратне белешке

6. Историјски архив Ниш – Ниш (ИАН)

Збирке:

Збирка фотографија

7. Service historique de la Défense – Vincennes

Zbirka fotografija

8. Објављени извори:

Успомене / Делфа Иванић / приредила Јасмина Милановић / Београд 2012.

Успомене / Савка Суботић / приредила Ана Столић / Београд 2001.

Мoj život: Maga Magazinović / priredila Jelena Šantić / Beograd 2000.

Службени војни лист 1913–1920.

Наративни извори

Разговор са Сањом Крсмановић-Тасић у Београду, јуна 2015. године.

Разговор са Ксенијом Петровић у Београду, октобра 2015. године.

Електронски извори:

http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=151#_ftn26

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens_mobilization_for_war_south_east_europe

Штампа:

1. *Вечерње новости*
2. *Време*
3. *Danas*
4. *Експрес недељна ревија*
5. *Жена и свет*
6. *Политика*
7. *Правда*
8. *Ратни поменик*
9. *Српске новине*
10. *Трговински гласник*

Мемоарска грађа:

1. Мишић Живојин, *Моје успомене* / припремио за штампу и допунио Саво Скоко /, Београд 1990.
2. Рос Изобел, *Мала сива препелица: мој српски дневник* / превод с енглеског језика Ива Вуковић /, Београд 1995.
3. Sandes Flora, *An English Woman-Sergeant in the Serbian Army* / with an Introduction by Slavko Y. Grouitch / London 1916.
4. Сандес Флора, *Енглескиња у српској војсци* /превод са енглеског језика Спира Радојчић/ Београд 2014.
5. Farnam Ruth S., *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis 1918.
6. Fortier Jones, *With Serbia into Exile: an american's adventures with the army that cannot die*, New York 1916.
7. Штурценегер Катарина Клара, *Србија у рату 1914–1916: истинити доживљаји илустровани са 120 фотографија Швајцаркиње немачког порекла у служби Црвеног крста* /поговор Владимир Стојанчевић/ [превео с француског Миљивоје Марковић], Нови Сад 2014.

Литература:

1. *A companion to World War* / edited by John Horne / Chichester, U.K. 2012.
2. Антић Дим., *Пегави тифус у Крагујевачкој I резервној војној болници 1914–15*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета* = (L’histoire du service de santé de l’armée Serbe); *Наше ратно санитетско искуство* = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre) Београд 1992, стр. 314–328.
3. Askew Alice and Claude, *The stricken land: Serbia as we saw it*, London 1916.
4. *Балкански рат у слици и речи: 1912–1913* / уз сарадњу српских књижевника и ратника уредио Душан Мил. Шијачки / Београд 1922.
5. Белић Милорад, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, Ваљево 2005.
6. Бјелајац Миле, *Други пешадијски пук „Књаза Михаила“: предавање у Дому војске Југославије*, у: *Топличке свеске: прилози за изучавање Топлице и југа Србије* / главни и одговорни уредник Иван Ивановић / бр. 8/2003, стр. 9–22.
7. Bjelajac Mile, *Oficirska žena u Srbiji i Jugoslaviji 1862-1946*, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka. 2, Položaj žene kao merilo modernizacije* / [glavni i odgovorni urednik Latinka Perović, Beograd 1998, str. 126–139.
8. Бојић Душица, *Прилог истраживању повлачења српске војске 1915–1916. године: из необјављене архивске грађе, штампе и личних дневника учесника и сведока*, у: *Весник*, Год. 54, бр. 35 (2008), стр. 74–84.
9. *Vok Gizela, Žena u istoriji Evrope: od srednjeg veka do danas*, Beograd 2005.
10. Борисављевић Милош, *Војни санитет у миру и рату од 1884. до 1921.*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета* = (L’histoire du service de santé de l’armée Serbe) ; *Наше ратно санитетско искуство* = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre), Београд 1992, стр. 800–807.
11. *Вардар: календар Кола српских сестара: за просту 1913. годину*, Београд 1914.
12. *Vatson R. V. Siton, Dr Elsie Inglis*, у: *Нова Европа*, књ. 1, бр. 11, 9. децембар 1920, стр. 359–360.
13. *Век добротинства: сто година Кола српских сестара Ниша: 1905–2005* / [аутори текстова Душан Милосављевић, Срећко Тариташ], Ниш 2005.
14. *Велики дани Србије: (1914–1918): сведочења* / [приредио Адам Стошић]; [превод на енглески Даница Каплани, на француски Калиопа Веселиновић, на руски Ружица Стошић, на грчки Вукица Стевовић] Београд; Крушевац 1994.
15. *Видов-дан : историја српских ратова 1912–1918 у слици и речи*, св. 3 / уз сарадњу српских књижевника уређује Душан Мил. Шијачки / Београд : Женева 1921.
16. Висковић Берислав, *Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф*, у: *Научни скуп Србија 1916. године* / уредник Љиљана Алексић / Београд 1987 (Зборник радова; књ. 5), стр. 123–155.
17. Влаховић Томислав С., *Витезови Карађорђеве звезде са мачевима: Најхрабрији међу храбрима*, [фотографије Слободан Кнежевић], Београд 1989.
18. Вуковић Жарко, Антић Вукашин, *Жене Аустралије са српском војском на Солунском фронту*, у: *Српски војни санитет у 1916. години* [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Београд, Вол. 1, бр. 2/2007, стр. 93–98.
19. Вуковић Жарко, *Да не заборавимо = Lest We Forget = De peur que nous n’oublions = Пусть не забудем: савезничке медицинске мисије у Србији, 1915*, Београд 2004.
20. Вуковић Жарко, *Жене Аустралије на Солунском фронту 1916. године* / П. о.: Зборник радова / 5/1987, Београд 1987, стр. 245–249.

21. Вуковић Жарко, *Из дневника Мери Гледвин, главне медицинске сестре болнице Црвеног крста Сједињених америчких држава у Србији у Београду 1914–1915. године*, у: Архив за историју здравствене културе Србије, Год. 12/13, бр. 1-4/1983-84, стр. 111–118.
22. Вуковић Жарко, *Са Србима у Добруци: Поводом деведесет година од смрти др Елси Инглис*, у: Српски војни санитет у 1916. години [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Београд, Вол. 1, бр. 2/2007, стр. 199–205.
23. Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века* / уредник Тибор Живковић / Београд 2002.
24. Вулетић Александра, *Странкиње – „српске снахе” у 19. и почетком 20. века*, у: Историјски часопис, књ. 51 /2004, стр. 67–85.
25. Vulf Virdžiniја, *Sopstvena soba* [prevela sa engleskog Jelena Marković], Београд 2003.
26. Гавриловић Вера, *Жене лекари у Првом балканском рату*, у: Први балкански рат / уредник Владимир Стојанчевић / Београд 1991 (Научни скупови; књ. 60. Одељење историјских наука; књ. 19), стр. 97–103.
27. Gavrilović Vera S., *Žene lekari u ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Београд 1976.
28. Генчић Лазар, *Зашто је дошло до епидемија и помора у нашој војсци и народу за време ратова 1912–1918*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L’histoire du service de santé de l’armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)* / Београд 1992, стр. 772–789.
29. Грба Милан, *Британске медицинске јединице у Србији у Првом светском рату*, у: Зборник историјских музеја Србије, књ. 28/1994, стр. 113–124.
30. Damjanović Aleksandar, Ivković Маја, *Filozofi i psihologija žene*, у: Engrami, Год. 24, бр. 3–4/2002, стр. 111–122.
31. Деда Рус Александар, *Књига о братству Српског, Руског и Црногорског народа: у прошлости: са 120 слика* / [Б. м.] 1936.
32. Димитријевић Брана, *Од Јелака до Београда (и Новог Сада) – из ратног дневника 1918. године госпођице Корбет* у: [Зборник радова Четвртог научног скупа] 800 година српске медицине [Соко Град, 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Ваџић], Београд 2013, стр. 71–78.
33. Димитријевић Брана, *Рад санитета прве српске добровољачке дивизије 1916. године у Добруци*, у: Српски војни санитет у 1916. години [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Београд, Вол. 1, бр. 2/2007, стр. 181–197.
34. Đorđević Nebojša, Војић Toplica, *Sto trideset godina postojanja i rada Srpskog lekarskog društva*, у: Acta medica Medianae, Vol. 41, br. 7 /2002, str. 11–16.
35. Ђорђевић Мита, *Жена у историји српској*, Нови Сад 1912.
36. *Жене солунци говоре* [сакупио и приредио] Антоније Ђурић /треће издање/ Београд 2014.
37. Игњатовић Миле, *Врхунски домети српске хирургије у Балканским ратовима* у: [Зборник радова Четвртог научног скупа] 800 година српске медицине [Соко Град, 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Ваџић], Београд 2013, стр. 13–33.
38. Игоревна Шевцова Галина, *Руски хуманитарни поход на Балкан: (1912–1913)* / са руског језика превео Јован Качаки / Београд 2012.

39. *Између трубе и тишине: ратни сликари 1912–1918: Галерија РТС*, Београд, 13. март – 13. април 2014. / [аутор изложбе и каталога Здравко Вучинић; фотографија Срђан Вељовић], Београд 2014.
40. Inglis Elsie, *Bolnice Škotskih žena, pre deset godina: Scottish Women's Hospitals*, у: Нова Европа, књ. 12 (1. децембар 1925) [уредили Ј. Поповић, М. Костренчић, М. Ђурчин], Загреб 1925, стр. 487–488.
41. Исић Момчило, Гудац Додић Вера, *Жена је темељ куће: жена и породица у Србији током двадесетог века*, Београд 2011.
42. Јанковић Милица, *Госпођа Бета Вукановић*, у: Мисао, књ. 21, св. 5–6 (1926), стр. 318–335.
43. Јанковић Оливера, *Надежда Петровић између уметности и политике*, Београд 2003.
44. Јоксимовић Хранислав М., *Рад нашег Црвеног крста у ратовима*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe)*; *Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)*, Београд 1992, стр. 830–846.
45. Корићанац Татјана, Танеска Љиљана, *Београдско женско друштво: 1875–1941.*, [каталог изложбе], Београд 1995.
46. Крипнер Моника, *Жене у рату: Србија 1915–1918* / превео са енглеског Веселин Костић; предговор Жарко Вуковић / Београд 1986.
47. Лазаревић Драгана, *Ваљевска болница: 1914/15.* [аутори изложбе Драгана Лазаревић, Велибор Видић; превод Живота Филиповић, енглески; Биљана Јаневска, француски; фотографија Душан Јовановић], Ваљево 1990.
48. Лазаревић Јелена, *Енглескиње у српском народу*, Београд 1929.
49. Leneman Leah, *In the service of life: the story of Elsie Inglis and the Scottish women's hospitals*, Edinburgh 1994.
50. Levntal Zdenko, *Ratnici i ranjenici: sećanja stranih lekara iz naših ratova*, у: *Medicinski glasnik*, God. 17, br. 11–12/1963, str. 473–474.
51. Љушић Радош, *Љубави српских владара и политичара*, Ниш 2006.
52. Макензијеве Г. Мјур и Ирбијеве А. П., *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* [с енглеског превео Ч. Мијатовић], Београд 1868.
53. Мандић Владимир, *Хероине са светским одличјем: казивања о нашим добитницима медаље „Флоренс Најтингел”*, Ниш 1998.
54. Маринковић Јулка, *Надежда Петровић*, у: Књижевни магазин, Год. 5, бр. 52 (2005), стр. 53.
55. Милановић Јасмина, *Женска друштва у Великом рату*, у: Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века / приредио Славиша Недељковић / Ниш 2014, стр. 163–176.
56. Милановић Јасмина, *О женском јунаштву – српске жене у одбрани отаџбине*, у: *Први светски рат / приредили Слободан Владушић, Ђорђе Ђурић/ Нови Сад 2015*, стр. 295–304.
57. Milanović Jasmina, *Mabel Grujić i Delfa Ivanić dobročiniteljke srpskog naroda*, у: *Istorija 20. veka*, God. 32, br. 1 (2014), str. 9–26.
58. Miler Luiz, *Naš brat: život kapetana Flore Sends*, Београд 2013.
59. Милић Радм. В., *Опрема и снабдевање српске војске санитетском и апотекарском спремом и материјалом у прошлим ратовима*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe)*; *Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)* / Београд 1992, стр. 808–813.

60. Милојевић-Шуловић Љиљана, Павловић Будимир, *Коло српских сестара и Краљица Марија*, Београд 2000.
61. Милутиновић Света, *Последњи браниоци Београда*, у: *Агонија Београда у светском рату*, Београд 1931, стр. 167–173.
62. Миљковић Љубица, *Надежда Петровић (1873–1915) пут части и славе*, у: *Српска вила*, Год. 4, бр. 9 (1998), стр. 131–140.
63. Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
64. Младеновић Божица, *Војска Краљевине Србије за време Балканских ратова – у огледалу немачке штампе*, у: *Баштина*, св. 22 (2007), стр. 161–171.
65. Младеновић Божица Б., *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000.
66. Младеновић Божица, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996.
67. Младеновић Божица, *Женско друштво између љубави и страха: Дневник Наталије Аранђеловић од 1915. до 1918. године*, у: *Теме*, Год. 38, бр. 2/2014, стр. 723–732.
68. Младеновић Божица, *Живана Терзић – ратник са Дрине* у: *Историјски часопис*, књ. 49 (2002), стр. 275–278.
69. Младеновић Божица, *Милунка Савић: између мита и стварности*, у: *Летопис Матице српске*, Год. 191, књ. 496, св. 5 (нов. 2015.) стр. 667–672.
70. Младеновић Божица, *Пољакиња у Топличком устанку 1917. године: поводом обележавања 95-годишњице Топличког устанка*, у: *Теме*, Год. 36, бр. 3 (2012), стр. 1371–1378.
71. Младеновић Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату* / уредник Тибор Живковић / [регистар Славица Мереник], Београд 2006.
72. Младеновић Божица, *Судбина жене у рату Роса Пантић (1891–1945)*, Београд 2012.
73. *Najveći dobrotvori Srbije u ratu (Serbian Relief Fund)*, у: *Нова Европа*, књ. 12, [уредили Ј. Поповић, М. Костренчић, М. Ћурчин], Загреб 1925, стр. 492–495.
74. Недок Александар, *Реорганизација војног санитета 1916. године*, у: *Српски војни санитет у 1916. години* [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Београд, Вол. 1, бр. 2/2007, стр. 13–42.
75. Недок Александар, *Санитет Српског добровољачког корпуса у Русији 1916–1917*, у: *Српски војни санитет у 1916. години* [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Београд, Вол. 1, бр. 2/2007, стр. 164–180.
76. Николић Лука, *Санитет у Бизерти 1916. године*, у: *Српски војни санитет у 1916. години* [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Београд, Вол. 1, бр. 2/2007, стр. 135–162.
77. Николић Петар, *Медицинска опажања на нашим рањеницима и болесницима у Бизерти* у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L’histoire du service de santé de l’armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)* Београд 1992, стр. 417–422.
78. Опачић Петар, *Завршетак Првог светског рата – пробој Солунског фронта – почетак слома војних снага централних сила и стварање Југославије*, у: *Архив за историју здравствене културе Србије*, Год. 18, бр. 1–2/ 1989, стр. 7–17.
79. Остојић-Фејић Убавка, *Британске жене у Србији током Првог светског рата*, у: *Зборник радова Десети конгрес историчара Југославије* [Београд] (15–17. јануар 1998), Београд 1998, стр. 429–236.
80. Ostojić-Fejić Ubavka, *Sjedinjene Američke Države i Srbija: 1914–1918.*, Beograd 1994.

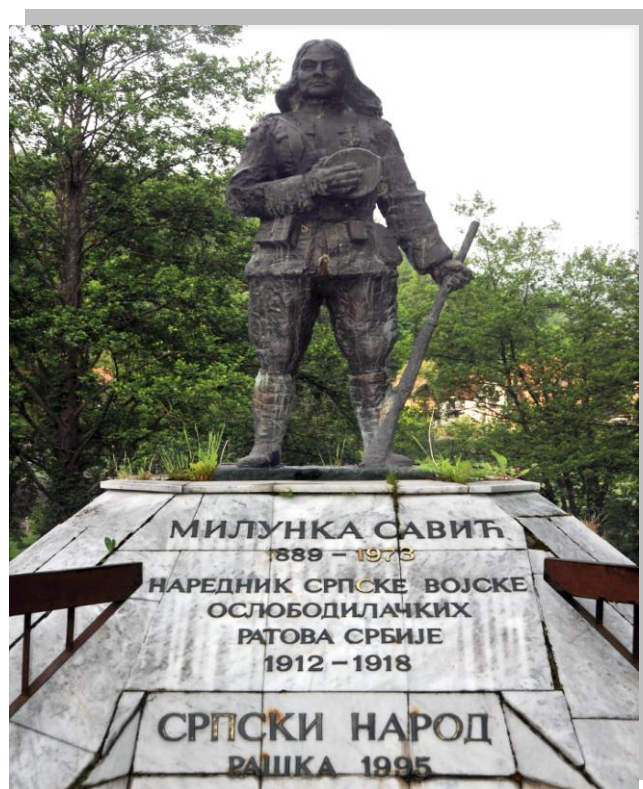
81. Павићевић Александра, *Жене и њихова моћ у друштву: проучавање друштвене симетрије у контексту полних улога*, у: Гласник Етнографског института САНУ, књ. XLVIII, Београд 1999, стр. 73–94.
82. Павлија Ирби М. *Мис Аделина*, у: Вардар : календар за преступну годину 1912, Београд 1912, стр. 115–124.
83. Павловић Коста Ст., *Леди Пеџет, велика добротворка српског народа: (1881–1958)*, Вииндзор 1958.
84. Павловић Наташа, *Странкиња – командант јединице на фронту*, у: [Зборник радова Четвртог научног скупа] 800 година српске медицине [Соко Град, од 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Ваџић], Београд 2013, стр. 79–90
85. Пашић Милутин, *Мага Магазиновић, писац и борац за права жена*, у: Ужички зборник, бр. 22 (1993), стр. 157–177.
86. Петковић Драг. С., *Моја хигијенска искуства у нашим ратовима*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L’histoire du service de santé de l’armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)*, Београд 1992, стр. [601]–622.
87. Петровић Илија, *Шкотске жене уза Србе: 1914–1918.*, Нови Сад 2010.
88. Platon, *Država* [preveli Albin Vilhar, Branko Pavlović; predgovor Veljko Korać; objašnjenja i komentari Branko Pavlović], Београд 1993.
89. Platon, *Zakoni: Epinomis* [predgovor [uz prvo delo] napisao Veljko Korać, predgovor [uz drugo delo] napisao Milorad Lj. Milenković; preveo [prvo delo] Albin Vilhar, prevela [drugo delo], komentare i tematski pregled dodala Mirjana Milenković-Krznarić], Београд 1990.
90. *Поменик погинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918.* / [уредник Радоје Чоловић], Фототипско изд., Београд 2012.
91. *Помоћ Аустралијанки Србији током Првог светског рата:* [Nародна скупштина Републике Србије 6–17. mart 2015: katalog izložbe] [Beograd 2015].
92. Поповић Бранислав, Максић Јован, Тодоровић Вељко, *Систем ратних болница у време Балканских ратова*, у: Српски војни санитет у Балканским ратовима / приредили Бранислав Поповић, Вељко Тодоровић, Београд 2012, стр. 105–123.
93. Поповић Војислав Ст., *О санитетској служби у планинском рату*, у: Ратник, св. XI/1936, стр. 15–28.
94. Поповић Филиповић Славица, *Др Агнес Бенет на челу Болнице шкотских жена на Солунском фронту*, у: 800 година српске медицине / [уредник Брана Димитријевић] Београд 2011, стр. 367–383.
95. Popović Filipović Slavica, *Iz postojbine Javora: kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu = From the Homeland of Maple Tree: the Canadian-British Medical and Humanitarian Help to Serbia in the First World War* [prevodi Bob Filipović i Slavica Popović Filipović; fotografije Bob Filipović i Nenad Krstić], Београд 2013.
96. Поповић Филиповић Славица, *Руске медицинске мисије у Србији и Нишу током Првог светског рата*, у: Књижевност и историја. 10, Србија у књижевности о Првом светском рату / [зборник уредио Мирољуб Стојановић, Ниш 2014, стр. 215–248.
97. Поповић Филиповић Славица, *Српски потпорни фонд у Србији у Првом светском рату и у послератном периоду = Serbian relief fund in Serbia and with the Serbs in World war one*, у: [Зборник радова Трећег научног скупа] 800 година српске медицине, [уредник Брана Димитријевић], Београд 2012, стр. 289–313.

98. Popović Filipović Slavica, *Hrabrost između redova: Ani Hristić u Srbiji i vreme odvažnih* / преводи: Bob Filipović i Slavica Popović Filipović / Београд 2015.
99. Радовановић Милан, *Одлазак британских медицинских мисија у јесен 1915. године*, у: Зборник радова Четвртог научног скупа [800 година српске медицине, [Соко Град, 6. до 9. јуна 2013. године] / [уредници Брана Димитријевић, Зоран Вацић], Београд 2013, стр. 55–69.
100. *Распеће Србије: страни аутори о Србима и Србији у Великом рату: савременици, учесници, сведоци* / приредио Ратомир Дамјановић/ Београд 2014.
101. Рувидић Жарко, *Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916. године*, у: Ратник: месечни војни лист, Год. XXXVII, св. I–III/1921, стр. 110–141.
102. Сарамандић Љубомир, *Ходочашиће на Крф*, Београд [2004].
103. Секуловић Милисав, *Значај отварања Солунског фронта и војно-политичка ситуација пре и током успостављања Солунског фронта*, у: Српски војни санитет у 1916. години [уредници Александар Недок, Брана Димитријевић], Београд, Вол. 1, бр. 2/2007, стр. 43–61.
104. Симијановић Јован, *Неки примери хуманитарне делатности друштва „Коло српских сестара” у току Првог балканског рата*, у: Баштина, св. 26/2009, стр. 211–223.
105. Симић Тих. В., *Наш војни санитет и ратно искуство*, у: Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност, Год. 41, св. 25/1925, стр. 107–118.
106. Социн Х., *Опаске о српској санитетској служби у рату 1912.*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L’histoire du service de santé de l’armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)*, Београд 1992, стр. 233–240.
107. Спасић Крунослав Ј., *Рад француске санитетске војне мисије при српској војсци 1914–1916. године*: (према једном француском извору), П. о.: Архив за историју здравствене културе Србије ([б. м.]), год, 19, бр. 1–2, (1990), стр. 71–81.
108. Спасовић Ивана Б., *Др Марија Вучетић-Прита, прва жена лекар у Јужној Угарској, друга у српском народу*, у: Годишњак града Београда, књ. 61/62 (2014/2015 [шт. 2016]), стр. 91–106.
109. Спасовић Ивана Б., *Злата вредне: образовање женске деце у Јужном Банату од 1874. до 1918. године*, Панчево 2014.
110. Спасовић Ивана Б., *Четврти сталеж: жена кроз историју: прилози*, Вршац 2014.
111. *Споменица великих добротвора београдског Женског друштва и његових установа*, Београд 1936.
112. *Споменица Друштва Српкиња „Књегинја Зорка”: 1864–1890* / [приредио М. Михаиловић Световски], Београд [1926].
113. *Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912. и 1913. г. као и за време светског рата од 1914–1920*, Београд 1933.
114. *Српски лекари и српске добровољне болничарке у ратовима с Турцима и Бугарима 1912. и 1913. г.* / приредио Војислав М. Суботић / Београд 1919.
115. Станимиров Бранислава, *Мој идол-прва жена српски лекар*, у: 800 година српске медицине / [уредник Брана Димитријевић], Београд 2011, стр. 153–161.
116. Станимиров Бранислава, *Прва Српкиња специјалиста педијатар: Надежда Станојевић*, у: 800 година српске медицине / [уредник Брана Димитријевић] Београд 2011, стр. 251–257.
117. Станојевић Владимир, *Епидемија пегавца у Војној болници код „Беле-куле“ и улога те болнице у повлачењу 1915–16*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L’histoire du service de santé de l’armée Serbe); Наше ратно*

- санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre), Београд 1992, стр. 346–366.
118. Станојевић Владимир, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe) ; Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)*, Београд 1992.
  119. Станојевић Владимир, *Наш санитет у Добруци*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre) / Београд 1992, стр. 423–432.*
  120. Станојевић Владимир, *Одломци из мог ратног дневника*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)*, Београд 1992, стр. 591–600.
  121. Станојевић Владимир, *Четврт века мирнодопског рада*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe) ; Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)*, Београд 1992, стр. 153–188.
  122. Stevenson Beatrice Louise, *An Anthology of Yugoslav Poetry : Serbian lyrics*, Memphis 2010.
  123. Стефановић Свет., *Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства*, у: В. Станојевић, *Историја српског војног санитета = (L'histoire du service de santé de l'armée Serbe); Наше ратно санитетско искуство = (Notre expérience du service de santé pendant la guerre)*, Београд 1992, стр. 367–413.
  124. Stjuart Mil Džon i Tejlор Mil Herijeta, *Rasprave o jednakosti polova / preveo Ranko Mastilović; predgovor Daša Duhaček / Beograd 1995.*
  125. Стојанчевић Владимир, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: Глас САНУ, одељење медицинских наука, књ. 46/2002, стр. 53–62.
  126. Столић Ана, *Жена у српској мемоаристици 19. века: питања континуитета, друштвеног модела, образовања и запошљавања*, у: *Перо и повест / [уређивачки одбор Александра Вулетић, Радош Љушић, Радомир Ј. Поповић]*, Београд 1999, стр. 9–18.
  127. Столић Ана, *Од политике ка новим научним дисциплинама: женска и родна историја*, у: *Хуманизација универзитета / [главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић]*, Ниш 2013, стр. 376–387.
  128. Столић Ана, *„Са родољубљем српских жена имаће свет још да рачуна...”*, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе / уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић / Београд 2015, стр. 375–386.*
  129. Столић Ана, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015.
  130. Столић Ана, *Србија и Срби у очима једне феминисткиње: неки аспекти слике о Србији у књизи Ребеке Вест, Црно јагње сиви соко*, у: *Европска слика балканске жене / уредник Ђорђе С. Костић / Крагујевац 2009, стр. 118–129.*
  131. Shaw McLaren Eva, *A history of the Scottish women's hospitals*, London 1919.
  132. Танеска Љиљана, *Београдско женско друштво (1875–1941)*, у: *Настава и васпитање*, Год. 45, бр. 4/5 (1996), стр. 781–795.
  133. Трговчевић Љубинка, *Срби у Француској током Првог светског рата*, у: *Међународни научни скуп Српско-француски односи 1904–2004*, Београд, 18–20. октобар 2004 / уредили Михаило Павловић, Јелена Новаковић / Београд 2005, стр. 43–55.

134. Turen A., *Svijet žena* / prevela s francuskog Mileva Filipović / Podgorica 2011.
135. Ћурчин М., *Британске жене*, у: Нова Европа, књ. 12, бр. 16, 1. децембар, 1925 [уредили Л. Поповић, М. Костренчић, М. Ћурчин], Загреб 1922, стр. 477–485.
136. Farnam Ruth S., *A nation at bay: what an American woman saw and did in suffering Serbia: with thirty illustrations*, Indianapolis 1918.
137. Фишер Адолф, *На српском фронту 1912*, Београд 2007.
138. Чубрић Љиљана, *Споменар: знамените жене српске*, Београд 2012.
139. Šaranović Jovanka, *Istorijska i naučno-teorijska ishodišta savremenog oblikovanja uloge žene u vojsci*, у: *Žene u vojsci: zbornik radova sa Međunarodne konferencije / [uređivački odbor Vladimir Bilandžić]*, Београд 2007, стр. 27–40.

П Р И Л О З И

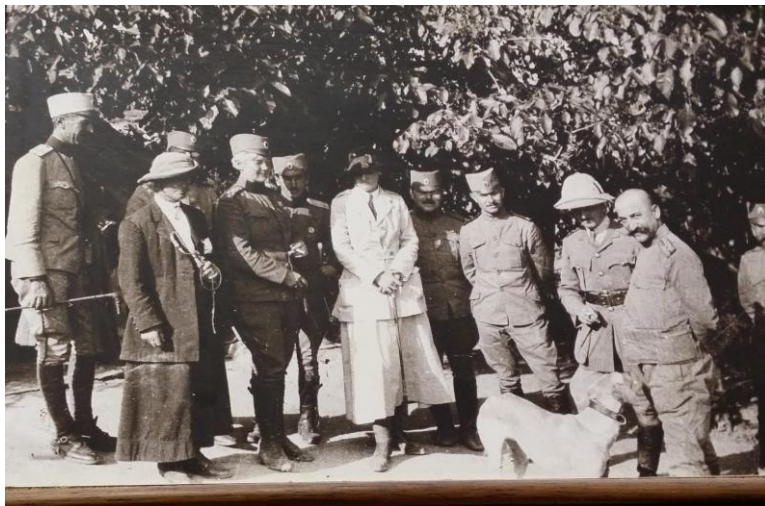
Прилог 1. Споменик Милунке Савић у Јошаничкој бањи
(фотографија је власништво Душана Митића – Цара)

Прилог 2. Пренос посмртних остатака Милунке Савић у Алеју великана, уз војне
почасти, 10. новембра 2013. године
(фотографија је власништво Наде Петровић)

**Прилог 3. Наредник Милунка Савић, командир јуришног вода 2. пешадијског пука.
Носилац највиших српских и страних одликовања
(Поставка у Српској кући на Крфу, уснимљена 10. априла 2015. године)**

Прилог 4

**Енглескиња Флора Сендс (друга слева надесно у првом реду), једина жена официр
српске војске у Првом светском рату на Крфу 1916. године
(Поставка у Српској кући на Крфу, снимљено 10. априла 2015. године)**

Прилог 5. Софија Јовановић на фронту Service historique de la Défance – Vincennes
(фотографија је власништво Данила Шаренца)

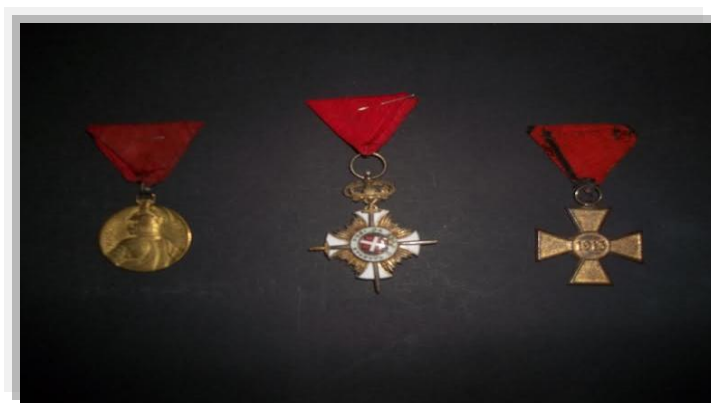
Прилог 6
Софија Јовановић на фронту Service historique de la Défance – Vincennes
(фотографија је власништво Данила Шаренца)

**Прилог 7. Медаље Софије Јовановић – власништво Сање Крсмановић Тасић
(слева надесно)**

1. Албанска споменица
2. и 3. Медаља за ревносну службу

Прилог 8. Медаље Софије Јовановић у поседу Ксеније Петровић, слева надесно

1. Медаља за храброст Милош Обилић (злато)
2. Карађорђева звезда у официрском рангу
3. Споменица на Други балкански рат

Прилог 9

Први ред слева надесно

1. Медаља (или Крст) у спомен на рат против Централних сила, ослобођење српске отаџбине и на уједињење
2. Медаља за храброст Милош Обилић (мала варијанта додељивана у Балканским ратовима)
3. Медаља за храброст Милош Обилић (већег пречника) додељивана у Првом светском рату
4. Споменица Првог балканског рата – „Освећено Косово”

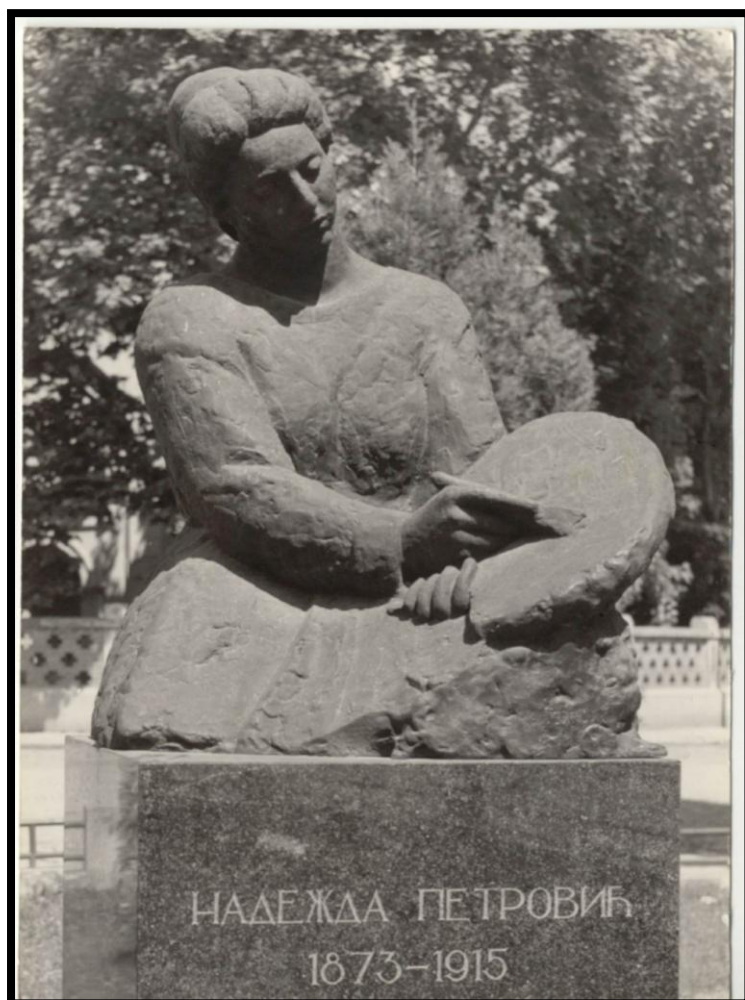
Прилог 10. Софијина кама (у власништву Ксеније Петровић)

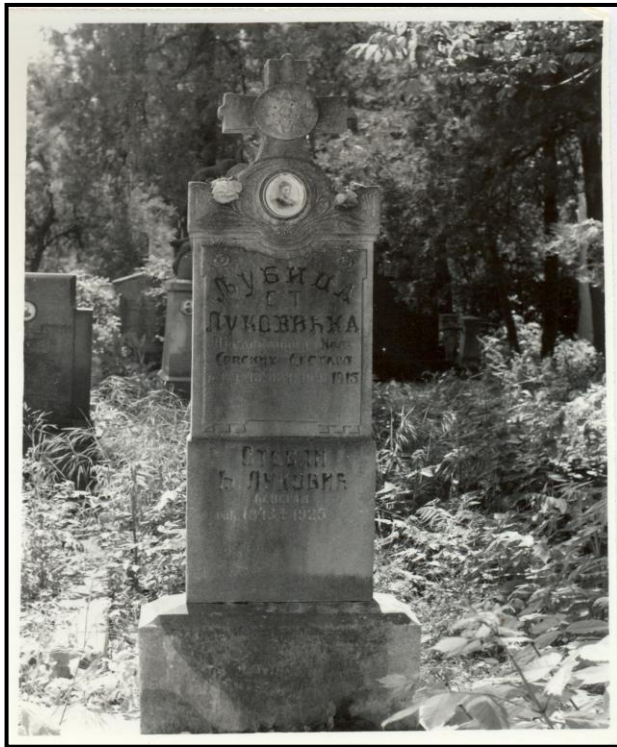
Прилог 11. Софијин накит (у власништву Ксеније Петровић)

Прилог 12. Војна санитетска кола
(ИАН, Збирка фотографија, фасц. бр. 20, фот. бр. 1036)

Прилог 13. Снимак бисте Надежде Петровић у Чачку
(ИАН, Збирка фотографија, фасц. бр. 11, фот. бр. 553)

Прилог 14. Споменик над гробом Љубице Луковић
(ИАН, Збирка фотографија, фасц. бр. 94, фот. бр. 6580)

Прилог 15. Споменик над гробом Љубице Луковић
(ИАН, Збирка фотографија, фасц. бр. 94, фот. бр. 6581)

Прилог 16. Чланови Друштва шкотских жена за помоћ српској војсци, Крф, 1916.
(Поставка у Српској кући на Крфу, снимљено 11. априла 2015. године)

Прилог 17. Француска болничарка пружа помоћ болесним српским војницима, острво Видо, јануар 1916.
(Поставка у Српској кући на Крфу, снимљена 11. априла 2015. године)

Прилог 18 . Костурница у Маузолеју на острву Виду (снимљено 10. априла 2015. године)

Прилог 19. Дворац Ахилеон у коме је била смештена француска болница за официре за време Првог светског рата (снимљено 12. априла 2015. године)

Прилог 20. Маузолеј са капелом и костурницом на Зејтинлику (снимљено 13. априла 2015. године)

Прилог 21. Српско војничко гробље на Зејтинлику (снимљено 13. априла 2015. године)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милена Жикић је рођена 18. јануара 1985. године у Нишу. По вокацији је професор историје и библиотекар.

Основну четворогодишњу школу завршила је у Доњем Матејевцу и школовање наставила у Горњем Матејевцу. Матурирала је у Административно-биротехничкој школи у Нишу као *Ученик генерације*. Дипломирала је на Катедри за историју Филозофског факултета у Нишу као најбољи студент факултета (2004/2005), студијске групе (2004/2005; 2005/2006) и апсолвент (2007/2008). Студент је докторских студија историје Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

У току школовања више пута је награђивана за постигнуте резултате на такмичењима из историје. Добитница је Видовданске награде града Ниша, као и награде Фонда краљевског дома престолонаследника Александра Карађорђевића (ученик генерације Административно-биротехничке школе у Нишу, 2004. године). За постигнуте резултате у току студирања добила је признања Филозофског факултета, као и Лектората за грчки језик и Студентског парламента матичног факултета. Била је стипендиста Министарства просвете и спорта и Фонда за развој талентованих ученика и студената града Ниша.

Радила је у Универзитетској библиотеци „Никола Тесла“ у Нишу, у току 2011. и 2012. године. Школске године 2015/2016. била је ангажована као наставник историје у Основној школи „Мирослав Антић“. У истој школи радила је као наставник грађанског васпитања, школске 2016/2017. Од септембра 2017. године живи и ради у Новом Саду. Запослена је на Фармацеутском факултету, у библиотеци.

Објавила је књиге: *Ниш у листу „Ново време“ 1941–1944.* (са Бобаном Јанковићем), Ниш 2013; *Библиографија часописа „Пешчаник“ (2003–2013)* (са Бобаном Јанковићем), Ниш 2014; *Библиографија радова југоисточне Србије академика Владимира Стојанчевића* (са Љиљаном Ђуровић), Ниш 2016. Аутор је више радова из области историје и библиотекарства.

Прилог 6. Изјаве аутора докторских дисертација

Изјава 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом

УЛОГА ЖЕНА У РАТОВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ОД 1912. ДО 1918. ГОДИНЕ

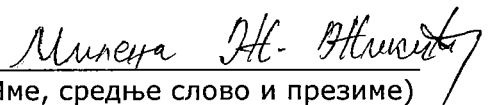
која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 19.05.2018.

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

Изјава 2.

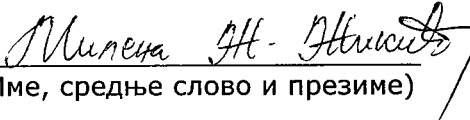
**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ И ШТАМПАНОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Наслов дисертације: **УЛОГА ЖЕНА У РАТОВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ОД 1912. ДО
1918. ГОДИНЕ**

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**, истоветан штампаном облику.

У Нишу, 19.05.2018.

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

Изјава 3:

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

УЛОГА ЖЕНА У РАТОВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ОД 1912. ДО 1918. ГОДИНЕ

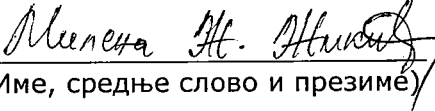
Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство **(CC BY)**
2. Ауторство – некомерцијално **(CC BY-NC)**
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде **(CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима **(CC BY-NC-SA)**
5. Ауторство – без прераде **(CC BY-ND)**
6. Ауторство – делити под истим условима **(CC BY-SA)**⁴

У Нишу, 19.05.2018.

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

---

⁴ Аутор дисертације обавезан је да изабере и означи (заокружи) само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у наставку текста.